

ISSN : 3021-9140 (Print)

विकास VIKAS

A Journal of Development

वर्ष ३९ - अंक २ - २०७९ माघ

Vol. 39 - No. 2 - February, 2023

नेपाल सरकार

राष्ट्रिय योजना आयोग
सिंहदरबार, काठमाडौं

ISSN : 3021-9140 (Print)

विकास VIKAS

A Journal of Development

वर्ष ३९ - अंक २ - २०७९ माघ

Vol. 39 - No. 2 - February, 2023

नेपाल सरकार

राष्ट्रिय योजना आयोग

सिंहदरबार, काठमाडौं

विकास VIKAS

A Journal of Development

ISSN : 3021-9140 (Print)

© राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

प्रकाशन प्रति : २०० ।

सल्लाहकारहरू

डा. मीन बहादुर श्रेष्ठ
डा. रामकुमार फुयाल
डा. जयकान्त राउत
डा. प्रभु बुढाथोकी
डा. आर.पी. विच्छा
डा. रमेश चन्द्र पौडेल
डा. अनिता शाह ढुङ्गाना

सम्पादक मण्डल

अध्यक्ष

डा. तोय नारायण ज्ञवाली

सदस्यहरू

सुशील ढकाल
बैकुण्ठनिधि शर्मा
लोक बहादुर खत्री

सदस्य-सचिव

सरिता अधिकारी

भाषा सम्पादन

भइन्द्रप्रसाद गुरागाई

कम्प्युटर संयोजन

योगेश थापा

प्रकाशक

राष्ट्रिय योजना आयोग

सिंहदरबार, काठमाण्डौ

Email : vikas@npc.gov.np

Web : www.npc.gov.np

सम्पादकीय

नेपालले समग्र मानव विकास तथा गरिवी निवारणको दिशामा उल्लेखनीय प्रगति हासिल गरेको छ । मानव विकासका तीन वटै आधारभूत आयामहरूमा प्रगति गरेर देश अब मध्यम मानव विकासको श्रेणीमा पुगेको छ । त्यसैगरी, नेपाल २४ नोभेम्बर, २०२६ मा अतिकम विकसित राष्ट्रको श्रेणीबाट स्तरोन्नति हुने कार्यतालिका तय भएको छ । नेपालले मानव सम्पत्ति सूचकाङ्क र आर्थिक जोखिम सूचकाङ्कका स्तरोन्नति मापदण्ड पूरा गरेको छ तर प्रति व्यक्ति आयको आधारमा नेपालले स्तरोन्नतिको मापदण्ड हासिल गरिसकेको छैन । प्रादेशिकरूपमा बागमती बाहेक अरु प्रदेशहरूको प्रति व्यक्ति आय राष्ट्रिय औसतभन्दा तल छ । दिगो स्तरोन्नतिको आधारमा प्रदेशहरू शून्य धरातलको स्थितिमा भएकाले वर्तमान स्थितिमा प्रदेशहरूको तीव्र विकास तथा समतामूलक रुपान्तरण निकै चुनौतीपूर्ण देखिन्छ । यस सन्दर्भमा, स्तरोन्नतिसँग सम्बन्धित गतिविधिहरूमा सबै तहका सरकारी निकायहरू, निजी क्षेत्र र नागरिक समाजसँग समन्वय तथा सहकार्य गर्न एउटा सर्वपक्षीय उच्चस्तरीय राष्ट्रिय समिति गठन गर्नु, सो समितिको नेतृत्वमा विस्तृत संक्रमण रणनीति तयार गरी कार्यान्वयन गर्नु र सबै विकास साभेदार तथा व्यापार साभेदारहरूसँग छलफल एवम् सम्झौता गर्नु नेपालका भावी कार्यसूची हुन् ।

विकास पत्रिकाको यस अङ्कमा सबल अर्थतन्त्रका लागि सन्तुलित संघीय राजस्व नीति, कोभिड-१९ ले पर्यटन क्षेत्रमा पारेको असर, नेपालको सामाजिक रुपान्तरणमा जातीय विभेदविरुद्धका कानूनको प्रभावकारिता, सार्वजनिक ऋणको लेखापरीक्षण, आयोजना बैंकको आवश्यकता तथा भावी रणनीति र अतिकम विकसित राष्ट्रको श्रेणीबाट स्तरोन्नतिको मार्गचित्र जस्ता समसामयिक विषयमा लेखिएका १० वटा खोजमूलक लेख रचनाहरू समेटेर प्रस्तुत गरिएको छ ।

यहाँ प्रकाशित लेखहरूले पाठकको ज्ञान अभिवृद्धिमा केही न केही योगदान पुग्ने अपेक्षा गर्दै आफ्ना रचनाहरू पठाइदिनु हुने सबै विद्वान्हरू प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछौं र यस पत्रिकाका आगामी अङ्कहरूलाई अझ स्तरीय बनाउने सम्बन्धमा अमूल्य राय सुभाषाहरू प्रदान गरिदिनु हुन अनुरोध गर्दछौं । धन्यवाद ।

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनामा व्यक्त विचार तथा धारणा सम्बन्धित लेखकका निजी हुन् । यस सम्बन्धमा लेखक स्वयम् जिम्मेवार हुनुहुनेछ । लेख रचनाहरूमा व्यक्त विचारले यस आयोगको आधिकारिक धारणा प्रतिनिधित्व नगर्ने र यस सम्बन्धमा राष्ट्रिय योजना आयोग तथा सम्पादक मण्डल जवाफदेही नहुने व्यहोरा सम्बन्धित सबैमा जानकारी गराइन्छ ।

-सम्पादक मण्डल

आयोग

पाल

1032/8299933

विषय-सूची

क्र.सं.	शिर्षक	लेखक	पेज नं.
१.	सबल अर्थतन्त्रका लागि सन्तुलित संघीय राजस्व नीति	डा. चन्द्रमणि अधिकारी	१
२.	कोभिड-१९ ले पर्यटन क्षेत्रमा परेको आर्थिक असरको विश्लेषण	डा. राम कुमार फुयाल, ठाकुर प्रसाद देवकोटा, डा. निरन्जन देवकोटा	१७
३.	नेपालको सामाजिक रुपान्तरणमा जातीय भेदभाव विरुद्धको कानूनको प्रभावकारिताको अवस्था	शिव वार्ले	४९
४.	सार्वजनिक ऋणको लेखापरीक्षण	घनश्याम पराजुली	६३
५.	योजनाको सफलतामा आयोजना वैङ्गको आवश्यकता र भावी रणनीति	मुनका न्यौपाने	८७
६.	समन्वयको सिद्धान्त र नेपालमा समन्वयात्मक तथ्याङ्क प्रणालीको कार्यदिशा	लोक बहादुर खत्री	९७
7.	Role of International Political Economy, Least Developed Countries and World Trade Organization	Toya Narayan Gyawali, PhD	142
8.	Current Status and Pathways to LDC Graduation of Nepal	Roshna Dewan	159
9.	Public Debt Management in Nepal: Current Position and Future Consequences	Baburam Bhul	175
10.	Issues of improvement in Customs Administration in the Changed Context	Thakur Prasad Bastakoti	193

सबल अर्थतन्त्रका लागि सन्तुलित संघीय राजस्व नीति

डा. चन्द्रमणि अधिकारी

कार्यकारी सारांश

राजस्व नै राष्ट्र निर्माणको अपरिहार्य र अन्तिम श्रोत हो । राष्ट्रको पर्याप्त आय भएमा मात्र आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक स्वतन्त्रताको लाभ उपभोग गर्न तथा खुशी प्राप्त गर्न सकिन्छ । नेपालको संविधानले राजस्व लगाउने र उठाउने जिम्मेवारी पनि तीनवटै तहलाई दिएको छ । नेपालले सहकारितामा आधारित तेश्रो पुस्ताको संघीयता अभ्यासमा ल्याएको छ । यस्तो संघीयता सफल हुनको लागि सुदृढ, प्रभावकारी र कुशल अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापनको आवश्यकता पर्दछ । कार्य जिम्मेवारी वा खर्च जिम्मेवारीको तुलनामा प्रदेश र स्थानीय तहको राजस्व परिचालनको अधिकार क्षेत्र अनुपातिक रुपमा निकै न्यून छ । विगत पाँच वर्षको तथ्याङ्क हेर्दा स्थानीय तहहरूको कुल वार्षिक खर्च मध्ये करिब दश प्रतिशत रकम मात्र आफैँबाट परिचालित राजस्वबाट बेहोरेको देखिन्छ । राजस्व जिम्मेवारी पुरा गर्न प्रदेश तथा स्थानीय तहको राजस्व आर्जन गर्ने र खर्च गर्ने दुवै क्षमता बढाउनु पर्दछ । राजस्व आर्जन तर्फको यस्तो क्षमताको अभिवृद्धि गर्दा स्थानीय तहले करको दरमा उच्च बनाएर भन्दा पनि श्रोतको प्रभावकारिता बढाएर गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनको प्रारम्भिक चरण शुरु भैसकेकोले नेपालको कर व्यवस्थालाई अहिलेको तलसिँड प्रणालीबाट फार्मिँड र उत्पादन प्रणालीमा लैजानु पर्दछ, जसमा तीनवटै तहका सरकारले लगानी बढ्ने, व्यवसाय फस्टाउने, समस्त आर्थिक कृयाकलापमा वृद्धि भै नागरिकको आयस्तर बढ्ने वातावरण बनाउनु पर्दछ । यसो गर्न सके तीनवटै तहका सरकारको राजस्व परिचालनको अंक स्वतः बढेर जान्छ । उद्योग, व्यवसाय र नागरिकको दैनिकी जोगाएर राजस्व परिचालन गर्नु नै कर परिचालनको मुल मर्म हो । सबै तहमा सरकार पनि खुशी, जनता पनि खुशी हुने गरी राजस्व नीति र प्रशासन सञ्चालन हुनुपर्छ । त्यसपछि, सभ्य समाजको निर्माणको आधार तयार हुन्छ, विकासले गति लिन्छ, राजनीतिक तथा आर्थिक स्थायित्व हासिल हुन्छ । तीनवटै तहका सरकारहरूले यो मर्मलाई बिर्सनु हुँदैन । यो आलेख राजस्व नीति, राजस्व अधिकार, यसको व्यवस्थापन र प्रयोगको व्यवहारिक पक्षमा केन्द्रित छ, जसमा मुख्यगरी कर,

डा. अर्थविद डा. अधिकारी राष्ट्रिय योजना आयोगका पुर्व सदस्य तथा कर विषयका ज्ञाता हुनुहुन्छ ।

शुल्क र दस्तुर समेतका राजस्व परिचालन गर्ने विषय आउँछन् । यस आलेखमा सार्वजनिक वित्त अन्तर्गतको राजस्व व्यवस्थाको विविध आयम बारे प्रष्ट पार्न खोजिएको छ । यद्यपि, बजेट घाटा र सार्वजनिक ऋणका विषयले पनि सन्दर्भ अनुसार प्रवेश पाएका छन् ।

१. पृष्ठभूमि

नागरिकले अनुभूति गर्न सक्ने प्रकृतिको विकास गर्नु राज्यको प्रमुख लक्ष्य हुनु पर्दछ । नेपालको संविधानले पनि शब्द र भावमा यही चरित्रको विकास परिकल्पना गरेको छ । त्यसैले, संविधानले समतामुलक समाजको परिकल्पना गरी समाजवाद प्रति प्रतिबद्ध समृद्ध राष्ट्र निर्माण गर्ने संकल्प जाहेर गरेको हो (प्रस्तावना, नेपालको संविधान) । राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र र समृद्ध बनाउने संविधानको आर्थिक उद्देश्य हासिल गर्न पर्याप्त मात्रामा आय आर्जन गर्नु पर्ने वा राजस्व परिचालन गर्नु पर्ने हुन्छ । त्यो आय भनेको राज्यले विभिन्न श्रोतबाट प्राप्त गर्ने कर तथा गैरकर राजस्व हो । यस्तो आय दिगो, भरपर्दो र पर्याप्त हुनु पर्दछ । हुन त ऋण लिएर वा अरुसँग अनुदान, चन्दा वा सहायताको रूपमा पनि आर्थिक श्रोत प्राप्त गर्न सकिन्छ । तर त्यस्ता श्रोत दिगो, भरपर्दो, पर्याप्त र गुणस्तरीय हुँदैनन् । आज लिएको ऋण भोलीका दिनमा साँवा व्याज र सेवा शुल्क सहित तिर्नु पर्छ, त्यसरी ऋण तिर्ने श्रोत पनि आखिरकार राजस्व नै हुन्छ । भोली भुक्तानी गर्नु पर्ने गरी आज धेरै ऋण लिएर खर्च गर्नु भनेको एकातिर राज्यको दायित्व बढाउनु हो भने अर्कातिर आउँदो पिँढी र पुस्ता प्रति बेइमानी गर्नु पनि हो । त्यस्तैगरी, अनुदान वा चन्दा प्राप्त गर्नु भनेको एकातिर श्रोतको उपयोग आफ्नो प्राथमिकता अनुसार गर्ने स्वतन्त्रता गुमाउनु हो भने अर्कातिर जानी नजानी राज्यको स्वाभिमानलाई धरौटी राख्नु हो । किनभने दाताका आफ्नै प्राथमिकता र दृश्य अदृश्य स्वार्थहरू रहन्छन् । यद्यपि, खास परिस्थिति, खास अवस्था, खास समय र खास परिवेशमा विशेष प्रयोजनका लागि कार्यक्रम तथा परियोजनाको आधारमा ऋण तथा अनुदान लिन सकिन्छ । तर त्यसलाई लामो कालखण्डसम्म आर्थिक साधन प्राप्त गर्ने नियमित श्रोतको रूपमा लिने अभ्यास गर्नु हुँदैन । निश्चित समय अवधि पछि बजेटको आय पक्षबाट यसलाई हटाउने लक्ष्य राख्नु पर्दछ ।

यस पृष्ठभूमिमा के भन्न सकिन्छ भने राजस्व नै राष्ट्र निर्माणको अपरिहार्य र अन्तिम श्रोत हो । यसबाट मात्र हामीले सभ्य समाजको निर्माण गर्न सकौं । पर्याप्त आय भएमा मात्र हामीले आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न सकौं । त्यसैले, एकजना न्यायमूर्तिले आफुले सभ्यता प्राप्त गर्न नै कर तिर्ने गरेको बताएका छन् (Holmes, n.d.) भने अर्का सामाजिक शास्त्रका ज्ञाताले कर तिरेमा मात्र हामीले जीवनमा स्वतन्त्रता र खुसी प्राप्त गर्न सक्ने अभिव्यक्ति दिएका छन् (Maraboli, n.d.) ।

२. राज्यशक्तिको बाँडफाँट

राज्यले आय प्राप्त गर्ने कार्यमा त्यस देशले अपनाएको शासकीय प्रणालीको भूमिका निकै महत्वपूर्ण हुन्छ भन्ने कुराको पनि हेक्का राख्नु पर्दछ । यस सन्दर्भमा नेपालको संविधानले संघीय राज्यको निर्माण गरेको

छ, अर्थात संघीय शासन प्रणालीको व्यवस्था गरेको छ। सिद्धान्ततः संघीयता त्यस्तो राजनीतिक सम्झौता हो जसमा संविधानको माध्यमद्वारा राज्यका विभिन्न तहहरूबीच राज्यशक्तिको समुचित बाँडफाँट गरिएको हुन्छ। नेपालको संविधानले राज्यलाई संघीय प्रणाली अनुसार तीनतहमा बाँडेर ती तीन तहका सरकारबीच राज्यशक्तिको बाँडफाँट गरेको छ। यसले राजस्व लगाउने र उठाउने जिम्मेवारी पनि तीनवटै तहलाई दिएको छ। यसले उठाएको श्रोत खर्च गर्ने मात्र होइन आय आर्जन गर्ने काम पनि मिलेर गर्न निर्देश गरेको छ। संघीय प्रणाली भित्र यसरी तयार गरिएका समग्र संरचनागत व्यवस्था, साधन र श्रोतको बाँडफाँट, तहगत संरचनाको स्थायीत्व एवं भूमिका र स्थानीय तहको संरचना, आर्थिक अधिकार एवं दायित्व तथा तीन तहबीचको अन्तर्सम्बन्धको व्यवस्थालाई हेर्दा नेपाल सहकारितामा आधारित तेश्रो पुस्ताको संघीयता अभ्यासमा रहेको बुझ्न सकिन्छ। यस्तो संघीयता सफल हुनको लागि सुदृढ, प्रभावकारी र कुशल अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापनको आवश्यकता पर्दछ। यस्तो व्यवस्थामा राज्यका तहहरूले राजस्व लगाउने र उठाउने अधिकारको समुचित प्रबन्ध, राजस्व बाँडफाँटको उचित प्रबन्ध र अनुदानको रूपमा साधन हस्तान्तरण गरिने पद्धति र वाह्य ऋणको व्यवस्थापन समेतका विषय पनि जोडिएर आउँछन्।

३. सार्वजनिक वित्त र राजस्व नीति

३.१ वार्षिक बजेट र सार्वजनिक वित्त

अर्थशास्त्रका दुईवटा हाँगा छन, समष्टिगत र सुक्ष्म। सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा राजस्व नीतिले महत्वपूर्ण स्थान राख्दछ। सार्वजनिक वित्त समष्टिगत अर्थशास्त्रको एउटा महत्वपूर्ण कडी हो। यसमा मुलतः सार्वजनिक क्षेत्रको आय र व्यय पर्दछन्। आय पक्षमा राजस्व सम्बन्धी विषय पर्दछ। अथवा भनौं सार्वजनिक वित्तमा सरकारले गर्ने खर्च अथवा विनियोजन बजेट, राजस्व तथा अन्य आय अनुदान वैदेशिक सहयोगका अतिरिक्त बजेट घाटासम्बन्धी विषयहरू समेटिन्छन्। यस अन्तर्गत सामान्यतया सार्वजनिक खर्च, आय तथा ऋण, सार्वजनिक वित्तको व्यवस्थापन तथा प्रशासन, सार्वजनिक वित्तीय नीति, रणनीति तथा कार्यनीतिको निर्माण र कार्यान्वयन र प्राप्त लक्ष्य तथा उपलब्धिको मूल्याङ्कन समेतका विषयहरूको प्रयोग तथा व्यवस्थापन गरिन्छ। यसको प्रमुख अंगका रूपमा रहेको राजस्व नीतिले कर तथा गैरकर राजस्वसँग सम्बन्धित संरचना, दर तथा करको बाँडफाँट, राजस्वसँग सम्बन्धित अनुसन्धान गर्ने सांगठानिक संरचना र तिनको भूमिका समेतका नीति सम्बन्धी विषयमा प्रभाव राख्दछ। सार्वजनिक वित्त सम्बन्धी नीतिको कार्यान्वयन सामान्यतया आवधिक बजेट (वार्षिक बजेट) को माध्यमबाट गरिन्छ। बजेटमा कर तथा अनुदान सम्बन्धी व्यवस्थाहरू र राजस्व परिचालनसम्बन्धी प्रावधानहरू राखिएका हुन्छन्।

बजेटका माध्यमद्वारा सरकारले वर्षभरिका लागि परिचालन गरिने आय तथा साधारण कार्यका लागि (नियमित कार्य अथवा सामान्य प्रशासनका लागि) चाहिने साधनका अतिरिक्त समाज कल्याण, सामाजिक सुरक्षा तथा सामाजिक न्याय र पूर्वाधार विकासका लागि आवश्यक खर्चको अनुमान गर्दछ। त्यति मात्र होइन अर्थतन्त्रका सामुन्ने देखिएका चुनौतीहरूको पहिचान, ती चुनौतीहरूको सामना गर्न अपनाउनुपर्ने

वित्तीय नीतिहरू, बजेटले अंगीकार गरेका उद्देश्यहरू, विकासका दृष्टिकोण तथा नीति र रणनीतिहरू, विकासले समेट्ने क्षेत्र, खर्चको संरचना, आयको प्रस्ताव, राजस्वसम्बन्धी नीति र तिनका उद्देश्य, राजस्वको संरचना, बजेट घाटा वा बचत, घाटा पूर्ति गर्ने स्रोतहरू र तिनले समग्र अर्थव्यवस्थामा पार्ने प्रभाव र दिने परिणाम तथा अपेक्षित उपलब्धिहरूको सम्बन्धमा बजेटले प्रष्ट पार्ने प्रयास गर्दछ । नेपालमा वार्षिक बजेटको लागि प्रयोग गरिने साधनका मुख्य स्रोतमा राजस्व र वैदेशिक सहायता (अनुदान) मुख्य हुन् । यी स्रोतबाट नपुग रकमलाई न्यून वा घाटा शीर्षकमा देखाइने गरिएको छ । बजेट अनुमान गर्दा सर्वप्रथम खर्च पक्षमा साधारण र चालूगत विषयको बाध्यात्मक एवम् अनिवार्य शीर्षकमा रकम विनियोजन गर्ने र त्यसपछि बाँकी सम्भावित स्रोतलाई कार्यक्रमगत खर्च र विकासगत तथा पुँजीगत खर्चका लागि विनियोजन गर्ने प्रचलन छ । आय पक्षको अनुमान लगाउँदा राजस्वको वर्तमान स्रोत, राजस्व प्रशासनमा सुधार हुँदा समायोजनबाट थप हुने रकम र वक्यौता राजस्व असुली साँवा फिर्ता जोडी राजस्व अनुमान लगाउने गरेको पाईएको छ । उक्त रकममा सम्भावित अनुदान थप गरी आएको कुल रकमलाई कुल खर्चबाट घटाई राजस्व र बजेट घाटा देखाउने चलन छ । बाँकी रकम वैदेशिक तथा आन्तरिक ऋण र नगद मौज्जात (भए) बाट पूरा गर्ने गरी बजेट प्रस्तुत गर्ने गरिएको देखिन्छ । भारतमा पनि बजेट निर्माण गर्दा खर्च अनुमानको अंक र राजस्व अनुमानबिचको अन्तर पहिचान गरी बजेट घाटाको आकार र अनुपात निर्धारण गरिन्छ । यसरी हेर्दा आय वा साधन परिचालन सार्वजनिक वित्तको प्रमुख पाटो हो भन्ने पुष्टि हुन्छ । अनुमानित व्ययको मागलाई पूरा गर्न विकासोन्मुख देशहरूले राजस्वका अतिरिक्त बाह्य सहयोग (ऋण तथा अनुदान) समेतको सम्भाव्य परिचालनको अनुमान लगाउँछन् । विकसित देशहरूले भने दिनुपर्ने अनुदान र ऋणको प्रक्षेपण गरेर व्यय पक्षमा देखाउँछन् ।

३.२ बजेट घाटाको अर्थ र भूमिका

सरकारको कुल खर्चलाई राजस्व तथा अनुदान जस्ता पुनः फिर्ता भुक्तानी गर्नु नपर्ने गरि परिचालित भएका आयबाट पूरा गर्न नसकिएमा बजेट घाटाको अवस्था सिर्जना हुन्छ । अथवा कुल खर्चमध्ये राजस्व र अनुदान आयबाट नपुग हुने रकमलाई बजेट घाटा भनिन्छ । यस्तो बजेट घाटालाई देशको अर्थतन्त्रको चरित्र र भविष्यमा राजस्व बढाउने सक्ने क्षमताको आधारमा कुल बजेटको र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको निश्चित अनुपात भन्दा नबढाई बजेट बनाउने चलन छ । अर्थतन्त्रमा आर्थिक तथा वित्तीय स्थायित्व कायम राख्ने उद्देश्यले यस्तो अनुपात निर्धारण गर्ने र त्यसभित्र बस्ने गरिएको हो । अल्प विकसित तथा विकासोन्मुख देशहरूको खर्च आवश्यकता राजस्व तथा अनुदानबाट मात्र पूरा नहुने हुनाले घाटा बजेट बनाउने गर्दछन् ।

बजेट घाटा भित्र पनि थरि थरिका घाटा हुन्छन् । कुल बजेट घाटाबाट सार्वजनिक ऋण वापत भुक्तानी भएको ब्याज रकम घटाएर आउने रकमलाई प्राथमिक घाटा भनिन्छ । सामान्यरूपमा भन्दा अनुमानित राजस्वबाट अनुमानित व्यय घटाई आएको खुद प्रक्षेपित राजस्व रकमबाट यथार्थ राजस्व रकम र यथार्थ खर्चबीचको अन्तर नकारात्मक भएमा सो रकमलाई राजस्व घाटाको रूपमा बुझिन्छ । व्यवसायिक रूपले

भन्दा अनुमानित राजस्व भन्दा यथार्थ राजस्व कम भएमा त्यसलाई राजस्व घाटा भन्ने चलन पनि छ । तर सार्वजनिक वित्तको दृष्टिबाट हेर्दा चालु खर्च (प्रशासनिक र व्यवस्थापकीय खर्च) लाई राजस्वले भ्याएन भने राजस्व घाटाको सिर्जना हुन्छ । यो राजस्वको उपयोग र प्रभावकारीताको दृष्टिबाट गरिएको परिभाषा हो । यस्तो अवस्थामा परिचालित राजस्वबाट पूँजी निर्माण हुँदैन, उत्पादन बढ्दैन र वृद्धिमा योगदान हुँदैन । बरु कतिपय चालु खर्च धान्न समेत आन्तरिक ऋण परिचालन गर्नु पर्ने हुँदा निजी क्षेत्रको श्रोत समेत अनुत्पादक क्षेत्रमा प्रवाह हुन गई राजस्व घाटाले अर्थतन्त्रमा नकारात्मक प्रभाव पार्दछ ।

बजेट घाटाको अंकलाई कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको कति प्रतिशत भित्र राख्ने भन्ने एउटा महत्वपूर्ण प्रश्न हो । नेपालको सन्दर्भमा यस अंकलाई पाँच वा साढे पाँच प्रतिशत भित्रै राख्ने नीतिगत प्रयास भएको देखिन्छ । यस्तो घाटालाई आन्तरिक तथा बाह्य ऋणबाट पुरा गरिन्छ । यद्यपि, नेपालको सम्बन्धमा राजस्वबाट प्राप्त गर्ने अधिकांश राजस्व रकम साधारण प्रकृतिको खर्च पूर्ति गर्ने कार्यमै सकिने हुँदा बाह्य सहयोग तथा ऋणको महत्वलाई नकार्न सकिन्न ।

आन्तरिक साधन मध्येको राजस्व परिचालन त्यहाँको राजस्व नीति, त्यसको संरचना तथा व्यवस्थापनको प्रभावकारितामा निर्भर गर्दछ । किनभने प्रभावकारी राजस्व नीति तथा व्यवस्थापनले राजस्व परिचालनलाई सशक्त बनाई अत्यधिक राजस्व परिचालन गर्नमा सघाउ पुर्याउँदछ र बाह्य सहयोग माथिको निर्भरतामा कमी आई राज्य आर्थिक रूपले क्रमशः आत्मनिर्भर हुँदै जान्छ । यसो हुनको लागि प्रथमतः राजस्वका उद्देश्यहरू स्पष्ट हुनुपर्दछ भने राजस्व अनुदान लगाउने संयन्त्र र कार्यविधि पनि वैज्ञानिक हुनुपर्दछ । त्यसैगरी राजस्वबाट नपुग रकम अनुदानबाट सहजै प्राप्त हुने भएमा पनि अनुदानको पछाडिको पृष्ठभूमि र त्यसले राष्ट्रिय स्वाभिमानमा पार्ने प्रभाव पनि मूल्याङ्कनको विषय बन्न सक्छ ।

३.३ सार्वजनिक वित्त र कर नीति

कर नीति, कर प्रणाली तथा करका उद्देश्यहरू वित्त नीतिबाट निर्देशित हुन्छन् । आर्थिक वृद्धि, आय र सम्पत्तिको न्यायोचित वितरण, पूर्ण रोजगारी र मूल्य तथा ज्यालादरमा स्थयित्व कायम गर्नु वित्त नीतिका प्रमुख लक्ष्य हुन् । वित्त नीतिका लक्ष्यहरू हासिल गर्ने प्रमुख माध्यम वार्षिक बजेट हो । वार्षिक बजेटले सार्वजनिक खर्च, कर तथा गैरकर राजस्व तथा सार्वजनिक ऋणसँग सम्बन्धित उपकरण प्रयोग गरेर वित्त नीतिले लिएका लक्ष्य हासिल गर्ने प्रयास गर्दछ । कर व्यवस्था ती उपकरणहरू मध्ये राजस्व परिचालनसँग सम्बन्धित छ । तसर्थ, राजस्व सम्बन्धी नीति, कानून र प्रणालीको तर्जुमा गर्दा वित्त शास्त्रले निर्देश गरे अनुसारका राज्यको कोषमा बढोत्तरी, आर्थिक विकास, पूर्ण रोजगारी, मूल्य स्थिरता, अर्थतन्त्रमा आउने चक्रीय उतारचढावमा नियन्त्रण र भुक्तानी सन्तुलन सम्बन्धी चुनौतीको सम्बोधन तथा गैरकर राजस्वको समुचित व्यवस्थापनका विषयलाई सम्बोधन गर्नु पर्ने हुन्छ । त्यसैले करका उद्देश्यहरू निर्धारण गर्दा यी विषयलाई बिर्सनु हुँदैन । यसरी हेर्दा कर व्यवस्था सार्वजनिक वित्तको एउटा प्रमुख पाटो हो । अनि सार्वजनिक वित्त राजनीतिक अर्थशास्त्रको प्रमुख आयाम हो । अर्थात् सार्वजनिक वित्तको आधार श्रोत

राजनीतिक अर्थशास्त्र हो । यसले राज्यको कर नीति राजनीतिक शास्त्र, दर्शन तथा प्रणालीबाट अत्यधिक निर्देशित र प्रभावित हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्नु पर्दछ ।

सरकारले जनताबाट व्यक्तिगत रुपमा र संस्थागत स्रोतबाट प्राप्त गर्ने भुक्तानीलाई राजस्व भनिन्छ । यस्ता भुक्तानीहरूमा कर तथा गैरकर गरी दुई प्रकारका राजस्व आय पर्दछन् । त्यस मध्ये तत्कालै प्राप्त राजस्वको साटोमा कुनै कुरा नदिई अनिवार्य रुपमा प्राप्त गर्ने भुक्तानीलाई कर भनिन्छ । गैरकर राजस्व भने सेवा र वस्तुसँग जोडिएको हुन्छ । कतिपय देशले बजेट निर्माण गर्दा आयको श्रोतमा निश्चित अवधि पछि व्याज सहित भुक्तानी गरिने गरी उठाइने आन्तरिक ऋणलाई पनि समावेश गर्ने गरेको पाइन्छ । यथार्थमा त्यो राजस्व वा आय होईना ऋणले दायित्व सिर्जना गर्छ । राजस्व आयलाई दायित्व मानिँदैन । सार्वजनिक ऋण राज्यको दायित्वको रुपमा उठाइने हुँदा कालान्तरमा सावाँ व्याज सहित फिर्ता गर्नु पर्छ । त्यसैले पनि ऋणलाई आय मान्न सकिन्न । राजस्व भनेको राज्यको ढुकुटीमा जम्मा हुने राज्यको कमाई हो । यस्ता कमाई करको रुपमा र गैरकरको रुपमा प्राप्त हुन्छन् । यसले राज्यको कसैप्रति दायित्व सिर्जना गर्दैन तर नागरिकप्रति राज्यको जवाफदेहिता भने सिर्जना गर्दछ । यसरी राजस्व परिचालन गर्ने शक्ति सरकारले राजनीतिक कारणले प्राप्त गर्दछ ।

सार्वजनिक वित्त अन्तर्गत मुख्यतः (क) सार्वजनिक खर्च, (ख) सार्वजनिक राजस्व, (ग) सार्वजनिक ऋण तथा (घ) सार्वजनिक वित्त प्रशासनको अध्ययन, प्रयोग र अभ्यास गरिन्छ । यी मध्ये पनि सार्वजनिक राजस्व (आय) र सार्वजनिक खर्च (व्यय) सार्वजनिक वित्तका प्रमुख पाटा हुन । राजस्व सम्बन्धी विषय बजेटको आय पक्षमा पर्दछ ।

४. तहगत आर्थिक तथा राजस्व अधिकार

क. नेपालमा राज्यका तीनवटै तहले आफ्नो अधिकार क्षेत्रमा परेका राजस्व शिर्षक अन्तर्गत संविधान तथा संघीय कानून अनुसार कर लगाउन र उठाउन सक्दछन् । संविधानले गरेको व्यवस्था अनुसार संघीय सरकारलाई मूल्य अभिवृद्धि कर, संस्थागत आयकर, व्यक्तिगत आयकर, पारिश्रमिक कर, भन्सार वा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार कर र अन्तःशुल्क समेत मुख्यतः ६ किसिमका कर तथा राहदानी र प्रवेशाज्ञा सम्बन्धी शुल्क लगाउने र उठाउने अधिकार दिएको देखिन्छ (अनुसूची ५, धारा ५७, नेपालको संविधान) । कर मध्ये संस्थागत आयकर, व्यक्तिगत आयकर र पारिश्रमिक कर प्रत्यक्ष प्रकृतिका र भन्सार कर, अन्तःशुल्क र मूल्य अभिवृद्धि कर अप्रत्यक्ष प्रकृतिका कर हुन् ।

यस बाहेक संविधानले साझा अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टी, पर्यटन शुल्क तथा सेवा शुल्क, दस्तुर र दण्ड जरिवानालाई साझा अधिकारमा राखेको छ (अनुसूची ९६, धारा ५७, नेपालको संविधान)। यस्ता राजस्वको परिचालन सम्बन्धी कानूनको निर्माण गर्ने दायित्व संघीय सरकारको हो । संघीय कानूनको अधिनमा रही प्रदेशले पनि कानून

बनाउन सकछ । संघ र प्रदेश कानूनको विपरीत नहुने गरी स्थानीय तहले पनि साझा अधिकारको विषयमा कानून बनाएर राजस्व परिचालन गर्न सकछ ।

- ख. प्रदेशलाई सवारीसाधन कर, मनोरन्जन कर, विज्ञापन कर, पर्यटन कर र कृषि आयमा कर लगाउने र उठाउने अधिकार छ । यस बाहेक घरजग्गा रजिष्ट्रेसन शुल्क र सेवा शुल्क पनि प्रदेशले लगाउन र उठाउन सकदछ (अनुसूची ६, धारा ५७, नेपालको संविधान)। कर र शुल्क बाहेक दस्तुर लगाउने र दण्ड जरिवाना गर्ने अधिकार पनि प्रदेशलाई प्राप्त छ ।
- ग. केन्द्र र प्रदेशले जस्तै स्थानीय तहले पनि आफ्नो तहको व्यवस्थापिका (स्थानीय परिषद) मार्फत कर तथा गैरकर लगाउन र उठाउन सकदछ । संविधान अनुसार स्थानीय तह (नगरपालिका र गाउँपालिका) ले सम्पत्ति कर, घरबहाल कर, घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क र सवारीसाधन कर समेतका सम्पत्तिमा आधारित स्थानीय करका अतिरिक्त विज्ञापन कर, व्यवसाय कर, मनोरन्जन कर, भुमि कर (मालपोत) र पर्यटन शुल्क समेत लागउन र उठाउन सकदछन् । यी कर बाहेक स्थानीय तहले अन्य सेवामा समेत शुल्क र दस्तुर लगाउन सकदछ (अनुसूची ८, धारा ५७, नेपालको संविधान)। कानूनको उल्लङ्घन भएमा दण्ड जरिवाना गर्ने अधिकार पनि स्थानीय तहलाई छ। स्थानीय तथा प्रदेश दुवैमा परेका घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क र सवारी साधन, विज्ञापन कर, व्यवसाय कर र मनोरन्जन कर समेतका चारवटा कर अधिकारका विषयमा एकल प्रशासन गर्ने गरी संघीय कानूनद्वारा सहजीकरण गर्ने प्रयास भएको छ ।
- घ. प्रदेश र स्थानीय तहको कर लागउने र उठाउने केही अधिकार दोहोरो परेका छन् । अर्थात यस्ता कर प्रदेश र स्थानीय तह दुवैले लगाउन सकछन् । तसर्थ यसलाई सरलीकृत गर्न प्रदेश र स्थानीय तह मिलेर साझेदारी रुपमा एकल प्रशासनको प्रयोग गर्नु पर्ने व्यवस्था संविधान तथा संघीय कानूनले गरेका छन् । संविधान तथा अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ अनुसार घरजग्गा रजिष्ट्रेसन शुल्क, सवारी साधन कर, मनोरन्जन कर तथा विज्ञापन कर दुवैको अधिकारमा पर्दछन् । संविधान तथा अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ अनुसार यस्ता कर तथा शुल्क उठाउने काम एकल प्रशासनबाट हुन्छ र जसले कर असुलीको काम गर्दछ, त्यस तहले परिचालित राजस्वको ६० प्रतिशत अंश र अर्को तहले बाँकी ४० प्रतिशत अंश पाउँछन् । संविधान अनुसार स्थानीय तहको आर्थिक जिम्मेवारी राज्यको कुल आर्थिक जिम्मेवारीको करिब तीन भागको एक भाग (करिब एकतिहाई) पर्न आउँछ । तर कार्य जिम्मेवारी वा खर्च जिम्मेवारीको तुलनामा राजस्व परिचालनको अधिकार क्षेत्र अनुपातिक रुपमा निकै न्युन छ । प्रस्तुत सन्दर्भमा संघीयता कार्यान्वयन पश्चातको विगत ५ वर्षको तथ्याङ्क हेर्दा स्थानीय तहहरूको कुल वार्षिक खर्च मध्ये करिब १० प्रतिशत रकम मात्र आफैँबाट परिचालित राजस्वबाट बेहोरेको देखिन्छ ।

तसर्थ, प्रदेश र स्थानीय तहको राजस्व असन्तुलनलाई खर्चको आवश्यकता अनुरूप बनाई सन्तुलन कायम गर्न प्रदेश तथा स्थानीय तहले आफुलाई चाहिने आर्थिक श्रोत प्रदेशले संघीय सरकारबाट र स्थानीय तहले संघ र प्रदेशबाट राजस्व बाँडफाँट तथा अनुदानको रूपमा प्राप्त गर्ने व्यवस्था संविधानले गरेको छ । त्यसैले संविधानतः शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा, स्थानीय सेवा, सहकारी, खानेपानी व्यवस्थापन, सरसफाई, कृषि तथा पशुपालन, सडक, खेलकुद र हाटबजार समेतका पुर्वाधार निर्माण एवं प्रकोप व्यवस्थापन समेतका आर्थिक जिम्मेवारी स्थानीय तहमा आएकाले यो जिम्मेवारी पुरा गर्न स्थानीय तहको राजस्व आर्जन गर्ने र खर्च गर्ने दुवै क्षमता बढ्नु पर्ने वा बढाउनु पर्ने देखिन्छ । राजस्व आर्जन तर्फको यस्तो क्षमताको अभिवृद्धि भने स्थानीय तहले थप दरमा कर लगाएर भन्दा पनि श्रोतको प्रभावकारिता बढाएर गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

५. राजस्व परिचालनको धरातल

देशमा कति राजस्व परिचालन हुन्छ, कुन प्रकृतिको राजस्व परिचालनको आधार के छ ? करमा प्रत्यक्ष कर प्राप्त हुने बलियो आधार तयार भएको छ छैन ? छैन भने किन भएन ? आयकरले कुल करमा कति योगदान गरेको छ ? त्यसमध्ये संस्थागत र व्यक्तिगत करको अनुपात के छ ? कुल कर संरचनामा प्रत्यक्ष करको अंश कति छ र त्यो अंश न्युन छ भने त्यसले के कुरालाई संकेत गर्छ ? आदि विषयको जानकारीले करको आधारको मूल्याङ्कन गर्ने पृष्ठभूमि तयार हुन्छ । नेपालको संविधान अनुसार संघीय सरकारले परिचालन गरी आएको कर तथा गैर करका रकम र सो सम्बन्धी सुचकहरू केलाएर हेर्दा अहिले राजस्व परिचालनको अंक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २३ प्रतिशतको हाराहारीमा पुगेको छ । विगत २० वर्षको तथ्याङ्क हेर्दा संघीय सरकारले परिचालन गरेको राजस्वको वार्षिक वृद्धिदर (अपवाद वाहेक) १५ प्रतिशतको वरिपरी छ । आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा राजस्वले संघको कुल खर्चको ७२ प्रतिशत खर्च धान्न सकेको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा यो अंक ७७ प्रतिशत थियो । आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा कुल राजस्व रु.९७६ अर्ब संकलन भएकोमा रु.८४६ अर्ब (८७ प्रतिशत) चालु खर्चमा गएको छ, यो अनुपात क्रमशः बढ्दैछ । संघीयता कार्यान्वयनमा गएको वर्ष २०७४/७५ मा भने राजस्वबाट ६७ प्रतिशत मात्र खर्च बेहोरिएको थियो र यो वर्ष राजस्वबाट चालु खर्च कटाएर रु.३०अर्ब (४ प्रतिशत) मात्र बचेको थियो । यसरी परिचालित राजस्वबाट चालु खर्च धानेर विकासको लागि श्रोत रहने अवस्था क्रमशः साघुरिँदै गएको छ । नेपाल सरकारका कतिपय दस्तावेजले समेत यी कुराको अनुभुति भएको कुरा स्विकार गरेको छ । उदाहरणको लागि राष्ट्रिय योजना आयोगबाट गरिएको एक अध्ययनले यसो भन्छ देश संघीय प्रणालीमा आएको अवस्थामा प्रशासनिक खर्चमा वृद्धि भएकाले चालु खर्चमा ठूलो उछाल आएको छ । संघीयता पश्चातका दुई तीन वर्षको अवधिमा चालु खर्च दोब्बर भन्दा बढीले वृद्धि भयो तर सोहि अनुपातमा राज्यको आमदानी बढ्न सकेन । अहिलेको अवस्थामा राज्यको आमदानीले चालु खर्च मात्र धान्दछ, भविष्यमा आवश्यक हुने चालु तथा विकास खर्च धान्न आमदानीका श्रोतहरूको विद्यमान संरचनामा आमूल परिवर्तन अपरिहार्य छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७९)।

कुल खर्चमा राजस्वको योगदानको अंश बढी देखिनुको एउटा कारण विनियोजनको तुलनामा यथार्थ खर्चको प्रतिशत न्यून रहनु पनि हो । उदाहरणको लागि आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा विनियोजित रकमको ८५ प्रतिशत खर्च भएको थियो भने आर्थिक वर्ष २०७६/७७ र २०७७/७८ मा क्रमशः ७१ र ७२ प्रतिशत बजेट मात्र खर्च भएको देखिन्छ । खर्च गर्ने क्षमतानै कम भएकोले यस्तो अवस्था देखिएको हो । यदि विनियोजित बजेट पुरै खर्च हुने हो भने आउँदा वर्षहरूमा कुल खर्चमा राजस्वबाट बेहोरिने अंशको अनुपात कमी आउन सक्छ। यद्यपि, पूँजी निर्माण हुने क्षेत्रमा खर्च बढाउन सके त्यसले थप राजस्व पनि दिन्छ । तर अर्थतन्त्रमा लगानी तथा पूँजी निर्माण अत्यन्त न्यून भएकाले कुल कर राजस्वमा प्रत्यक्ष करको योगदान २६ प्रतिशतको हाराहारीमा रही आएको छ, त्यसमध्ये पनि विगत ५ वर्षको तथ्याङ्क केलाउँदा संस्थगत आय तथा मुनाफा करले कुल आय तथा मुनाफा करको औसतमा ५० प्रतिशत जति अंश ओगटेको देखिन्छ । यसले अर्थतन्त्रको न्यून आकार, न्यून लगानी र न्यून आयको संकेत गर्दछ । एकातिर न्यून लगानी, बढ्दो चालु खर्च तथा बढ्दो उपभोगको अवस्था छ भने अर्कातिर अर्थतन्त्रको विप्रेषण माथिको उच्च निर्भरताले पैठारी अंक बढेर व्यापार घाटा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ३७ प्रतिशत पुगेको छ । फलस्वरूप, करको ठुलो हिस्सा उपभोग तथा पैठारीबाट प्राप्त हुने अवस्थाले राजस्व संरचनामा अप्रत्यक्ष करको योगदान उच्च भएर आय एवं सम्पत्तिमा आधारित करको योगदान न्यून हुन गएको छ । यसरी राजस्वमा, विशेषगरी प्रत्यक्ष कर परिचालनको धरातल कमजोर देखिएको छ । राजस्वको यस्तो संरचना र वृद्धि दिगो हुँदैन, यसले कुनै पनि बेला जोखिम सिर्जना गर्न सक्छ । अर्को कुरा बजेट घाटाको अंकलाई कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको कति र कुल बजेटको कति प्रतिशत भित्र राख्ने भन्ने एउटा महत्वपूर्ण प्रश्न हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा यी अंकहरू क्रमशः ५.५३ प्रतिशत र १५ प्रतिशत (२०७८/७९) पुगेको देखिन्छ । विगत पाँच वर्ष (२०७४/७५-२०७८/७९) को अवधिमा नेपाल सरकारले तिर्नुपर्ने ऋण दायित्व दोब्बर हुनुले पनि श्रोतको उपलब्धता र मागबीच सन्तुलन मिलाउने विषय चुनौतीपूर्ण बनेको पुष्टि हुन्छ । खर्चको वृद्धि हेर्दा आउँदा दिनमा बजेट घाटाको अनुपात अझ माथि जाने देखिन्छ । कर परिचालनका आधार विस्तार हुन नसक्दा नै यसो भएको हो ।

६. राजस्व परिचालनमा संघीय सरकारको दायित्व

संघीय व्यवस्थामा पनि राजस्व नीतिलाई सार्वजनिक वित्तको प्रमुख पाटो र साधन परिचालनको मुख्य आधारको रूपमा लिइन्छ । संघीय होस वा एकात्मक राज्य होस, अल्पविकसित तथा विकासोन्मुख देशमा विकासका विविध पक्षको लागि ठुलो धन राशी चाहिन्छ । त्यसको जोहो मुख्यतः केन्द्रीय सरकारले गर्नु पर्ने हुन्छ । प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले पनि आफुलाई प्राप्त अधिकारको परिधी भित्र रहेर राजस्व परिचालन गर्दछन् । तर त्यसबाट मात्र सरकार चलाउन सकिँदैन, यो यथार्थ कुरा हो । अनुमानित व्ययको मागलाई पूरा गर्न अल्पविकसित तथा विकासोन्मुख देशहरूका संघीय सरकारले राजस्व, बाह्य सहयोग तथा अनुदानको सम्भाव्य परिचालनको खाका प्रस्तुत गर्दछन् । यस्तोमा राजस्व तथा अनुदानबाट नपुग रकम आन्तरिक तथा बाह्य ऋणबाट पुरा गरिन्छ, नपुग रकमलाई बजेट घाटा भनिन्छ । तर नेपालको कुरा

गर्दा अहिले देशले एकातिर संघीय प्रणालीको कार्यान्वयन गर्नुछ भने र अर्कातिर आउँदा दिनमा दिगो, समावेशी र फराकिलो आर्थिक वृद्धि हासिल गरी देशलाई सन् २०३० सम्ममा मध्यम आय भएको देशमा पुर्याउने लक्ष्य हासिल गर्नु छ । यसले स्वभाविक रूपमा बजेटमा चाप बढ्छ, राजस्व बढाउन नसके बजेट घाटाको अंक बढेर जान्छ । भन्नुको अर्थ ऋण दायित्व बढेर जान्छ । बजेट घाटा न्यून गर्न थप साधन चाहिन्छ । यो चुनौतीको सम्बोधन गर्ने पहिलो र अन्तिम विकल्प भनेको राजस्व परिचालनलाई बढी बैज्ञानिक, पारदर्शी, न्यायिक र लगानीमैत्री बनाउनु नै हो । किनभने अहिले खर्च गरेपनि त्यसको साँवा व्याज भविष्यमा फिर्ता गर्ने पछ र त्यसको श्रोत पनि राजस्व नै हो । संघीयताको कार्यान्वयनको प्रारम्भिक चरणमा यही विषयलाई संघीय सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई संचार गरेकाले पनि तल्ला तहका सरकारहरु कर लगाउने विषयमा अलि हतारिएका र कतै अत्तालिएका पनि थिए । फलस्वरूप प्रदेशमा केही नयाँ करहरुले पनि प्रवेश पाए । केही स्थानीय तहहरुले करका दर पनि बढाए । तर त्यस कार्यको जनस्तरबाट विरोध भयो । स्थानीय तह आलोचित पनि भए ।

यसको अर्थ स्थानीय तहहरुले राजस्वका दर बढाउने र थप करहरु लगाउने जस्ता सजिला विकल्प मात्र रोज्न खोजे भने त्यस्ता सरकारहरु जनताको नजरमा प्रिय पनि हुँदैन र यो दिगो पनि हुँदैन भन्ने देखियो । दिगो ढङ्गले राजस्व बढाउनको लागि त उत्पादनका नयाँ क्षेत्रहरुको खोजी गर्नु पर्छ, नागरिकको हैसियत र क्षमता अनुसार करारोपण र कर संकलन गर्नु पर्छ । त्यसैले, प्राचीन कालमा नै मनुले भनेका हुन्, कर लिँदा मौरीको मह काढे झैं गरी लिनु, मह पनि हात लागेस्, मौरी पनि नमरुन् । त्यो सिद्धान्त अहिले पनि त्यतिकै उपयोगी छ । अर्थात् कर जनताको कर देय क्षमता अनुसार उनीहरुलाई मर्का नपर्ने गरी लिनु पर्छ । सरकारको खर्च भने जनताले पाउनु पर्ने सेवाको आवश्यकताको आधारमा गर्नु पर्छ, यो सर्वमान्य सिद्धान्त हो ।

७. कर सम्बन्धी नीति, करका दर र कर छलीबीचको सम्बन्ध

१. यो सर्वज्ञात कुरा हो कि राजस्व परिचालन मूलतः देशको अर्थचरित्र, राजस्व नीति, त्यसको संरचना तथा तिनको प्रभावकारी व्यवस्थापनमा निर्भर गर्दछ । प्रभावकारी नीति तथा व्यवस्थापनले राजस्व परिचालनलाई सशक्त बनाई अत्यधिक साधन परिचालन गर्नमा सघाउ पुर्याउँदछ । कर राजस्व जनताको कर तिर्ने क्षमताको आधारमा असुल गर्नुपर्छ । गैरकर राजस्व भने राज्यले प्रदान गर्ने सेवाको चरित्र र त्यसको महत्व, मात्रा, लगात र व्यवस्थापन खर्चको आधारमा असुल गर्नु पर्छ ।
२. राजस्व प्रशासनले राजस्व परिचालनको अंकगत लक्ष्य पुरा गर्ने अभिष्ट मात्र राखेर अघि बढ्नु हुँदैन । यो अध्ययन नै नगरी हतारिएर गर्ने विषय पनि होइन । यसो हुनको लागि प्रथमतः राजस्व नीतिमा स्थिरता र राजस्वका उद्देश्यहरुमा स्पष्टताको आवश्यकता पर्दछ । त्यसैले, राजस्व प्रक्षेपण गर्ने पद्धति र कार्यविधि पनि वैज्ञानिक र वस्तुगत हुनुपर्दछ ।

३. अर्को महत्वपूर्ण कुरा के भने, करका दर तथा कर सहभागिताबीच सोझो सम्बन्ध हुन्छ । यसको अन्तर्सम्बन्ध कर छल्दा हुने लाभ र लाभ लिन खोज्दा बेहोर्नु पर्ने जोखिमसँग पनि रहन्छ । करका दर उच्च हुँदा कतिपय करदाताहरू कर छल्ने उपायको खोजिमा लाग्दछन् । किनभने करका दर उच्च भएको अवस्थामा छलिएको करको अंक बढी हुन्छ, जसलाई वित्तीय लाभ भन्न सकिन्छ । यो लाभ र कर छल्दा हुने जोखिमको तुलना गर्दा जोखिमलाई लाभले जित्न सक्दछ । करको दर कम भएको अवस्थामा छलिएको करबाट हुने लाभ र त्यसबाट आउने जोखिमलाई दाँजेर हेर्दा जोखिमको पलडा भारी हुन्छ अनि मानिसले करमा सहभागिता जनाउन र करभुक्तानी गर्न अग्रसरता देखाउँछन् ।
४. तसर्थ, करका दर घटाएर न्यायोचित बनाई सहभागिता बढाउनु बढी बुद्धिमानी हुन्छ । दर घटाउँदा सहभागिता बढ्ने हुँदा कर परिचालन अंकमा कमी आउँदैन । यसको अर्थ करका दर घटाएर शून्य बनाऊ भनेको पक्कै होइन । बरु यस्तो दर कति घटाउने, वा नघटाउने भन्ने विषयमा अध्ययन गरेर निर्णय लिनु पर्दछ । करका दरलाई न्यायोचित बनाउने, उद्योग व्यवसाय स्थापनाको प्रकृया तथा त्यसबेला लाग्ने लागत घटाउन सहयोग गर्ने, उद्योग व्यवसाय स्थापना तथा सञ्चालन गर्दा आउने सम्भावित बाधा व्यवधान हटाउने र पुर्वाधारको उपलब्धतामा सहजता बढाउन सके थप लगानीकर्ताहरू आकर्षित हुन्छन् । अनि त्यसले थप राजस्व सिर्जनाको ढोका खोल्छ, आधार विस्तार गर्छ । उदाहरणको लागि घरजग्गा कर र घरजग्गा रजिष्ट्रेशन दस्तुरको कुरा गरौं । यसमा दर बढाउनु भन्दा आधारलाई बैज्ञानिक बनाउन सकेमा सम्पत्ति तथा आयको यथार्थ अंक घोषणा गर्न सम्पत्तिको मालिकहरू हिचकिचाउँदैनन् । उनीहरूले जोखिम र लाभको लेखाजोखा गरेर यथार्थ कारोवार देखाउँछन् । अनि कारोवारमा पारदर्शिता आउँछ, बैंक वा वित्तीय प्रणाली मार्फत लेनदेन हुने बाटो खुल्छ, कारोवार गर्नेले श्रोत देखाउन पनि सक्छ । राजस्व पनि त्यही अनुपातमा संकलन हुन्छ । अर्थतन्त्रसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय लेखा पनि विश्वसनीय बन्दै जान्छ । यसले नीति निर्माणमा हुने विसङ्गतिमा पनि कमी ल्याउँछ । यसरी, करदाता, सरकार र अर्थतन्त्र सबैलाई फाईदा हुन्छ ।
५. करलाई बैज्ञानिक बनाउने हो भने कर सम्बन्धमा मुलतः कर आधारको छिनोफानो, करको दर निर्धारण, कर संख्या, कर संकलन पद्धति तथा तरिका र कर प्रशासनका विविध आयामका विषयलाई प्रणालीमा ढालेर ६ वटै कोणबाट साँगोपाँगो मिलाउने कुशलता देखाउन सक्नु पर्दछ । तसर्थ, राजस्व नीतिको अवधारण, उद्देश्य, लक्ष्य र महत्व तथा अर्थतन्त्र र जनताले पाउने सेवा सुविधामा पर्ने सकारात्मक तथा प्रतिकूल प्रभावलाई ख्याल नगरी थोपरिएको कर प्रत्युत्पादक हुन्छ, दिगो हुँदैन भन्ने कुरा बुझ्नु पर्दछ ।

८. कर नीति सम्बन्धी तहगत सुधार र दायित्व

माथिको पृष्ठभूमिलाई केलाउँदा तीनवटै तहका सरकारले कर समेतका राजस्वका दरलाई न्यायोचित बनाई कर सहभागितालाई विस्तार गर्नमा केन्द्रित हुनु आवश्यक छ । यसको लागि तीन तहका सरकारको गम्भीरता यसरी देखिनु पर्दछ :-

१. संघीय सरकारको ध्यान मुलतः समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वमा प्रभाव पार्ने कर तथा गैरकर राजस्वका नीति, कानून र प्रणालीमा केन्द्रित हुनु पर्दछ । विद्यमान कानूनी व्यवस्था अनुसार नेपाली जनताले तीन तहमा गरेर करिब २ दर्जनको संख्यामा कर तिर्नु पर्दछ । कर तथा शुल्क समेत गर्दा करिब ३ दर्जन किसिमका राजस्व भुक्तानी गर्नु पर्ने देखिन्छ । यस विषयलाई पनि पुनरावलोकन गर्ने बेला भएकाले यसको संघीय सरकार यसमा पुनरावलोकन गरी अन्तर्राष्ट्रिय दिशा, चुनौतीका बिच रहेको विश्व तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्र, संघीयताको कार्यान्वयन पछि देखिएका चुनौती र मूल्य अभिवृद्धि करमा देखिएका विचलनहरूलाई समेतलाई मध्यनजर गरेर कर प्रणालीमा बृहत सुधार लागि अग्रसर हुनु पर्दछ ।
२. प्रदेश सरकारले आर्थिक क्रियाकलापका मध्यस्थ विषयमा कर लगाउने र उठाउने नीतिका विषयमा आफ्नो ध्यान केन्द्रित गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।
३. स्थानीय तहले विशेष गरेर सम्पत्तिमा आधारित कर तथा सेवा सुविधासँग जोडेर लगाईने शुल्क र दस्तुर निर्धारण तथा परिचालनलाई बढी वैज्ञानिक र व्यवहारिक बनाउने विषयमा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ ।

माथिका कुराको अतिरिक्त करका संख्या, दायरा र दर विस्तार गर्नु अघि तीनवटै तहका सरकारले राज्यकोषबाट हुने खर्चको प्रभावकारिता बढाएर त्यस्तो श्रोतको दुरुपयोग भएको छैन भन्ने विश्वास नागरिकलाई दिलाउनु पर्दछ । साथै, जनताले पाउने सेवा सुविधामा प्रभावकारिताको अनुभव जनतालाई दिलाउन सके जनता कर तिर्न अग्रसर हुने कुरा बिर्सनु हुँदैन ।

९. गैर कर राजस्व सम्बन्धी नीति र यसको व्यवस्थापन

राज्यका तीन वटै तहलाई गैरकर राजस्व लगाउने र उठाउने अधिकार प्राप्त छ । तर तीनवटै तहको लागि गैरकर लगाउने सैद्धान्तिक आधार भने एउटै हुन्छ । गैरकर राजस्वका दर नागरिकलाई दिईने सेवा सुविधाको लागत र त्यसको व्यवस्थापन एवम् सञ्चालन खर्च समेतको अध्ययन गरी आवधिक रूपमा पुनरावलोकन गर्नु आवश्यक हुन सक्दछ । किनभने सेवाको लागत तथा सञ्चालन एवं मर्मत सम्भार खर्च नै गैर कर राजस्वको आधार हो । मुद्रास्फिति समेतका आधारमा यसमा तल माथि भैरहन्छ । त्यसैले पनि यस्ता शुल्क र दस्तुरहरूका दर निश्चित अवधि पछि पुनरावलोकन गर्न सकिन्छ । तर त्यसको लागि पनि अध्ययन र लेखाजोखाको आवश्यकता हुन्छ । नयाँ दर निर्धारण गर्दा लागत तथा राजस्वका दरमा तादाम्यता देखिनु

पर्दछ । यसैलाई आधार मानेर लामो समयसम्म करका दर नबढेको भन्ने तर्कमा कतिपय स्थानीय तहले दर बढाएका पनि छन् । तर राजनीतिक र आर्थिक दृष्टिले यो समय दर बढाई हालने उपयुक्त समय हो होइन भनेर विचार गर्दा अहिले त यी विषयको अध्ययन गर्ने, लेखाजोखा गर्ने, आफूसँग उपलब्ध अन्य श्रोतबाट प्राप्त रकमको उच्चतम सदुपयोग गर्ने, विद्यमान दरबाट नै राजस्व परिचालनलाई प्रभावकारी बनाउने, आदि काम गर्नुपर्ने बेला हो भन्ने बुझ्नु पर्दछ ।

कर तथा गैरकर राजस्व परिचालनको नीति, कानून एवम् प्रणाली निर्माण गर्दा जनताको वा राजस्व तिर्ने नागरिकको मनोविज्ञान र समाजको कर नीति र कर भुक्तानी प्रतिको मनोविज्ञान पनि हेर्नु पर्छ । अहिले यो विषयतर्फ सरोकारवालाहरूको ध्यान पर्याप्त रूपमा नपुगेको अनुभूति करदाताले गरेका छन् ।

१०. राजस्व नीति र प्रणाली सम्बन्धी सीपको आवश्यकता

कर तथा गैरकर राजस्व सम्बन्धी नीति निर्माण, प्रणाली विकास, कानून तर्जुमा, कार्यान्वयन तथा प्रशासन र व्यवस्थापनको लागि पनि विशेष किसिमको ज्ञान, सीप र दक्षता चाहिन्छ । कर सम्बन्धी नीति तथा कानून निर्माण गर्दा र करका आधार तथा दर निर्धारण गर्दा आर्थिक तथा सामाजिक पक्षका विविध आयामहरूको केसा केसा केलाउनु पर्दछ । सम्भव भएसम्म, कर संकलन कुनै एक निकायबाट गर्ने गरी कर भुक्तानीका लागि सरल उपायको अवलम्बन गरिनु प्रभावकारी हुन्छ । हुन त नेपालको संविधानले एउटै नामको कर प्रदेश तथा स्थानीयले लगाउन सक्ने व्यवस्था गरी यसमा एकल प्रशासनको व्यवस्था पनि गरेको छ । यद्यपि, यसमा अझै पनि केही जटिलता छन् । यसमा आधार तथा दर निर्धारणको अधिकारको विषयमा अझै चुनौती छन् । उदाहरणका लागि घर बहाल आयमा लाग्ने करका विषयमा संघ र स्थानीय तहबीच विवाद उत्पन्न भएको छ । त्यस्तै गरी, हेक्का राख्नु पर्ने कुरा के पनि हो भने कर प्रशासनको काम शासन गर्नु मात्र होइन । कर प्रशासनको कार्यलाई शिक्षण, प्रशिक्षण, सहजीकरण, परामर्श, सुचना सम्प्रेषण, अध्ययन, अनुसन्धान, मुल्याङ्कन, निर्धारण र संकलन समेतमा विस्तार गरिनु आवश्यक छ । कर सम्बन्धी नीति, संगठन र प्रशासनको ध्यान नागरिकले लगाएको बालीबाट कर काट्ने र उठाउने (संकलन) कार्यमा मात्र सीमित रहनु भएन । बाली लगाउने वा लगानीको वातावरणको तयारीमा समेत सहभागी भएर आय आर्जनको आधार बनाउने, लगाएको बिरुवाको गोडमेल गर्ने, संरक्षण गर्ने र समय भएपछि न्यायोचित ढंगले बाली उठाउने वा कर संकलन कार्यमा पनि संलग्न हुन सके मात्र सरकारका तीनवटै तहमा राजस्वका भरपर्दा श्रोतहरूको पहिचान, विकास र सम्बर्द्धन गर्न सकिन्छ । यसो भएपछि आर्थिक परनिर्भरतालाई क्रमशः कम गरेर लैजान सकिन्छ, अनि संघीय संरचना अनुकूलको सबल अर्थतन्त्र निर्माण हुन्छ । त्यसैले, राज्यका तीन वटै तहले यस्ता विषयलाई गम्भीरतापूर्वक लिनु पर्दछ । स्थानीय तह र प्रदेशले त यस्ता विषयको अध्ययन गर्ने र जनप्रतिनिधि तथा कर्मचारी दुवै तहका जनशक्तिका लागि नीति निर्माण, कानून तर्जुमा, प्रणाली विकास, राजस्व संगठन र व्यवस्थापन, आधुनिक प्रविधि तथा उपकरणको प्रयोगका सम्बन्धमा घनीभूत रूपमा प्रशिक्षण र क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रम संचालन गर्नु पर्दछ । अनि मात्र जनता

मुस्कुराए हाँसी खुसीका साथ कर तिर्न तयार हुन्छन्। अन्यथा, कर सहभागिताको दर झिनो हुँदै जान्छ, कर संकलन लागत बढ्न थाल्छ। अनि पर्याप्त राजस्व सङ्कलन हुन सक्नेन।

११. निष्कर्ष

कर तथा गैरकर राजस्व परिचालनको कुरा गर्दा एकातिर राजस्व नीति र प्रणाली न्यायिक, मितव्ययी, उत्पादनमुखी, सरल र सुविधाजनक, तटस्थ एवं पारदर्शी हुनु पर्दछ भने अर्कातिर परिचालित कर तथा गैरकर राजस्वको उपयोग जनताले पाउने सेवा सुविधाको आवश्यकताको आधारमा पारदर्शी ढङ्गले गरिनु पर्दछ। यसो गर्दा नागरिकले पाउने सेवा सुविधालाई दिगो, भरपर्दो, पर्याप्त, नियमित र गुणस्तरीय बनाउने कुरालाई केन्द्रबिन्दु बनाईनु पर्दछ। यसको अर्थ हो, राजस्व उठाउने र खर्च गर्ने दुवै कार्यप्रति नागरिकको सन्तुष्टि अपरिहार्य छ। तर अहिलेसम्म पनि नेपालको कर परिचालन पद्धतिमा केही हदसम्म तलसिङ प्रवृत्ति रहेको र बाली पाके पछि मात्र सरकार राजस्वको खेत खेज्दै हिँडेको गुनासो आउने गरेको छ। तर आधुनिक खेती प्रणालीमा त्यस्तो हुँदैन। यसमा जग्गा कामउनेले मात्र होइन जग्गाको स्वामित्ववालाले पनि खेती बाली राम्रो हुने वातावरण खेत खनजोत गर्ने प्रारम्भिक समय देखिनै बनाउँदछन्। जस्तो चिया किसानले चिया टिप्दा पनि अर्को चोटी फेरी राम्रो गरी टुसा पलाओस भनेर उपयुक्त तरिकाले चियाका मुन्टा टिप्छन्। भएका बुटालाई गोडमेल गर्दछन। मल, पानी हाल्दछन्। कर परिचालनमा पनि लागु हुने सिद्धान्त त त्यही हो। त्यसैले, अब नेपालको कर व्यवस्थालाई तलसिङ प्रणालीबाट फार्मिङ र उत्पादन प्रणालीमा लैजानु पर्दछ, जसमा तीनवटै तहका सरकारले पहिले त लगानी बढ्ने, व्यवसाय फस्टाउने, समस्त आर्थिक कृष्याकलापमा वृद्धि भै नागरिकको आयस्तर बढ्ने वातावरण बनाउनु पर्दछ। यसो गर्न सके तीनवटै तहका सरकारको राजस्व परिचालनको अंक स्वतः बढेर जान्छ।

न्यायिकता र तटस्थताको दृष्टिबाट हेर्दा उद्योग, व्यवसाय र नागरिकको दैनिकी जोगाएर राजस्व परिचालन गर्नु नै कर परिचालनको मुल मर्म हो। अर्थात् मह पनि काढौं, मौरी पनि नमारौं। नागरिकमा यस्तो अनुभूति दिलाउन सकेमा करदाताबाट गनगन मात्र सुन्नु पर्दैन। बरु उनीहरूले मौरीको भुनभुन जस्तै खुशी भएर संगीतको गुनगुन सहितको खुशी व्यक्त गर्दै कर तिर्न उत्प्रेरित भएको देख्न पाइन्छ। अनि त सरकार पनि खुशी, जनता पनि खुशी। यसले सभ्य समाज निर्माणको आधार तयार गर्छ, विकासले गति लिन्छ, राजनीतिक तथा आर्थिक स्थायित्व हासिल हुन्छ। तीनवटै तहका सरकारहरूले यो मर्मलाई बिर्सनु हुँदैन। अनि मात्र समग्रमा दिगो, भरपर्दो तथा गुणस्तरीय राजस्व श्रोत विकास हुन्छ र निश्चित अवधि पश्चात देशलाई अरुको अनुदान र ऋणबाट मुक्त गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

Adhikari, C.M. (2010). International Taxation: Comparative Analysis of UK, USA, India and Nepal. VDM Verlag Dr. Muller, Germany.

Adhikari, C.M. (2020). Road Map to Modern Taxation, Nepal & Global Practices. Pairavi Prakashan. Kathmandu, Nepal.

Adhikari, C.M.(2006). Taxation in Nepal. Pairavi Prakashan. Kathmandu, Nepal.

Bird, R.M & Eric, M. Zolt (2003).Introduction to Tax Policy Design and Development. Retrieved from

Holmes, OliverWendell Jr. (n.d.). Retrieved from <https://www.goodreads.com/quotes/17105-i-like-to-pay-taxes-with-them-i-buy-civilization>.

International Churchill Society (n.d.). Retrieved from <https://winstonchurchill.org/publications/finest-hour/finest-hour-135/wit-a-wisdom-wsc-on-taxation/International Churchill Society>.

International Monetary Fund. (1995). Tax Policy Hand Book, International Monetary Fund (Edited by Parthasarathi Shome).

Magna Carta (n.d.). Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/Magna-Carta>

Maraboli, Steve. (n.d.). Retrieved from <https://www.goodreads.com/quotes/814223-life-liberty-and-the-pursuit-of-happiness- but -only-when>.

अधिकारी, चन्द्रमणि (२०५७), नेपालको सार्वजनिक वित्त: राजस्व तथा कर नीति (तेस्रो संस्करण), पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं ।

अधिकारी, चन्द्रमणि (२०६०), नेपालको आधुनिक कर प्रणाली, सिद्धान्त र व्यवहार (२०६०), पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं ।

अधिकारी, चन्द्रमणि (२०७०), संघीय नेपालको अर्थराजनीति. राष्ट्रिय आर्थिक तथा विकास अनुसन्धान परिषद, नारेक नेपाल, काठमाडौं ।

अधिकारी, चन्द्रमणि (२०७७), नेपालको कर कानून (चौथो संस्करण २०७७), पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं ।

अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ (२०७४ असोज २७ गते), Retrieved from www.lawcommission.gov.np

आयकर ऐन, २०५८ (२०५८ चैत्र १९ गते), Retrieved from www.lawcommission.gov.np

नेपालको संविधान (२०७२ असोज ३ गते), Retrieved from www.lawcommission.gov.np

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७९), सरकारी कोषको अवस्था, संरचना र प्रवृत्ति अध्ययन प्रतिवेदन २०७९, सिंहदरवार, काठमाडौं।

स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ (२०७४ असोज २९ गते), Retrieved from www.lawcommission.gov.np

कोभिड-१९ ले पर्यटन क्षेत्रमा परेको आर्थिक असरको विश्लेषण

✍ डा. राम कुमार फुयाल
¹ ठाकुर प्रसाद देवकोटा
² डा. निरञ्जन देवकोटा

कार्यकारी सारांश

नेपालमा वैदेशिक मुद्रा आर्जनको एक प्रमुख श्रोतको रूपमा रहेको पर्यटन उद्योगलाई कोभिड-१९ को महामारीले तहसनहस पारिदियो । बार्षिक दशौं लाखको संख्यामा आउने पर्यटकहरूले देशको आर्थिक, सामाजिक तथा सर्वाङ्गीण विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुर्याउँदै आएकोमा कोभिड-१९ को कारणले यो उद्योग ठप्पप्राय रह्यो । लाखौंको रोजगारी प्रभावित हुनुको साथै पर्यटन व्यवसायीहरू तथा यस व्यवसायसँग आवद्ध मानिसहरूको जनजीवन तथा आर्थिक गतिविधिहरू खुम्चिए । यस अवस्थामा मुलुकको अर्थतन्त्रको एउटा संवाहक रहेको नेपालको पर्यटन व्यवसायमा परेको नकारात्मक असरको अध्ययन गर्नु र यसबाट सही निष्कर्षमा पुगी तत्काल राहत प्रकृया र पुर्नलाभको उपाय अवलम्बन गर्नु जरुरी थियो ।

यस लेखको मुख्य उद्देश्य कोभिड-१९ महामारीले पर्यटन क्षेत्रमा पारेको आर्थिक असरको बारेमा लेखकत्रयले विगतमा गरेको अध्ययनको बारेमा जानकारी प्रदान गर्नु हो । उक्त अध्ययन मिश्रित अध्ययन विधीमा आधारित थियो । यस अध्ययनको क्रममा द्वितीय तथ्याङ्क संकलन विधी, अवलोकन विधी, सरोकारवालाहरूसँगको छलफल र कोभिड-१९ को समयमा सङ्कलित तथ्याङ्क र अन्य सामग्रीहरूको प्रयोग गरिएको थियो । द्वितीय तथ्याङ्कको हकमा आ.व.२०७१/७२ देखि आ.व. २०७५/७६ सम्मको पर्यटनसँग सम्बन्धित तथ्याङ्कलाई लिइएको थियो भने विभिन्न मन्त्रालय, विभाग र सम्बन्धित कार्यालयहरूबाट कोभिड-१९ को क्रममा सञ्चालित पर्यटकीय गतिविधी तथा असरको सूचना संकलन

✍ माननीय सदस्य, राष्ट्रिय योजना आयोग । Email :- phuyal_ram5@yahoo.com

¹ विज्ञ, सेस (CEESS) नेपाल, काठमाडौं ।

² सह-अनुसन्धानकर्ता, राष्ट्रिय योजना आयोग ।

गरिएको थियो । यस लेखमा विगत र वर्तमानको दृष्टान्तको आधारमा भविष्यमा हुन सक्ने क्षति तथा त्यसलाई न्यूनीकरण गरी पर्यटन पुनःस्थापना गर्नको लागि आवश्यक रणनीतिक उपायहरूको खोजी गर्न ३ वटा तथ्याङ्कीय परिदृश्य आंकलन गरी ती परिदृश्यको आधारमा पर्यटन क्षेत्रको मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

१. परिचय

पर्यटन क्षेत्र नेपालको प्रमुख उद्योगहरू मध्ये एक हुनुका साथै वैदेशिक मुद्रा आर्जनको पनि प्रमुख श्रोत हो । Kurk (2019) को विचारमा पर्यटन क्षेत्रले स्थानीय युवाहरूको बसाइसराई रोक्न र गरिबी निवारण गर्न सबै आर्थिक क्षेत्रहरूलाई एउटै सुत्रमा बाँधी आर्थिक सवलीकरण गर्नमा ठूलो योगदान गरेको हुन्छ । संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उद्ययन मन्त्रालयका अनुसार पर्यटन क्षेत्रले नेपालको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा २.६ प्रतिशत योगदान गरेको छ । आ.व. २०७५/७६ मा पर्यटकको आगमन ११ लाख ९७ हजार १ सय ९१ रहेको छ भने यस अवधिमा पर्यटकको औषत बसाई १२.७ दिन रहेको र प्रति पर्यटक प्रति दिन खर्च ४८ अमेरिकन डलर रहेको देखिन्छ (MOCTAC, 2020)। नेपालमा हुने पर्यटकीय गतिविधिलाई आउटडोर तथा साहासिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक, प्राकृतिक तथा राष्ट्रिय निकुञ्ज, आराम तथा मनोरन्जन, लगायतका विभिन्न विधाहरूमा विभाजित गरेर त्यस्ता पर्यटकीय गतिविधिमा पर्यटकको आगमन, उनीहरूले गरेको खर्च तथा पर्यटकको रुची जस्ता कुराहरूको अध्ययन गरेको पाईन्छ । यसरी गतिविधिको आधारमा हेर्दा सन् २०१९ मा १६.५२ प्रतिशत पर्यटक साहसिक खेलको लागि नेपाल आएको देखिन्छ भने सोही अवधिमा १४.३६ प्रतिशत पर्यटक धार्मिक पर्यटनको लागि नेपाल आएको तथ्याङ्क रहेको छ । यस बाहेक अन्य पर्यटकीय क्षेत्रमा पर्यटकको बाक्लो उपस्थिति देखिन्छ (पर्यटन विभाग, २०२०) । यस्ता पर्यटकीय गतिविधिले नेपालको सर्वाङ्गीण विकासमा सहयोग पुर्याएको सम्बन्धमा नेपाल सरकारद्वारा पनि विभिन्न समयमा विभिन्न खालका अभियानहरू संचालन गर्दै आएको पाईन्छ । यसैक्रममा, नेपाल सरकारले नेपाल भ्रमण वर्ष २०२० संचालन गर्ने निर्णय गरेको थियो । यस नेपाल भ्रमण वर्षको लक्ष्य सन् २०२० मा नेपालमा २० लाख पर्यटक भित्र्याउने, २ विलियन अमेरिकी डलर आम्दानी गर्ने, प्रति पर्यटक प्रति दिन खर्च ७५ अमेरिकी डलर पुर्याउने थियो । नेपाल सरकारले पर्यटनको माध्यमबाट हुने दीर्घकालीन उपलब्धिलाई आधार मानी पन्ध्रौँ योजना (सन् २०१९-२०२४) मा पर्यटकीय गतिविधिहरू र त्यसबाट अपेक्षित उपलब्धिहरूलाई समावेश गरेको थियो । पन्ध्रौँ योजनाले पर्यटकको आगमन वार्षिक ३५ लाख हुने, पर्यटकको औषत बसाई १५ दिन हुने, प्रति पर्यटक प्रति दिन खर्च १०० अमेरिकी डलर हुने र कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा पर्यटन क्षेत्रको योगदान १० प्रतिशत पुग्ने प्रक्षेपण गरेको छ (NPC, 2019) ।

वास्तवमा, पन्ध्रौँ योजनाको दीर्घकालीन सोचमा आधारित प्रमुख मन्त्र “समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली” लाई साकार पार्नको लागि छानिएका आधारहरू मध्ये पर्यटन उद्योग एउट महत्वपूर्ण उद्योग हो । तर सन् २०१९ नोभेम्बरदेखि फैलिएको कोभिड-१९ ले पर्यटन गतिविधिलाई संसारभर कतै स्थगित गरिदियो भने कतै ठप्प पारिदियो । जसले गर्दा नेपाल सरकारले सञ्चालन गरेका योजनाहरूमा गम्भीर असर पर्न सक्ने आङ्कलन

गरिएको छ (IIDS, 2020)। कोभिड-१९ को कारणले सन् २०२० को शुरु देखि नै विश्वका सबै देशहरूले पर्यटकहरूको आगमनमा प्रतिबन्ध लगाउन थाले। UNWTO को २८ अप्रिल २०२० को वक्तव्य अनुसार सो अवधिसम्ममा विश्वका प्रायः सबै पर्यटकीय गन्तव्यहरू पूर्णरूपले प्रतिबन्धित थिए। नेपालमा कोभिड-१९ को संक्रमण नियन्त्रण र रोकथामको लागि ११ चैत्र २०७६ देखि ५ जेष्ठ २०७७ सम्म बन्दाबन्दी (लकडाउन) गरिएको थियो। यसरी सामाजिक तथा आर्थिक गतिविधिहरू बन्द हुँदा जनजीवन र अर्थतन्त्रमा नकारात्मक असर पर्न गएको पाइन्छ। साथै, मुलुकको एउटा संवाहक रहेको पर्यटन क्षेत्रमा कोभिड-१९ ले धेरै ठूलो नकारात्मक असर पारेको हुन सक्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ। विभिन्न अध्ययन अनुसार नेपालमा कोभिड-१९ को समयमा भएको बन्दाबन्दीको कारणले पर्यटन व्यवसायहरू प्रायः ठप्प भएका छन्। मानवीय आगमनमा आधारित यो व्यवसाय हवाई तथा स्थलमार्गबाट हुने आवतजावत बन्द हुनाले सबैभन्दा बढी प्रभावित भएको पाइन्छ। पर्यटन विभागले गरेको शीघ्र अध्ययन रिपोर्ट (Rapid Assessment Report) अनुसार पनि पर्यटन क्षेत्रमा मात्र अनुमानित ११ लाख ९ हजार ९ सय ९३ जनाले प्रत्यक्ष रोजगारी गुमाएको र यस क्षेत्रले अनुमानित १७,७७५.१७ मिलियन रुपैयाँ गुमाएको छ।

अन्य प्राकृतिक विपत्तिहरू निश्चित स्थान तथा क्षेत्र विशेष हुने र निश्चित समयवाधी पछि मानवीय प्रयासले चाँडै नै पुनर्लाभ गर्ने गरेको पाइएकोमा विश्वभरी फैलिएको कोभिड-१९ महामारी मानवीय आवतजावतकै कारणले सन्ने भएकोले यसलाई नियन्त्रण गर्न कठीन भएको छ। वास्तवमा कोभिड-१९ को विश्व पर्यटनमा परेको नकारात्मक असरले नेपालमा पनि उत्तिकै प्रभाव पारेको छ। अझैपनि पर्यटन उद्योग पूर्णरूपले सुचारु हुन नसकेको, धेरै उद्योगहरू घाटामा गएको, अन्तर्राष्ट्रिय आगमन सुचारु हुन धेरै समय लाग्ने जस्ता सूचनाहरू आइरहेको पाइन्छ। यसको प्रभावले पर्यटन व्यवसायीहरू र यस व्यवसायसँग आवद्ध मानिसहरूको जनजीवन तथा आर्थिक गतिविधिहरू खुम्चिएका छन्। त्यसैले, मुलुकको अर्थतन्त्रको एउटा संवाहक रहेको नेपालको पर्यटकीय क्षेत्रमा परेको नकारात्मक असरको अध्ययन गरिनु र यसबाट सही निष्कर्षमा पुगी तत्काल राहत, प्रतिकार्य र पुर्नलाभको उपाय अवलम्बन गर्नु आवश्यक देखिन्छ। यस लेखको मुख्य उद्देश्य कोभिड-१९ महामारीले पर्यटन क्षेत्रमा पारेको आर्थिक असरको अध्ययन गरी महत्त्वपूर्ण सुझाव प्रदान गर्नु रहेको छ।

२. पर्यटन क्षेत्रको विकासको लागि भएका कानूनी तथा नीतिगत प्रयासहरू

नेपालमा पर्यटन क्षेत्रको विकासका लागि धेरै काम भएका छन्। नेपालको संविधान २०७२ को भाग ५, धारा ५१ “ठ” मा पर्यटन सम्बन्धी नीति समावेश गरिएको छ। जसमा नेपालको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, पुरातात्विक, र प्राकृतिक सम्पदाहरूको पहिचान, संरक्षण, एवं प्रचारप्रसार मार्फत पर्यावरणीय अनुकूलन पर्यटन उद्योग तथा पर्यटन संस्कृतिको विकास गर्न नीति निर्माण गर्ने र पर्यटनवाट प्राप्त हुने मुनाफालाई स्थानीय जनतासम्म पुर्याउने प्रावधान छ।

नेपालमा पर्यटन क्षेत्रको समग्र विकासको लागि संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय संस्थागत संयोजनको नेतृत्वदायी संरचना हो । यस मन्त्रालयको प्रमुख भूमिका नीति निर्माण, रणनीति तयार र माताहतका निकायहरूको नियमन गर्ने हो । यस अन्तर्गत ६ महाशाखा र २ विभाग छन् भने यस अन्तर्गत पर्यटन तथा हवाई उड्ययनसँग सम्बन्धित संस्था नागरिक उड्ययन प्राधिकरणले हवाई पूर्वाधार विकासको लागि र उड्ययन सेवाको लागि नेपाल वायु सेवा निगम, पर्यटन प्रवर्धनको लागि नेपाल पर्यटन बोर्ड र पर्यटन पूर्वाधार विकास तथा पर्यटन गतिविधी विकासको लागि विभिन्न विकास समितिहरू, क्षमता विकास तथा जनशक्ति उत्पादनको लागि नेपाल पर्यटन तथा होटल व्यवस्थापन प्रतिष्ठान र नेपाल पर्वतीय प्रशिक्षण प्रतिष्ठान छन् भने प्रदेश स्तरमा उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय क्रियाशील छ ।

नेपालको पर्यटन नीति, २०६५ अनुसार पर्यटनलाई सबै भन्दा बढी प्राथमिकता प्राप्त आर्थिक क्षेत्रको रूपमा लिइएको छ । उक्त नीति अनुसार पर्यटनलाई अहिले विकासको क्षेत्रगत विकासको कार्यक्रममा समावेश गरिएको छ । यस नीतिमा प्राकृतिक, सांस्कृतिक, जैविक एवं मानव निर्मित सम्पदाहरूको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनबाट नेपाललाई विश्व मानचित्रमा एक आकर्षक, रमणीय र सुरक्षित गन्तव्य स्थलको रूपमा विकास गरिनेछ । यसबाट राष्ट्रिय आयमा पर्यटन क्षेत्रको योगदान उल्लेख्य रूपमा वृद्धि गरी जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याइने छ । पर्यटन क्षेत्रको विविधीकरण र बिस्तारवाट रोजगारी सृजना गरी गरिबी निवारणमा योगदान पुर्याइने, प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकास गरिने, सुलभ, सुरक्षित र भरपर्दो हवाई सेवा तथा पूर्वाधार विकासलाई प्राथमिकता दिइएको छ ।

राष्ट्रिय संस्कृति नीति, २०६७ ले नेपालमा रहेका भौतिक तथा अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको अधिकतम उपयोग गरी यसको माध्यमवाट पर्यटन उद्योगलाई टेवा पुर्याई समाजमा रोजगारी र आयआर्जनका अवसरहरू सृजना गर्ने उद्देश्य लिएको छ । राष्ट्रिय पर्यटन रणनीतिक योजना (२०१६ देखि २०२५) ले नेपालमा पर्यटन क्षेत्रमा १० वर्षको लागि पर्यटन विकासको खाका पस्किएको छ । अहिले यही रणनीति अन्तर्गत रहेर कार्यक्रमहरू संचालन भैरहेका छन् । यसले समग्र पर्यटनका अवयवहरू समेटेर १० वर्षको लागि पर्यटन प्रवर्द्धन तथा विकासको प्रष्ट खाका तयार गरेको छ । खास गरेर पर्यटन क्षेत्रबाट कूल गार्हस्थ उत्पादनमा वृद्धि, रोजगारीमा अभिवृद्धि, पर्यटकीय आकर्षणलाई विविधीकरण, पर्यटकको आगमनमा वृद्धि, नेपालको पर्यटकीय ब्राण्डीङ, गुणस्तरीय जनशक्तिको उत्पादन, र गरिबी निवारण तथा समुदायको सहभागितामा पर्यटन विकास गर्ने जस्ता प्रमुख उद्देश्यहरूको पहिचान यस रणनीतिले गरेको छ ।

यस बाहेक, निजी क्षेत्रले नेपालमा पर्यटन क्षेत्रको प्रवर्द्धनमा अहम् भूमिका खेलेका छ । निजी क्षेत्रको आफ्नो व्यवसायिक हितको लागि बहस, पैरवी तथा अभियान संचालन गर्न विभिन्न विधागत संघ संगठनहरू स्थापना भएका छन् । निजी क्षेत्रको संगठनात्मक संरचनामा टान (TAAN), नेपाल पर्वतारोहण संघ (NMA) नारा (NARA) होटल संघ नेपाल (HAAN), हवाई जहाज संचालक संघ नेपाल (AOAN), आदि प्रमुख छन् ।

३. आवधिक योजनाहरूमा पर्यटन विकासको लागि भएका प्रयासहरू

नेपालमा पर्यटन क्षेत्रको योजनाबद्ध विकास राणा शासनको अन्त्य पश्चात शुरु भएको हो । नेपालमा पर्यटनको शुरुआत खास गरेर पैदल यात्राबाट भएको पाइन्छ । सगरमाथाको सफल आरोहण पश्चात नेपालको पर्वतीय तथा साहसिक पर्यटन क्षेत्रमा नयाँ आयाम थपिएको हो । सन् १९५५ को पहिलो आवधिक योजना पश्चात नेपालको पर्यटन क्षेत्रले संस्थागत तथा योजनागतरूपमा औपचारिकता पायो । पहिलो पंचवर्षीय योजनामा पर्यटन विकास बोर्ड, पर्यटन विभाग, वायु सेवा निगम, आदि संस्थागत संरचना स्थापना भए । नेपाल अन्तर्राष्ट्रियरूपमा संयुक्त राष्ट्रिय विश्व पर्यटन संगठन (UNWTO) मा आबद्ध भयो । यस योजनाले पर्यटकीय पूर्वाधार निर्माण र पर्यटन सम्बद्ध आधारभूत संरचना स्थापनामा ध्यान दिएको पाइन्छ ।

दोश्रो र तेस्रो योजनामा पर्यटकीय व्यवसायको शुरुआत भएको थियो । त्यसपछिका पञ्चवर्षीय योजनाहरूमा पर्यटन विकासको लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको पाइन्छ । दोश्रोदेखि पाँचौ आवधिक योजनासम्म नेपालमा पर्यटन प्रवर्द्धनमा निजी क्षेत्रको भूमिका र महत्वलाई गहन तरिकाले बुझी सोही अनुसार निजी क्षेत्रले पनि पर्यटन प्रवर्द्धनको लागि विभिन्न खालका संस्थागत संरचनाहरूको स्थापना तथा विकास गरेको देखिन्छ । सन् १९७२ मा तयार पारिएको पर्यटन गुरुयोजनालाई मध्यनजर गर्दै त्यस पश्चात नेपालमा पर्यटन क्षेत्रका जनशक्ति विकासको लागि संस्थागत संरचनाको स्थापना, राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना र नेपाल वायुसेवा निगमको युरोप उडान शुरुआतबाट नेपालले पर्यटन विकासमा नयाँ उचाई हासिल गरेको पाइन्छ । पाँचौ आवधिक योजनासम्म आउँदा पर्यटन विकास तथा प्रवर्द्धनको आधारभूत पूर्वाधार तयार भइसकेको थियो । त्यसपश्चात, नेपालको पर्यटनमा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा प्रवर्द्धनको ढोका खुलेको पाइन्छ । तलको तालिकामा पर्यटन क्षेत्रको क्रमागत विकासको बारेमा छोटकरीमा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका १: नेपालमा पर्यटन विकासको ऐतिहासिक विकासक्रम

वर्ष	प्रमुख क्रियाकलापहरू
सन् १९४९	नेपालमा पहिलो पैदल यात्री विल तिलमान आइपुगेको ^१
सन् १९५०	नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना पर्यटन विकासमा कोषेढुंगा बन्यो ^२
सन् १९५३	सर एडमण्ड हिलारी र तेन्जिग नोर्गे शेर्पाबाट पहिलो पटक सगरमाथा आरोहण ^३
सन् १९५५	पर्यटन भिसाको शुरुआत ^४
सन् १९५५	पहिलो पञ्चवर्षीय आवधिक योजनामा पर्यटन सामर्थ्यको पहिचान
सन् १९५६	पहिलो पञ्चवर्षीय आवधिक योजना (१९५६ देखि १९६१) पर्यटन नेपालको विदेशी मूदा आर्जन गर्ने श्रोतको रूपमा पहिचान

वर्ष	प्रमुख क्रियाकलापहरू
सन् १९५७	पर्यटन विकास बोर्ड स्थापना (सन् १९९९ मा विघटन)
सन् १९५८	नेपाल वायुसेवा निगम स्थापना ^५
सन् १९५९	पर्यटन विभाग स्थापना
सन् १९६०	नेपाल UNWTO को सदस्य प्राप्त ^६
सन् १९६३	नेपाल Pacific Area Travel Association (PATA) को सदस्यता प्राप्त ^७
	अन्तर्राष्ट्रिय हवाई यातायातमा बढावा ^८
सन् १९६६	Nepal Association of Travel Agents (NATA) को स्थापना ^१
सन् १९६६	Hotel Association Nepal (HAN) को स्थापना ^३
सन् १९६९	Nepal Tourism Development Committee को स्थापना ^२
सन् १९७२	१० वर्षे पर्यटन गुरुयोजना तयार
सन् १९७२	होटल व्यवस्थापन तथा पर्यटन तालिम केन्द्रको स्थापना पछि सन् १९९९ मा नेपाल
सन् १९७३	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षण ऐन तयार र चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना
सन् १९७३	नेपाल पर्वतारोहण संघको स्थापना
सन् १९७७	पर्यटन मन्त्रालयको स्थापना ^३
सन् १९७८	उच्चस्तरीय संयोजन समिति स्थापना गरी गुरुयोजनाको मुल्याङ्कन
सन् १९७९	Trekking Agent's Association of Nepal को स्थापना
सन् १९८२	नगरिक उड्ययन विभागलाई पर्यटन मन्त्रालय अन्तर्गत ल्याइएको जुन यातायात मन्त्रालय अन्तर्गत सन् १९६५ मा स्थापना भएको थियो ^५
सन् १९८२	हवाई यातायातलाई हडकड, सिङ्गापुर, ढाका र करांचीसम्म विस्तार
सन् १९८४	गुरुयोजनालाई अरु २ वर्षको लागि बढाइयो
सन् १९९२	पर्यटन परिषदको स्थापना
सन् १९९२	यस आवधिक योजनामा पर्यटनलाई प्रमुख प्राथमिकतामा राखिएको
सन् १९९३	राष्ट्रिय नागरिक उड्ययन नीति बनाइएको । पछि नागरिक उड्ययन ऐन सन् १९९६ मा पारित ।
सन् १९९५	पर्यटन नीति मस्यौदा र सन् २००८ मा पारित

वर्ष	प्रमुख क्रियाकलापहरू
सन् १९९६	पर्यटन विकास बोर्ड ऐन तयार गरिएको
सन् १९९६	नागरिक उड्ययन ऐन तयार र त्यसपछि नागरिक उड्ययन प्राधिकरणको स्थापना
सन् १९९८	नेपाल पर्यटन बोर्ड स्थापना
सन् १९९८	नेपाल भ्रमण वर्ष १९९८ अभियान सञ्चालन
सन्	गन्तव्य नेपाल अभियान सञ्चालन ^३
सन् २००२	ग्रामीण पर्यटनलाई प्रवर्धनको लागि पहिचान गरी सिरुवारीलाई नमूना पर्यटकीय गाँउ घोषणा
सन् २००२	पर्वतीय पर्यटनको खोज, अनुसन्धान र यससँग सम्बन्धित क्षमता विकास
सन् २००६	पर्यटन नीति तयार
सन् २००७	भ्रमण पोखरा वर्ष सञ्चालन ^३
सन् २००९	पर्यटन भिजन, २०२० तयार ^३ । निजी क्षेत्रसँग सहकार्यमा दीर्घकालीन योजना तयार ।
सन् २०११	नेपाल पर्यटन वर्ष, २०११ अभियान
सन् २०१२	भ्रमण लुम्बिनी, २०१२
सन् २०१५	पर्यटन रणनीति (सन् २०१५ देखि सन् २०२४ सम्म) तयार
पन्ध्रौँ योजना (सन् २०२० देखि सन् २०२५ सम्म)	
	जलवायु परिवर्तनजन्य विपद तथा जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन गरिने
	पर्यटकीय गतिविधिवाट उत्पादित फोहारेमैला व्यवस्थापनमा गर्न प्राथमिकता दिने
	पहाडी शितल आराम क्षेत्रको निर्माण गरिने
सन् २०२०	Tourism satellite Account बनाउन शुरु
सन् २०२०	मार्च ३०, २०२० मा नेपाल सरकारले भ्रमण वर्ष २०२० रद्द गरेको (कोभिड-१९ को कारणले)
सन् २०२०	मार्च १३, २०२० मा नेपाल सरकारले आगमन भिसा दिन बन्दको घोषणा गरेको

1. National Tourism strategic Planning (2016); 2. Shrestha and Shrestha (2012); 3. Nepal national tourism strategic planning (2016); 4. Stevens (1988); 5. Baskota and Sharma (1995); 6. Stevens (1988); 7. Stevens (1988); 8. Pradhan (1972); 9. NPC (2003)

छैठौँदेखि दशौँ पञ्चवर्षीय योजना अवधिमा नेपालको पर्यटन विकासमा नयाँ नयाँ अवधारणाहरू प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै:- ग्रामीण पर्यटन, पर्या-पर्यटन, दिगो पर्यटन, पर्यटनलाई गरिबी निवारणसँग जोडिएको र सार्वजनिक निजी साझेदारीमा पर्यटन विकासको अभ्यास जस्ता अवधारणाको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस अवधिमा हवाई उड्डयनमा विस्तार, पोखरालाई पर्यटकीय हबको रूपमा विकास गर्ने, आवधिक योजनामा पर्यटनलाई प्राथमिकतामा राखिएको, पर्यटनसँग सम्बन्धित ऐन, नियम, नीति आदिको निर्माण, पर्यटन प्रवर्द्धनको लागि विभिन्न अभियानहरूको आयोजना गरिएको पाइन्छ ।

एघारौँदेखि पन्ध्रौँ आवधिक योजनासम्म नेपालको पर्यटन विकासमा थप नयाँ अवधारणाहरू प्रयोग गरियो । उदाहरणको लागि, पर्यटन विविधीकरण, अभियानात्मक प्रवर्द्धन कार्यक्रमको निरन्तरता, मौलिक ब्राण्ड (Naturally Nepal: Once is not Enough) को स्थापना, पर्यटकीय पूर्वाधार विकासमा जोड, पर्यटन उद्योगलाई हरित वृद्धि (Green Growth) को प्रमुख क्षेत्र मानिएको, पर्यटन दूरदृष्टि निर्माण, पर्यटन क्षेत्रको रणनीतिक योजना निर्माण, सार्वजनिक-निजी-सहकारी-सामुदायीक अवधारणाको प्रयोग, एक प्रदेश एक गन्तव्यको विकास, आदि मुख्य छन् ।

खासगरी, पन्ध्रौँ पञ्चवर्षीय आवधिक योजनामा जलवायु परिवर्तन उत्थानशीलता कार्यक्रम समावेश गरिएको, वातावरणमैत्री, उर्जा किफायती, पहाडी भुगोललाई नयाँ गन्तव्यको विकास गर्ने र भू-उपग्रहीय तथ्याङ्क प्रणालीको शुरुआत, पर्वतीय अर्थतन्त्रको मोडेल भित्र पर्यटनलाई एक प्रमुख क्षेत्रको रूपमा समावेश गरिएको छ । यस योजनामा नेपालका ऐतिहासिक, धार्मिक, साहसिक तथा पुरातात्विक क्षेत्रको संरक्षण, विकास तथा प्रवर्द्धनको कार्यक्रम पनि समावेश छ ।

नेपालमा आवधिक योजनाहरूको विकासक्रमलाई हेर्दा शुरुआती चरणबाट अहिलेसम्ममा पर्यटन क्षेत्रमा उल्लेख्य विकास भएको पाइन्छ । थुप्रै अवधारणाहरूको प्रयोग र प्रयासहरू भएतापनि समय समयमा भैपरी आउने राजनीतिक समस्या तथा प्राकृतिक विपदहरूको कारणले नेपालको पर्यटन क्षेत्रलाई आक्रान्त पारेको छ । पन्ध्रौँ योजनामा मात्र समावेश गरिएको जलवायु परिवर्तन उत्थानशिल कार्यक्रममा पनि पर्यटन क्षेत्रमा आइपर्ने महामारीजन्य विपदको बारेमा मौन छ । त्यसैले, कोभिड-१९ ले पर्यटन क्षेत्रमा पार्ने असरको बारेमा गरिएको यस अध्ययनले यस क्षेत्रको उत्थानशिलताको लागि पनि महत्वपूर्ण भूमिका राख्नेछ ।

३. अध्ययन विधि

कोभिड-१९ को असर दृष्टिगत गरी यस अध्ययनमा महामारीले पर्यटन अर्थतन्त्रमा के कस्तो असर पारेको छ र ती असरहरूलाई कसरी व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ भन्ने विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा मिश्रित अध्ययन विधीको प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनको क्रममा द्वितीय स्रोतबाट तथ्याङ्क संकलन, अवलोकन र सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग छलफल गरिएको थियो ।

अत्यन्तै कठीन समयमा गरिएको अध्ययन हुनाले यस अध्ययनको क्रममा द्वितीय तथ्याङ्क श्रोतको प्रयोग बढी मात्रामा गरिएको छ । सूचना प्रयाप्त नभएको कारणले पुस्तक, पत्रपत्रिका, सरकारी प्रतिवेदन, ई-बुक, अनलाईन मिडिया, तथ्याङ्क उत्पादकका प्रकाशनहरु र अन्य प्रकाशित बिषयवस्तुलाई पनि समावेश गरिएको छ । साथै, प्राथमिकरूपमा सम्बन्धित क्षेत्रबाट पर्यटन क्षेत्रमा परेको आर्थिक असरको तथ्याङ्क संकलन पनि गरिएको छ । विशेषगरी आ.व. २०७१/७२ देखि २०७५/७६ सम्मको पर्यटन तथ्याङ्क संकलन गरी त्यस समयको अध्ययन गरिएको छ । यसका अतिरिक्त कोभिड-१९ को कारणले सम्बन्धित क्षेत्रमा परेको असरको अध्ययन गर्न सरोकारवालाहरूसँग अन्तरकृया तथा छलफल गरिएको थियो । विगत र वर्तमानमा भएका दृष्टान्तको आधारमा भविष्यमा हुन सक्ने क्षति तथा त्यस क्षतिलाई न्यूनीकरण गरी पर्यटन पुनःस्थापनाको लागि ३ वटा परिदृष्य अनुमान गरिएको छ । यस अध्ययनले उक्त परिदृष्यको आधारमा पर्यटन क्षेत्रको समष्टिगत मूल्याङ्कन गरेको छ ।

४. अध्ययनबाट प्राप्त नतिजाहरु

यस अध्ययनमा प्राप्त तथ्याङ्कहरुको विश्लेषण विभिन्न शिर्षक तथा उपशिर्षकहरुमा विभाजन गरिएको छ । यस अन्तर्गत सर्वप्रथम आर्थिक वर्ष २०७१/७२ देखि २०७५/७६ सम्मको पर्यटनको स्थिति, आर्थिक वर्ष २०७६/७७ साल सम्म ८ महिनाको अवस्था, कोभिड-१९ अवधीको असरको अवस्था, कोभिड-१९ ले पर्यटन क्षेत्रमा देखिएको हानी तथा क्षती र विभिन्न परिदृष्यको आधारमा पर्यटन क्षेत्रको मूल्याङ्कनको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१ आ.व. २०७१/७२ देखि आ.व.२०७५/७६ सम्मको पर्यटक आगमन स्थिति

पछिल्लो पाँच वर्षको पर्यटनको स्थितिलाई अवलोकन गर्दा हवाई मार्गबाट आउने पर्यटकहरुको संख्या बढी हुनुको साथै हवाई मार्ग तथा स्थल मार्ग दुवैबाट आउने पर्यटकहरुको संख्यामा आ.व. २०७१/७२ को तुलनामा पछिल्लो वर्षमा उल्लेख्य वृद्धि भएको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा पर्यटकको औषत बसाई १२.८ दिन थयो भने त्यसपछिका आर्थिक वर्षहरुमा सामान्य उतार चढाव भएर गएको पाइन्छ । आ.व. २०७५/७६ मा पर्यटकको औषत बसाई १२.७ दिन रहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ । यसबाट नेपालमा पर्यटकको बसाईको समय १०-१५ दिनको मात्र रहेको स्पष्ट पार्दछ । तालिका २ ले देखाए जस्तो नेपालमा विभिन्न मुलुकबाट आउने पर्यटकको संख्या आ.व.२०७५/७६ सम्म बढ्दो रहेको देखिन्छ । यस्तो बढोत्तरी उडान संख्या र उद्देश्यको आधारमा देखिन्छ (तालिका २)। २०७१/७२ मा अन्तर्राष्ट्रिय उडानको संख्या प्रस्थान (३२९४४) र अन्तर्राष्ट्रिय उडानको संख्या आगमन (३२९२१), आन्तरिक उडान (६५८६५) बाट वृद्धि भई आ.व. २०७५/७६ मा सो संख्या क्रमशः ४७३०७, ४७३९६ र ८८६५७ पुग्न गएको देखिन्छ । यसरी हवाई यातायातबाट आवत जावत गर्ने हरूको संख्यामा उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भएको पाइन्छ । तारे होटल र पर्यटकीय स्तरको होटलको संख्या बढेर (११६ र ९५७) बाट (१३८ र ११५१) पुग्नु, बेडको संख्या बढेर (९७१० र २७२४०) बाट (१३२०० र ३०७९९) पुग्नु घरवासको संख्या ६९१ बाट बढेर

१०८८ पुगुले पर्यटनमा राम्रो वृद्धि भएको पुष्टी गर्दछ। साथै, पर्यटन सम्बद्ध जनशक्तिहरू जस्तै:- टुर प्रदर्शक (३५०७), जलयात्रा प्रदर्शक (१८७) र पथ प्रदर्शक (११३५०८) को संख्या पनि बढेर क्रमशः ४२००, २६६ र २६६ पुगेको छ।

तालिका २ : आर्थिक वर्ष २०७१/७२ देखि २०७५/७६ सम्मको पर्यटनको स्थिति

सूचकहरू	अवधि				
	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७५/७६
नेपालमा पर्यटकहरूको आवागमन					
पर्यटक आगमन	५३८९७०	७५३००२	७४०२१८	११७३०७२	११९७१९१
हवाई मार्गवाट आगमन	४०७४१३	५७२५६३	७६०५७७	९६९२७८	९९५८८४
स्थल मार्गवाट आगमन	१३१५५८	१८०४३९	१७९६७१	२०३७८५	२०१३१७
औसत बसाई	१२.८	१३.४	१२.६	१२.४	१२.७
पैदलयात्रा तथा पर्वतारोहण					
पैदल यात्रीको संख्या	-	-	१७६२९५	१४७९३४	१७१५४२
स्वतन्त्र व्यक्तिगत पैदल यात्री	-	-	३८८६९	२८३३४	४६१४२
समूहगत पैदल यात्री	-	-	१३७४२६	११९६००	१२५४००
निकुञ्ज/संरक्षित क्षेत्रमा	३६३४४०	२२०६५४	३६६७५५	३९५७९१	४९२७६४
पर्वतारोहण तथा सदस्य संख्या	४८२८	४५७९	४७९१	४७३९	३१५१
अनुमति प्राप्त	४००३	३३५४	३४४९	३१३६	२१६६
सफल आरोही	८२५	१२२५	१३५२	१६०३	९८५
जम्मा संख्या	४८२८	४५७९	४७९१	४७३९	३१५१
जहाज तथा हवाई यात्रीको आवागमन					
अन्तर्राष्ट्रिय उडान संख्या	६५८६५	७३८७६	९३०९७	९५५६७	९४६४०
प्रस्थान	३२९४४	३६९३८	४६५६३	४७७८८	४७३०७
आगमन	३२९२१	३६९३८	४६५३४	४७७७९	४७३९६
अन्तर्राष्ट्रिय यात्री संख्या	१३६४०४८	१७५७५६९	२३८८५८३	२८४७७८६	३३०७०००
प्रस्थान	६८०९१८	८७६७०१	११३८४८१	१३७५७०४	१५९५२४७
आगमन	६३१३०	८८०८९५	१२५०१०२	१४७२०८२	१७११७५३
आन्तरिक उडान तथा यात्री संख्या					

सूचकहरू	अवधि				
	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७५/७६
उडान संख्या	६५८६५	७३८७६	९३०९७	९५५६७	८८६५७
यात्री संख्या	१३६४०४८	१७५७५९६	२३८८५८३	२८४७७८६	३१६७०३६
होटल तथा घरबास					
तारे होटल	११६	११२	१२५	१२९	१३८
तारे होटलमा जम्मा बेड संख्या	९७१०	१००७१	१०६९७	१११४६	१३२००
पर्यटकीयस्तरका होटल संख्या	९५७	९८५	९७७	११२५	११५१
पर्यटकीयस्तरका होटल बेड	२७२४०	२८१७१	२९१३६	२९७१०	३०७९९
दर्ता गरिएका घर बास संख्या	२१७	२७१	२८३	३२४	३८९
घरबासमा रहेका बेड संख्या	६९१	८७८	९४८	१००६	१०८८
पर्यटक सम्बद्ध एजेन्सीहरू					
यातायात एजेन्सीको संख्या	२७६८	३४४४	३८२४	३५०८	३६८०
पैदलयात्रा सेवा दिने एजेन्सी	२०१९	२३६७	२६३७	२६४९	२७६४
जलयान एजेन्सी संख्या	६६	७२	७३	७३	८१
पर्यटक यातायात सेवा एजेन्सी	६७	७२	७२	७७	८२
पर्यटन सम्बद्ध जनशक्ति					
टूर प्रदर्शक संख्या	३५०७	३७१७	३८७६	४१२६	४२००
पथ प्रदर्शक संख्या	११३५८	१३०४९	१३८३१	१६२४८	१७६२५
जलयान प्रदर्शक संख्या	१८७	२०७	२३०	२५३	२६६
पर्यटन शिक्षा					
तालिम प्राप्त जनशक्ति	३७४९	१८२७	२२९४	३३३०	३३३६
पर्यटनबाट हुने आम्दानी					
विदेशी मुद्रा (रु.करोडमा)	५३४२.९	४१७६.५	५८५२.७	६८५२.२	७५३७.४
पर्यटन आय र कुल वस्तु निर्यातबाट प्राप्त विदेशी मुद्राको अनुपात (प्रतिशतमा)	५४.४	५५.८	७१.३	७३.३	६६.२

सूचकहरू	अवधि				
	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७५/७६
पर्यटन आय र कुल वस्तु निर्यात एवं सेवावाट प्राप्त विदेशी मुद्राको अनुपात (प्रतिशतमा)	२१.६	१९.६	२४.३	२५.४	२५.१
आर्जित कुल विदेशी मुद्राको अनुपात (प्रतिशतमा)	५.३	४	५.१	५.७	५.४
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात (प्रतिशतमा)	२.५	१.९	२.२	२.३	२.२
पर्वतारोहणवाट प्राप्त राजश्व (रु.)	४६३१४५	७५१५३५	९९७८२३	१०६२८१६	१०४१९८५

स्रोत :- पर्यटन विभाग ।

पर्यटन क्षेत्रवाट हुने आम्दानीको हकमा पर्यटन क्षेत्रवाट आर्जन भएको विदेशी मुद्रा आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा रु. ४१७६ करोड रहेको थियो भने बिचका आर्थिक वर्षहरूमा उल्लेख्य वृद्धि भै २०७५/७६ मा रु. ७५३७ करोड पुगेको थियो । यसैगरी आर्जित कूल विदेशी मुद्राको अनुपातमा पर्यटनबाट प्राप्त विदेशी मुद्राको प्रतिशत हेर्दा आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा ५.३ प्रतिशत थियो भने यो वृद्धि भएर २०७५/७६ मा ५.४ प्रतिशतमा पुगेको छ । पर्वतारोहणवाट प्राप्त राजश्व २०७१/७२ देखि २०७५/७६ सम्ममा उल्लेखनीय वृद्धि भएको छ । नेपाल सरकारले ६५०० मिटरभन्दा माथिका हिमालबाट र सो भन्दा मुनिका केही हिमालवाट नेपाल पर्वतारोहण संघले राजश्व उठाउँदै आएको छन् । आर्थिक सर्वेक्षण २०७६/७७ को अनुसार सन् २०१९ मा कुल रु. ६८ करोड ६० लाख राजश्व संकलन भएको छ। अघिल्लो वर्ष यस्तो राजश्व रकम रु. ५८ करोड १५ लाख रहेको थियो । यसरी, आ.व.२०७१/७२ बाट आ.व.२०७५/७६ सम्ममा पर्यटकको गतिविधिमा क्रमिक वृद्धि हुँदै पर्यटकबाट प्राप्त आम्दानीमा उल्लेख्य सुधार भएको देखिन्छ ।

४.२ आ.व. २०७५/७६ र २०७६/७७ को फागुन महिनासम्मको विवरण

पर्यटन क्षेत्रमा कोभिड-१९ ले पारेको असरलाई अध्ययन गर्दा आ.व. २०७५/७६ र २०७६/७७ को कोभिड-१९ को प्रकोप फैलिनु भन्दा पहिले ८ महिनाको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । यसरी अध्ययन गर्नुको उद्देश्य कोभिडको विश्वब्यापी प्रकोपले नेपालको पर्यटन क्षेत्रमा बन्दाबन्दी अगाडी के कस्तो असर परेको थियो भन्ने कुराको मूल्याङ्कन गर्नु रहेको छ । यस अध्ययन अन्तर्गत आ.व. २०७५/७६ र २०७६/७७ को फाल्गुणसम्मको तुलना र कोभिड-१९ अवधी (चैत्र २०७६ देखि आषाढ २०७७ सम्म) को असर आंकलन गरिएको छ ।

पछिल्ला २ वर्षको अवधिमा श्रावणदेखि फाल्गुणसम्म पर्यटकको आवागमनमा फरक छ । २०७५ को तुलनामा २०७६ साल श्रावण, भाद्र, र आश्विनमा पर्यटकको आगमन बढेको छ भने कार्तिकदेखि फाल्गुणसम्मको क्रमिक रूपले घटेको देखिन्छ । २०७५ सालमा पर्यटकको आगमन संख्या १,१४,८८७ छ भने साही अवधिमा २०७६ सालमा जम्मा ५५,५४६ जना मात्र पर्यटक नेपालमा आएको देखिन्छ । अघिल्लो वर्षको तुलनामा यो संख्या ४८.३५ प्रतिशतले कमी आएको छ ।

कोभिड-१९ को महामारीको प्रकोप विश्वका अधिकांश देशहरूमा फाल्गुण महिनासम्म फैलिई सकेको थियो । गत सालको तुलनामा कार्तिक महिनादेखि नै पर्यटक आगमनको संख्यामा घट्दो क्रममा छ । नेपालमा पर्यटकको प्रमुख श्रोत देशहरू चीन, युरोपियन देशहरू लगायतका अन्य देशहरूमा कोभिड-१९ को महामारीको कारणले बन्दाबन्दी शुरु भैसकेको पाइन्छ । फाल्गुण महिनाबाट नेपालमा पर्यटनको प्रमुख ऋतु शुरु भएर पर्यटनसँग सम्बन्धित व्यवसायहरू राम्रो सँग सुचारु भएको हुनुपर्नेमा श्रोत देशहरूमा नै कोभिड-१९ को कारणले आवागमनमा प्रतिबन्ध लगाइएको थियो । त्यसैले पनि फाल्गुण महिनामा पर्यटनको आगमनमा कमी भएको सहज अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

पर्यटकको उद्देश्यको आधारमा पर्यटकको आगमनमा गत वर्षको तुलनामा पनि २०७६ कार्तिकसम्म वृद्धि भएको छ भने त्यस भन्दा पछाडिको महिनामा पर्यटकहरूको आगमनमा घट्दो छ । कोभिड-१९ को कारणले नेपालमा पर्यटकको आगमनको प्रवृत्ति पनि फरक परेको छ । नेपालमा पर्यटकको आगमनको प्रमुख श्रोत देशहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा आगमनको प्रवृत्तिमा कार्तिक भन्दा पहिलाको स्थितिमा २०७५ मा भन्दा २०७६ मा वृद्धि भएको पाइन्छ भने त्यस भन्दा पछिका महिनाहरूमा क्रमशः घट्दै गएको छ । २०७५ को कार्तिक महिनासम्म पर्यटकको आगमन ६५,०५८ थियो भने सोही अवधिमा २०७६ मा ७०,६२८ जना पर्यटक नेपाल आएका थिए । कार्तिक पछिका महिनाहरूमा पर्यटकहरूको आगमनमा क्रमिक रूपमा घट्दै गएको र फाल्गुणसम्म आइपुग्दा यसमा भारी गिरावट भएको छ । २०७५ फाल्गुणमा विभिन्न देशहरूबाट पर्यटकको आगमन ८८,१७१ थियो भने २०७६ मा फाल्गुण महिनामा ४०,६०५ पर्यटक नेपाल भित्रिएका थिए । फाल्गुण महिनामा पर्यटकको आगमनमा गत वर्षको भन्दा भारी गिरावट आउनुमा प्रमुख कारणमा कोभिड-१९ को प्रकोप प्रमुख श्रोत देशहरूमा महामारीको रूप लिइ सकेको र उक्त देशहरूले कोराना रोकथामको लागि बन्दाबन्दीको निर्णय भै सकेकोले फाल्गुण महिनामा पर्यटक आगमनमा भारी गिरावट आएको हुन सक्ने आंकलन गर्न सकिन्छ ।

तालिका ३ : आ.व.२०७५/७६ र २०७६/७७ को फाल्गुणसम्म प्रमुख देशहरूबाट पर्यटक आगमनको प्रवृत्ति

विवरण	श्रावण	भाद्र	आश्विन	कार्तिक	मंसिर	पुष	माघ	फाल्गुण
मासिक पर्यटक आगमन संख्या (हजारमा)								
२०७५/७६	८०.५	८९.८	१११.३	१३९.३	१३४.७	१०१.४	९१.८	११४.९

विवरण	श्रावण	भाद्र	आश्विन	कार्तिक	मंसिर	पुष	माघ	फाल्गुण
२०७६/७७	८२.८	९३.७	११३.४	१३२.२	११५.६	८३.४	७९.५	५५.५
विदा तथा आनन्ददायी पर्यटक संख्या (हजारमा)								
२०७५/७६	४८.३	५३.९	६६.८	८३.६	८०.८	६५.९	५९.७	७४.७
२०७६/७७	५३.८	६०.९	७३.७	८५.९	७५.१	०.०	०.०	०.०
पदयात्रा तथा पर्वतारोहणको लागि आएका पर्यटक संख्या (हजारमा)								
२०७५/७६	१२.९	१४.४	१७.८	२२.३	२१.६	१६.८	१५.२	१९.०
२०७६/७७	१३.७	१५.५	१८.७	२१.८	१९.१	०.०	०.०	०.०
साँस्कृतिक तथा धार्मिक उद्देश्यले आएका पर्यटक संख्या (हजारमा)								
२०७५/७६	११.६	१२.९	१६.०	२०.१	१९.४	१४.६	१३.२	१६.५
२०७६/७७	११.९	१३.५	१६.३	१९.०	१६.६	०.०	०.०	०.०
(अन्य) पर्यटकको आगमन संख्या (हजारमा)								
२०७५/७६	७.७	८.६	१०.७	१३.४	१२.९	४.२	३.८	४.७
२०७६/७७	३.४	३.९	४.७	५.४	४.८	०.०	०.०	०.०
पर्यटनबाट भएको मासिक आमदानी (लाख अमेरिकी डलरमा)								
२०७५/७६	४३.९	४९.०	६०.७	७६.०	७३.५	५७.९	५६.०	७०.०
२०७६/७७	५०.५	५७.१	६९.१	८०.६	७०.५	५०.९	४३.६	३३.९

स्रोत :- पर्यटन विभाग ।

४.३ कोभिड-१९ को अवधि (२०७६ चैतदेखि असारसम्म) मा पर्यटक आगमनको विवरण

नेपालमा कोभिड-१९ को नियन्त्रणको लागि चैत्र १०, २०७६ वाट पुर्ण बन्दाबन्दिको घोषणा पश्चात पर्यटन व्यवसाय सबै भन्दा बढी मारमा परेको छ । पर्यटन व्यवसाय मान्छेको चहल पहल र आवत जावत बढ्ने क्रममा फस्टाउने व्यवसाय हो । नेपालमा फाल्गुणदेखि जेष्ठसम्म पर्यटकीय गतिविधीको प्रमुख ऋतु हो । पर्यटकको आगमनको प्रवृत्ति हेर्ने हो भने वसन्त ऋतु नेपालको प्रमुख पर्यटकीय ऋतु भएकोले पर्यटकको आगमन चैत्रमा सबै भन्दा बढी हुनु पर्ने तर नेपाल सरकारले चैत्र १० वाट नै वन्दा वन्दीको घोषण गरे पश्चात पर्यटन क्षेत्र सबै भन्दा बढी प्रताडित भएको छ । प्राप्त तथ्याङ्कलाई हेर्दा २०७५ साल चैत्र महिनामा ११८३७५ जना पर्यटक नेपाल भित्रिएका थिए भने चैत्र २०७६ मा जम्मा १७०१४ मात्र भित्रिएका छन ।

त्यस्तै २०७६ बैशाख र जेष्ठमा क्रमशः ९३८६४ र ७६६०६ जना पर्यटक नेपाल भित्रिएका थिए भने २०७७ को सोही अवधिमा पर्यटकको आगमन अत्यन्तै न्यून रहेको छ ।

चित्र १: २०७१/७२ देखि २०७६/७७ सम्मको चैत्र, बैशाख र जेष्ठमा पर्यटक आगमनको तुलनात्मक स्थिति

स्रोत :- संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय, २०२० र अध्यागमन विभाग ।

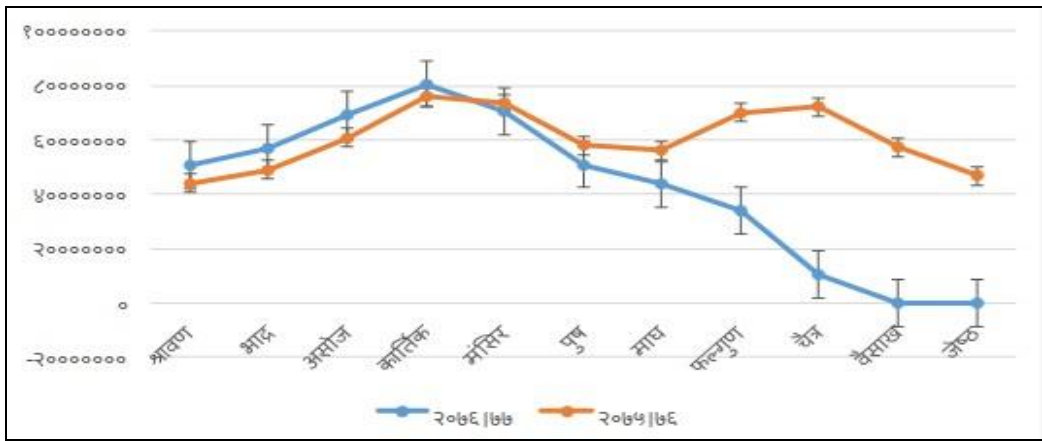
विभिन्न उद्देश्यको आधारमा भ्रमण गरेका पर्यटकको अवस्थालाई हेर्दा २०७५/७६ को चैत्र, बैशाख र जेष्ठ महिनामा उल्लेख्य रूपमा आएका पर्यटकको संख्या २०७६/७७ को चैत्रमा हवातै घटेर गएको देखिन्छ भने बैशाख र जेष्ठमा यस्ता पर्यटकका संख्या असाध्यै न्यून देखिन्छ ।

४.४. पर्यटन व्यवसायबाट हुने आम्दानीको तुलनात्मक अध्ययन

आम्दानीको आधारमा हेर्ने हो भने २०७५ आषाढदेखि कार्तिकसम्ममा भन्दा २०७६ आषाढदेखि कार्तिकसम्ममा पर्यटन व्यवसायबाट हुने समग्र आम्दानी बढेको छ । तर त्यसपछिका महिनाहरूमा पर्यटनबाट हुने आम्दानीमा ह्रास घटेको छ । श्रावणदेखि कार्तिक महिनासम्मको राजश्वमा हरेक महिना २०७५ मा भन्दा २०७६ सालमा बढी छ । कार्तिक महिनामा मात्र २०७६ मा ८०५८८५१० अमेरिकी डलर आम्दानी भएको थियो भने २०७५ को सोही अवधिमा ७६००३१७९ अमेरिकी डलर रहेको पाइन्छ । २०७६ कार्तिकमा २०७५ को तुलनामा ६ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ भने कार्तिक पछिका महिनाहरूमा पर्यटन क्षेत्रबाट हुने आम्दानीमा ह्रास घटेको पाइन्छ । २०७५ साल फाल्गुण महिनामा पर्यटन क्षेत्रबाट भएको आम्दानी ७००३५११५ अमेरिकी डलर थियो भने २०७६ को फाल्गुण महिनामा पर्यटन क्षेत्रबाट

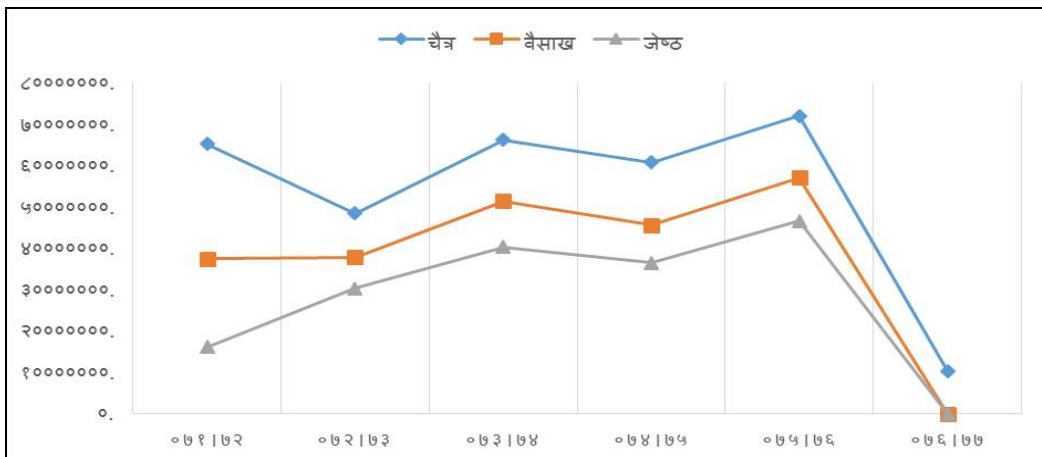
हुने आम्दानी घटेर ३३८६०८४१ अमेरिकी डलरमा झरेको पाइन्छ । कोभिड-१९ को कारणले नेपालमा फाल्गुण महिनासम्म श्रोत देशहरूमा मानिसको आवागमनमा लगाइएको रोकले गर्दा पर्यटकको आगमन घटेको र त्यस कारणले सम्बन्धित व्यवसायमा सबै भन्दा बढी धराशायी भएको छ । पर्यटन क्षेत्रबाट भएको आम्दानी २०७५/७६ को चैत्र, बैशाख र जेठमा क्रमशः ७२१६१४००, ५७२१९४९४ र ४६६९९०१७ अमेरिकी डलरमा रहेको देखिन्छ भने पर्यटनबाट हुने आम्दानी २०७६/७७ चैत्रमा १०३७५६९२ अमेरिकी डलरमा रहेको देखिन्छ भने बैशाख र जेष्ठमा मासिक आम्दानी शून्यमा देखिन्छ ।

चित्र २: २०७५/७६ र २०७६/७७ को श्रावणदेखि जेष्ठसम्म तुलनात्मक आम्दानी

श्रोत :- संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय, २०२० र अध्यागमन विभागको तथ्याङ्क अनुसार तयार पारिएको ।

चित्र ३ : २०७१/७२ देखि २०७६/७७ सम्मको बन्दाबन्दी अवधि चैत्र, बैशाख, जेष्ठको पर्यटनबाट भएको आम्दानी (अमेरिकी डलरमा)

श्रोत :- संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय, २०२० र अध्यागमन विभागको तथ्याङ्क अनुसार तयार पारिएको ।

५. पर्यटन क्षेत्रमा भएको क्षति तथा नोक्सानी

नेपालको पर्यटन क्षेत्रमा कोभिड-१९ के कारणले भएको हानी तथा नोक्सानीका बारेमा विभिन्न अड्कल तथा अनुमानहरू गरिएको पाइन्छ । The New Indian Express ले जुलाई ४ मा नेपालमा पर्यटन क्षेत्रमा ३३० अमेरिकी डलर नोक्सान भएको जनाएको छ (IANS, 2020)। त्यस्तै, नेपाल पर्यटन बोर्डले गरेको सर्वेका अनुसार ८३ मिलियन डलर प्रति महिना नेपालले गुमाउनु परेको उल्लेख गरेको छ (NTB, 2020) । पर्यटन विभागले गरेको शीघ्र अध्ययन अनुसार नेपालमा कोभिड-१९ ले गरेको समग्र असर तलको तालिकामा दिइएको छ । नेपालमा धेरै मानिसहरूको जिविकोपार्जनमा पर्यटन क्षेत्रले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । पर्यटन क्षेत्र नेपालको चौथो सबै भन्दा ठूलो विदेशी मुद्रा आर्जन गर्ने आर्थिक क्षेत्र हो र कोभिड-१९ को कारणले विदेशी मुद्रा आर्जनको प्रमुख श्रोतमा नकारात्मक असर परेको छ (IIDS, 2020)।

तालिका ४: कोभिड-१९ बाट पर्यटन क्षेत्रमा भएको हानी तथा क्षतिको विवरण

सि.नं.	पर्यटकीय क्षेत्र	व्यवसायको संख्या	प्रत्यक्ष गुमेको रोजगारी	जम्मा लगानी (रु. दश लाखमा)	बन्दाबन्दीको कारणले भएको नोक्सानी (रु. दश लाखमा)
१.	होटल	१२८९	३०००००	१५०००००	५४००
२.	होम स्टे	३८९	१२२००	०	५०
३.	होटल व्यवसायी		६०००००	२८४०००	१९००
४.	योगा	१३०	५१५	४०००	१३२.५
५.	ट्रेकिङ्	१८७०	२४३१०	१८७०	९२१
६.	पर्वतारोहण	५९२	१२४९१८	२६६०	११५.७७*
				०	५५.८४**
७.	राफिटिङ्ग	७३	८२५	२०००	५७.५
८.	जीपलाईन	४	१०	०	९.४२
९.	अल्ट्रा लाईट	१	२७	४१.९८	४५
१०.	तातो हावा वेलुन	१	४०	२०	५
११.	पाराग्लाइडिङ्ग	३६०	७२०	६००	४२

१२.	बन्जी जम्पिङ्ग		६०	०	११.८८
१३.	पर्यटक वाहन***	१५०	५५००	०	०
१४.	नाट्टा	१५४३५	४०८६८	१४७९०	९०२९.४७
१५.	जम्मा		११०९९९३	१८०९९८२	१७७७७५.१७

श्रोत: (DoT, 2020) । नोट : गुमेको हिसाव २०१९ को तुलनामा ।

*पर्वतारोहण संघले संचालन गरेको पिकहरुवाट भए आम्दानी ।

**नेपाल सरकारले लिने राजश्वमा भएको नोक्सानी ।

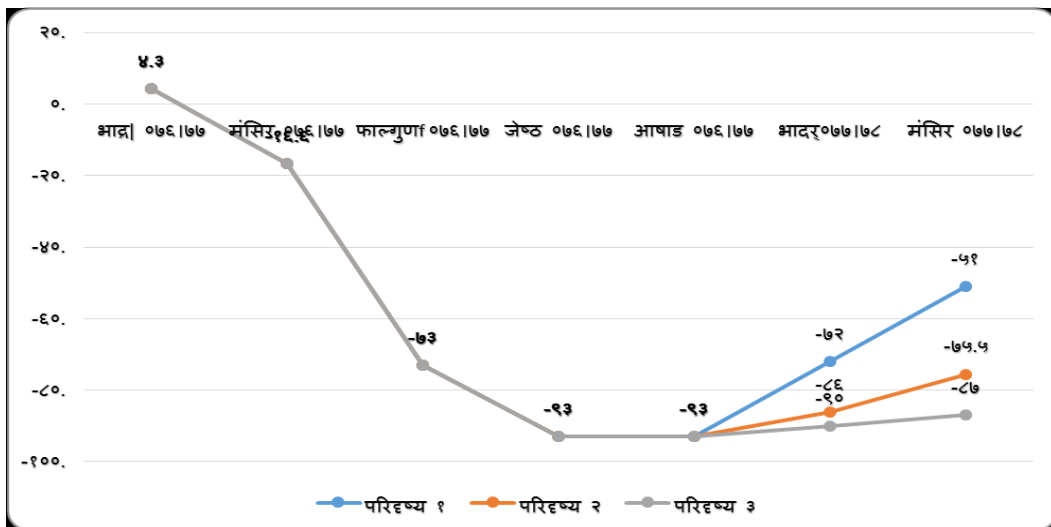
***पर्यटक वाहनहरु नाट्टा अन्तर्गत नै गणना गरिएको ।

हवाइ उड्ययन क्षेत्र बाहेक नेपालको १४ वटा छाता सँगठनहरुले दिएको तथ्याङ्क एवम् पर्यटन विभागले गरेको अध्ययन अनुसार नेपालको पर्यटन क्षेत्रमा जम्मा जम्मी १७७७५.१७ मिलियन रुपैयाँ नोक्सानी भएको छ । त्यस्तै, ११ लाख ९ हजार ९९३ जनाको प्रत्यक्ष रोजगारी गुमेको छ ।

६. परिदृश्यको आधारमा पर्यटन क्षेत्रको मूल्यांकन

चित्र ५ मा आर्थिक वर्ष २०७७/७८ श्रावणदेखि पछिल्लो ६ महिनाको अवस्थालाई ३ वटा परिदृश्यको मान्यताको आधारमा अनुमान गरिएको छ । नेपाल सरकारको संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय र अध्यागमन विभागवाट प्राप्त तथ्याङ्क विश्लेषणको आधारमा हेर्दा २०७६/७७ को भाद्रसम्म पर्यटकको आगमनमा आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को तुलनामा ४.३ प्रतिशतले वृद्धि भएको पाइन्छ तर २०७६/७७ को मंसिर र फाल्गुणमा पर्यटकको आगमनमा आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को तुलनामा क्रमशः १६.६ प्रतिशत र ७३ प्रतिशत गिरावट देखिन्छ । तर चैत्रदेखि जेष्ठसम्म कोभिड-१९ को कारणले सरकारले गरेको बन्दाबन्दीको निर्णयले पर्यटन क्षेत्र प्रायः ठप्प भएको अवस्था छ । चैत्र पछि कोभिड-१९ को कारणले पर्यटकको श्रोत देशहरुका सरकारहरुले हवाई यातायात तथा आवागमनको क्षेत्रमा गरेक बन्दाबन्दीको निर्णय र नेपाल सरकारले चैत्र ११ गतेवाट बन्दाबन्दीको निर्णयले पर्यटन आगमनमा आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को चैत्रदेखी जेष्ठसम्मको तुलनामा २०७६/७७ चैत्र देखि जेष्ठसम्ममा ९३ प्रतिशतले कमी आएको देखिन्छ । आषाढ महिनामा पनि पर्यटनको सम्बन्धमा कुनै ठोस निर्णय नभएको र कार्यविधि पनि नबनेको अवस्थामा पर्यटन आगमनमा ९३ प्रतिशतले नै घट्ने अनुमान गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०७७/७८ श्रावणदेखि पछिल्लो ६ महिनाको अवस्थालाई माथि उल्लेख भएका ३ वटा परिदृश्यको मान्यताको आधारमा अनुमान गरिएको छ (चित्र ५)।

चित्र ५: आगमनको आधारमा परिटुश्य मूल्याङ्कन (प्रतिशतमा)

स्रोत : लेखकहरूको अनुमान ।

पर्यटकहरूको नेपालमा आगमन पश्चात उनीहरूको बसाई हुने होटलहरूमा पर्यटकहरूले ओगटेको बेडको दर संख्याको आधारमा यो मान्यता लिइएको छ। होटल क्षेत्रमा अकुप्यान्सि दर निर्धारण गर्दा पर्यटकीय तथ्याङ्कहरूलाई कलाईएको र यो पर्यटन अकुप्यान्सि मात्रा सन २०१४ (वि.सं.२०७०।७१) को संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालयको पर्यटन तथ्याङ्कलाई आधार मानिएको छ र हानमा आवद्ध होटलहरूको अकुप्यान्सिलाई आधार मानिएको छ । हानका सम्बद्ध व्यक्तिहरूसँगको छलफलको आधारमा र उक्त तथ्याङ्कको आधारमा होटल अकुप्यान्सि निर्धारण गरिएको छ ।

२०७०।७१ को तथ्याङ्कको आधारमा २०७६/७७ को भाद्र र मंसिरको अकुप्यान्सि दर निर्धारण गरिएको छ । यसरी निर्धारण गर्दा अकुप्यान्सि दर क्रमशः ७.१४ र ७.१४ का दरले वृद्धि भएको छ ।

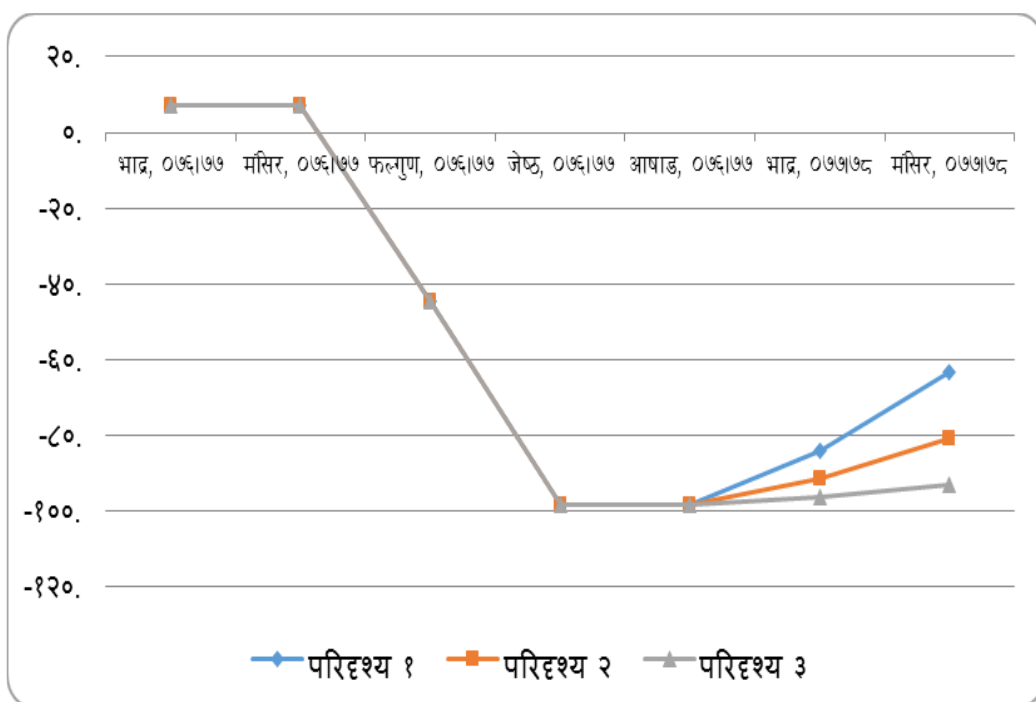
पर्यटकले गरेको कुल खर्च लाई हेर्दा २०७१/७२ सालमा ४६.३४ करोड अमेरिकी डलर रहेको आम्दानी बढेर २०७५/७६ साल सम्ममा ६६.९९ करोड अमेरिकी डलर पुगेको देखिन्छ । तर कोभिड-१९ को कारणले पर्यटकको आगमन ठप्प हुँदा यसबाट हुने आम्दानी घटेर २०७६/७७ सालको असारमा ४.६८ लाख अमेरिकी डलरमा झरेको देखिन्छ ।

त्यस्तै २०७६/७७ फाल्गुणमा पर्यटकको आगमनमा भारी गिरावट आएकोले उक्त आगमन घटेको आधारमा निर्धारण गरिएको छ किनकि पर्यटकीय श्रोत देशहरूमा कोभिड १९ को प्रकोपले महामारीको रूप लिइसकेको अवस्था थियो । फाल्गुणमा पर्यटकको आगमन अघिल्लो वर्षको तुलनामा ५१.६ प्रतिशतले घटेकोले सोही अनुसार अकुप्यान्सि दर निर्धारण गरिएको छ ।

त्यस अनुसार २०७६/७७ फाल्गुणको अकुप्यान्सि दर -४४.३७ प्रतिशत हुन आउँछ । त्यस्तै जेष्ठ महिनाको अकुप्यान्सि दर हानसँगको छलफलमा आधारित भएर क्वारेन्टाइनमा प्रयोग भएको ८०० बेडलाई आधार मानेर हिसाव गरिएको छ (चित्र ६)।

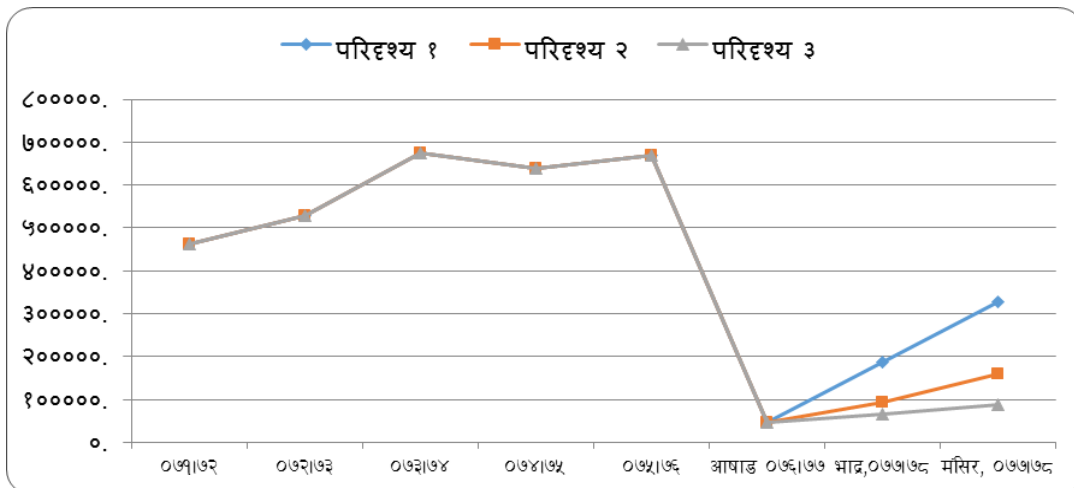
विभिन्न परिदृश्यलाई मध्यनजर गर्दा पर्यटकबाट हुने आम्दानी २०७७/७८ सालको मंसिर महिनामा बढीमा ३२.८२ करोड अमेरिकी डलर (परिदृश्य - १) देखी घटिमा ८.७० करोड अमेरिकी डलर (परिदृश्य-३) सम्म हुने देखिन्छ (चित्र ७) ।

चित्र ६ :- होटल अकुप्यान्सीको आधारमा परिदृश्य मूल्याङ्कन

स्रोत : लेखकहरूको अनुमान ।

चित्र ७: विभिन्न परिदृश्यको आधारमा पर्यटनबाट हुने आम्दानी आंकलन

स्रोत : लेखकहरूको अनुमान ।

२०७७ आषाढ ११ राष्ट्रिय योजना आयोगको संयोजनमा नेपालमा पर्यटन क्षेत्रमा परेको असरको बारेमा नेपालका प्रमुख पाँच ओटा संघ संस्थाका प्रतिनिधिहरूसँगको संवादमा विद्यमान समस्या तथा आगामी योजनाको बारेमा छलफल भएको थियो । राष्ट्रिय योजना आयोगले आयोजना गरेको प्रमुख सरोकारवालाहरूसँगको अन्तर्क्रिया कार्यक्रममा सरोकारवालाहरूले आफ्ना क्षेत्रमा परेको समस्याहरू र सरकारसँगको अपेक्षा खुल्ला रूपमा राखेका थिए । उक्त छलफलमा सरोकारवालाहरूले विभिन्न पर्यटकीय क्षेत्रहरूमा कोभिड-१९ ले पारेको प्रमुख समस्याहरू र अब गर्नु पर्ने कामहरू सुझाएका थिए ।

तालिका २ :- छलफलमा उपस्थित सरोकारवालाहरूले राखेका मन्तव्यहरूको सार

संस्था	समस्या	अब के गर्ने ?
नेपाल पर्यटन बोर्ड	<ul style="list-style-type: none"> • १ खरब ५० अर्ब लगानी रहेको । • ३ लाख प्रत्यक्ष रोजगारी रहेको । • गत सालको तुलनामा ४ लाख मात्र पर्यटकको आगमन गुमेको करिब ८ लाख पर्यटक फाल्गुणसम्म आइसकेका थिए ४ लाख पर्यटकवाट हुने आम्दानीमा करिब २५ अर्ब १० करोडमात्र गुमेको 	<ul style="list-style-type: none"> • रोजगारको पुनर्लाभ कोष मार्फत रोजगारीलाई पुनर्लाभ लागि कार्यक्रम हुनु पर्ने • ५ प्रतिशत ब्याजदरमा ऋणको व्यवस्था • पर्यटन रीफाइन्सिङ कार्यक्रम ल्याउनु पर्ने

संस्था	समस्या	अब के गर्ने ?
	<ul style="list-style-type: none"> • करिब ५ अरब गुमेको (१ खर्व ५० अर्ब लगानीको सन्दर्भमा) • पर्यटक भरियाको अनुमानित संख्या करिब ७३ हजार रहेको । 	
होटल एसोसियसन नेपाल	<ul style="list-style-type: none"> • करिब १० खर्व होटल उद्योगमा लगानी • ११ लाख रोजगारी उपलब्ध गराएको • १० वटा पाँच तारे होटल निर्माणाधीन रहेको • करिब ४० प्रतिशत खर्च तलबमा नै जाने । चैत्र सम्मको तलब सबैलाई प्रदान गरिएको । • करिब १० अर्ब बैंक ऋण रहेको • हान सदस्यहरुले कोभिड पछि मासिक १८ लाख गुमाइरहेको । • मालिक र कामदारबीच द्वन्द सृजना हुने सम्भावना 	<ul style="list-style-type: none"> • धार्मिक सर्किटहरुलाई प्रोत्साहन दिने • रोजगारी संरक्षण कोषको स्थापना गर्ने • हवाई कम्पनीहरुले उडान भर्न पाउनु पर्ने • पर्यटन क्षेत्रमा स्वेत पत्र जारी गर्नु पर्ने • निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्नु पर्ने • अस्पताल र होटल क्षेत्रबीच संयोजन गर्नु पर्ने
नेपाल पर्वतारोहण संघ	<ul style="list-style-type: none"> • पर्वतारोहण क्षेत्रमा करिब करिब शून्य व्यापार रहेको • पर्वतारोहण तालिम बन्द भएको छ भ्याट, प्यान र घर भाडाले समस्या आएको । • पर्वतीय पर्यटनमा विश्वास गुम्ने खतरा बढेको । • कामदार र एजेन्सी मालिकबीच द्वन्द बढ्ने सम्भावना रहेको 	<ul style="list-style-type: none"> • पर्वतारोहण मार्गहरु, पदयात्रा मार्गका बाटाहरु सरसफाई अभियान “कामको लागि पैसा” मार्फत सञ्चालन गर्नु पर्ने • प्रतिबन्धित इलाकामामा प्रवेश शुल्क घटाउनु पर्ने • ऋण लिनको लागि सजिलो विधि बनाउनु पर्ने • पर्यटन विपद राहत कोषको स्थापना गर्नु पर्ने

संस्था	समस्या	अब के गर्ने ?
नेपाल एसोसियसन अफ टुर एण्ड ट्राभल एजेन्टस	<ul style="list-style-type: none"> ● टीकेटिंग व्यवसाय ठप्प भएको । ● Refunding of Cancellation of Ticketing को सबै भन्दा बढी पेचिलो बनेको छ । ● आर्थिक गतिविधि करिब करिब शून्यमा झरेको छ त्यसले गर्दा डिप्रेसनको अर्को विपद आउने सम्भावना छ । ● करिब ४५०० टुर प्रदर्शक छन् तर अहिले करिब २००० सक्रिय छन् । 	<ul style="list-style-type: none"> ● भ्याट फिर्ताको व्यवस्था गर्नु पर्ने ● निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहनको प्याकेजको व्यवस्था गर्नु पर्ने ● सबै क्षेत्रलाई प्रोटोकलको वयवस्था गर्नु पर्ने ● निजी क्षेत्रलाई प्रोत्सानको तालिमको व्यवस्था गर्नु पर्ने
हवाइजहाज संचालक एसोसियसन नेपाल	<ul style="list-style-type: none"> ● तत्कालै पुनर्जिवित हुन सक्ने सम्भावना कम देखिन्छ । ● एक करोड ४० लाख यात्रु घट्ने ● जनवरीवाटै २० प्रतिशत घटेको थियो ● ८ अर्व राजस्व गुम्ने ● उड्यय क्षेत्रमा ऋण डलरमा हुने भएकोले डलरमा ऋण लिन सक्ने व्यवस्था गर्नु पर्ने ● उड्ययन क्षेत्र पर्यटन उद्योगमा समावेश छैन ● चार्टर उडान सरह सोही सतर्कता सहित नियमित उडान किन चलन सक्दैन ? ● उड्ययन उद्योगमा अचल पूँजी गुम्ने सम्भावना बढी हुन्छ । ● ५००० ले प्रत्यक्ष रोजगारी पाएका छन् 	<ul style="list-style-type: none"> ● प्रोटोकल बनाएर सञ्चालन गर्नु पर्दछ ● हवाइ जहाज खुल्ने दिन पहिले नै थाहा दिनु पर्दछ ● पहिलो चरणमा मास पर्यटनलाई खोल्न हुन्न

स्रोत :- प्रमुख पर्यटन सरोकारवालाहरुसँगको छलफलमा आधारित ।

७. पर्यटन क्षेत्र पुनर्उत्थानको लागि आवश्यक कार्यक्रमहरू

कोभिड-१९ ले पर्यटन क्षेत्रमा पारेको प्रभाव न्यूनीकरण तथा पर्यटन क्षेत्रको पुनर्उत्थानको लागि अवलम्बन गरिने रणनीति तथा कार्यक्रमहरू, अनुमानित लागत, कार्यान्वयन समय तथा निकायहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ६: पर्यटन क्षेत्रमा पुनर्उत्थानको लागि आवश्यक कार्यक्रमहरू

रणनीति	नीति तथा कार्यक्रम	लागत (रु.लाखमा)	कार्यान्वयन समय	कार्यान्वयन निकाय/संयन्त्र
रणनीति १: नीतिगत तथा संरचनात्मक सुधार	नेपालमको पर्यटन क्षेत्रको योजना नीति तथा रणनीतिमा प्राकृतिक विपद तथा जोखिम (जस्तै महामारी जन्य, जलवायुजन्य र अन्य) व्यवस्थापनलाई समावेश गरी मूलप्रवाहिकरण गरी समाहित गर्ने	१५०	मध्यकालिन	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग
	सरकार र निजी क्षेत्र तथा अन्यको सहकार्यको लागि संयोजनकारी संयन्त्र बनाउने	१०	अल्पकालिन	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय
	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय र प्रदेश उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयमा प्राकृतिक विपद हेर्ने इकाई स्थापना गर्ने र पर्यटन क्षेत्रमा परेको हानी तथा क्षतीको तथ्याङ्क अध्यावधिक गर्न	२०	अल्पकालिन	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग
	प्रमुख गन्तव्यहरूमा अत्याधुनिक पर्यटन विपद सुचना केन्द्र स्थापना गर्ने (प्रत्येक प्रदेशमा कम्तिमा एउटा)	२००	दीर्घकालिन	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय, प्रदेश उद्योग, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय

रणनीति २: वित्तीय सहायता	आपतकलिन कोष तथा बिमा व्यवस्थापन	१००००	दीर्घकालीन	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय, विमा कम्पनी र राष्ट्र बैंक, अर्थ मन्त्रालय
	पर्यटन क्षेत्रमा साना तथा मध्यम व्यवसायीको पहिचान गरी आर्थिक सहायता गर्ने	१०००००	मध्यकालीन	अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्र बैंक, योजना आयोग, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय, प्रदेश उद्योग, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय र छाता सँगठनहरु
	पर्यटन व्यवसायलाई पुनर्जिवित गर्नको लागि बढीमा ५ प्रतिशत व्याज दरमा ऋण प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्ने		तात्कालीन	अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्र बैंक, योजना आयोग, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय
	पर्यटन क्षेत्रको पुनर्लाभ तथा पुनर्उत्थानको लागि अहिले विद्यमान आय करमा छुट तथा दरमा पुनरावलोकन गर्ने		तात्कालीन	अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्र बैंक, राष्ट्रिय योजना आयोग, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय
	छाता सँगठनको जमानीमा बिना धितो बढीमा २ वर्षको लागि प्यानमा दर्ता भएका पर्यटन व्यवसायीहरुलाई ऋण प्रदान गर्ने		मध्यकालीन	अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्र बैंक, योजना आयोग, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय, प्रदेश उद्योग, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय र छाता सँगठनहरु
रणनीति ३: जनस्वास्थ्य सँग सम्बन्धित	विश्व स्वास्थ्य सँगठनले तयार पारेको स्वास्थ्य प्रोटोकलमा आधारित भइ पर्यटनसँग सम्बन्धित सबै	५०	तत्काल	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय, पर्यटन विभाग

सुरक्षा व्यवस्था	व्यवसायहरूको आचार संहिता तयार गरी लागु गर्ने			
	आगमन विन्दुमा पिसिआर परीक्षणको लागि ल्याब स्थापना गर्ने तथा ट्रेसिङ्को गतीलाई बढाउने र नियमित गर्ने	५००	तत्कालीन	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय र अध्यागमन विभाग, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय
	सामाजिक दुरी कायम गर्न प्रोत्साहन गर्ने र सबै पर्यटकीय स्थलहरू आवास, यातायात र व्यवसायिक तथा मनोरञ्जन स्थलहरूमा नियमित निर्मलीकरण गर्न लगाउने		तत्कालीन	व्यवसायिक संघ संस्थाहरू
	धार्मिक मेला चाडपर्व र मठ मन्दिरमा भीड व्यवस्थापन गर्नको लागि आचारसंहिता तयार गर्ने	५	तत्कालीन	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय र पुरातत्व विभाग
	देश भित्र सरकार तथा निजी क्षेत्र र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सबै प्रमुख श्रोत मुलुकहरूसँग सहकार्य गरी पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने			संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय र पर्यटन बोर्ड
	नयाँ धार्मिक तथा आध्यात्मिक सर्किटहरूको पहिचान र प्रवर्द्धनको लागि कार्यक्रम बनाउने	५००	दीर्घकालीन	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय, नेपाल पर्यटन बोर्ड र प्रदेश उद्योग, पर्यटन, वन तथा

				वातावरण मन्त्रालय
पहाडी गन्तव्यहरुलाई कोभिड-१९ मुक्त गन्तव्य बनाउने । त्यसको लागि प्रवेश विन्दुमा चेकजाँचमा कडाई गर्ने र आवश्यक पूर्वाधारको स्थापना गर्ने	१०००	तत्कालीन		प्रदेश तथा स्थानीय सरकार र पर्यटन बोर्ड
सूचना, संचार प्रविधि तथा माध्यमहरुलाई अधिकतम प्रयोग गरी विश्वव्यापी रूपमा नेपालको पर्यटकीय छवी अतिउत्तम भएको सुचना निरन्तर प्रवाह गर्ने	१०००	दीर्घकालीन		संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय, नेपाल पर्यटन बोर्ड र छाता सँगठनहरु
स्थानीय तथा आन्तरिक पर्यटन प्रवर्द्धनको लागि सुरक्षा कवच सहितको आवश्यक योजना तथा कार्यक्रम तथार गरी लागु गर्ने	३५०	मध्य तथा दीर्घकालीन		संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय, नेपाल पर्यटन बोर्ड, स्थानीय तह र छाता सँगठनहरु
होम स्टे, टेन्ट स्टे, फार्म स्टे तथा योगा पर्यटनको प्रवर्द्धनको लागि कार्यक्रम संचालन गर्ने ।	५५०	तत्काल तथा मध्यकालीन		पर्यटन बोर्ड र छाता सँगठनहरु
प्रत्येक प्रमुख गन्तव्यको र हरेक पर्यटकीय क्रियाकलापको जलवायु परिवर्तन, विपद तथा महामारी जन्य संकटासन्नता तथा जोखिम विश्लेषण गरी	१०००	मध्यकालीन तथा दीर्घकालीन		संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय, प्रदेश उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय तह र छाता

	उत्थानशील योजना तयार गर्ने			संगठनहरू
रणनीति ५: रोजगारी सृजना तथा पर्यटन प्रवर्द्धन	पदमार्ग, हाइ क्याम्प, वेश क्याम्पको सरसफाइ तथा सुधारको लागि नगदको लागि काम (Cash for Work) कार्यक्रम संचालन गर्ने	२०००	तत्काल र निरन्तर	स्थानीय तह र छाता संगठनहरू
	हस्तकला र अन्य पर्यटकीय महत्वका सामानहरू उत्पादन गर्नको लागि कार्यक्रम संचालन गर्ने त्यसवाट नयाँ रोजगारी सृजना गर्ने	५००	तत्काल र निरन्तर	पर्यटन बोर्ड, उद्योग विभाग, स्थानीय तह
	पर्यटन क्षेत्रमा भएको बेरोजगारीलाई घटाउन यस क्षेत्रका मजदुरहरूलाई कृषि पर्या-पर्यटनको लागि विशेष क्षेत्र छुट्याइ काम गर्न प्रेत्साहन गर्ने	३००	तत्काल तथा मध्यकालीन	पर्यटन बोर्ड, कृषि तथा पशु पंक्षी विकास मन्त्रालय र स्थानीय तह
	पर्यटकीय उपज तथा स्थानहरूको पहिचान, विकास, संरक्षण तथा प्रवर्द्धन	५००	मध्यकालीन तथा दीर्घकालीन	संघीय तथा प्रदेश सरकार, पर्यटन बोर्ड र स्थानीय तह
रणनीति ६: अध्ययन अनुसन्धान तथा क्षमता विकास	सबै पर्यटन व्यवसायीहरूलाई आचार संहितासँग सम्बन्धित तालिम प्रदान गर्ने	१००	मध्यकालीन	पर्यटन विभाग र नेपाल पर्यटन बोर्ड
	सबै प्रदेशमा पर्यटनमा विपद तथा जोखिम व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित तालिम मोडुलहरू	१००	मध्यकालीन	राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपाल पर्यटन बोर्ड

	(एक हप्ते, १५ दिने तथा १ महिने) तयार गर्ने			
	विपद तथा जोखिम जनचेतना अभियान तथा तालिम सञ्चालन गर्ने	७५	मध्यकालीन	राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपाल पर्यटन बोर्ड
	स्कुल तथा क्याम्पसहरुको पाठ्यक्रममा पर्यटनमा विपदसँग सम्बन्धित पाठ राख्ने	३०	मध्यकालीन	नाथम
	पर्यटन मूल्य श्रृंखलामा परेको असर अनुसन्धान गर्ने	५०	तत्कालीन	राष्ट्रिय योजना आयोग
जम्मा		११८४१५		

पर्यटन क्षेत्रको पुनरुत्थानको लागि निजी क्षेत्रका प्रतिनिधीहरुले सुझाएका सुझावहरुमा सरकारबाट व्यवसायलाई धान्नको लागि आवश्यक सहुलियत ब्याजदरमा ऋण तथा साना तथा मझौला पर्यटन उद्योगलाई अनुदान, कमदारहरुको रोजगारीलाई निरन्तरताको लागि आर्थिक सहयोगको प्याकेजको आवश्यकता रहेको देखिन्छ । आय कर तथा भ्याटमा छुट हनुपर्ने, यातायातका साधनहरु स्वास्थ्य सावधानी अपनाएर संचालन गर्नु पर्ने, पर्यटन क्षेत्रका मजदुरहरुको जीवन यापनको लागि सरकारबाट आवश्यक सहयोग हनुपर्ने, पर्वतीय पर्यटनको विकासमा पुर्वाधार विकासमा ध्यान दिनु पर्ने, पर्यटन प्रवर्द्धनमा नयाँ पर्यटकीय उपजहरुको खोज तथा अनुसन्धान गरिनु पर्ने जस्ता सुझाहरु पेश गरिएको थियो । सरोकारवालाहरूसँग भएको छलफलमा प्रस्तुत भएका समस्याहरु तथा पुनरुत्थानको लागि आवश्यक क्रियाकलापहरु जस्ताको तस्तै माथिको तालिकामा दिइएको छ । उक्त छलफलबाट के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने नेपालको पर्यटन क्षेत्र सबै भन्दा बढी प्रताडित छ । पर्यटनसँग आवद्ध संघ संस्थाहरुका प्रतिनिधिहरूसँगको छलफलमा पनि निजी क्षेत्रको असाध्यै धेरै लगानी रहेको यस क्षेत्रको पुनरुत्थानको लागि अत्यावश्यक कदम चाल्नु पर्ने देखिन्छ ।

८. निष्कर्ष तथा सुभावा

कोभिड-१९ महामारीले मानव सभ्यतालाई नै चनौती दिएको छ । मानवीय संसर्गबाट संक्रमण फैलने यस महामारीले मानवीय आवतजावतलाई संकुचित बनाएको छ । मानवीय आवतजावतमा भएको

बन्दाबन्दीले गर्दा आर्थिक गतिविधीमा असाध्यै नराम्रो असर परेको छ । त्यसमा पनि सबैभन्दा नराम्रो असर पर्यटनसँग सम्बन्धित आर्थिक क्रियाकलापमा परेको छ । पर्यटकीय आर्थिक गतिविधि खासगरी मानवीय आवागमनमा आधारित भएको र हवाई तथा स्थल मार्गवाट हुने आवतजावतमा भएको बन्दाबन्दीले यस व्यवसायलाई सबैभन्दा बढी असर गरेको छ ।

उपलब्ध तथ्याङ्कको विश्लेषण र सम्बन्धित प्रमुख सरोकारवालाहरूसँगको छलफल पश्चात सहजै के निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ भने कोभिड-१९ ले सबैभन्दा बढी असर गरेको क्षेत्र भनेको पर्यटनसँग सम्बन्धित व्यवसायिक क्षेत्र नै हो । पर्यटक आगमनको आधारमा यो व्यवसाय फस्टाउने भएकोले हवाई तथा स्थल यातायातमा भएको बन्दाबन्दीको कारणले पर्यटन व्यवसाय सबैभन्दा बढी प्रताडित भएको छ । प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार कोभिड-१९ को महामारी पर्यटकको श्रोत देशहरूमा पुषदेखि नै बढेको र बन्दाबन्दि पनि त्यही अवधिबाट शुरु भएकोले नेपालमा पर्यटन क्षेत्रमा त्यसै अवधिदेखि नै नकारात्मक असर पर्दै गएको पाइन्छ । २०७५/७६ को तुलनामा २०७६/७७ मंसिरसम्म आगमन बढेको छ भने त्यस पछि पर्यटकको आगमन घट्दै गएको छ । बन्दाबन्दी भएकोले यातायातका साधनहरू (हवाई तथा स्थल) पनि पुरै बन्द भएको छ जसको कारणले नेपालमा आगमनको दर करिब करिब पुरै बन्द भएको छ । नेपालमा यातायात व्यवसायमा परेको यो मारले पर्यटन व्यवसाय धरासायी भएको अवस्थामा छ । यातायात क्षेत्रमा काम गर्ने पर्यटन विभागमा दर्ता भएका एजेन्सीहरू, पैदल यात्रा व्यवसायमा काम गर्ने एजेन्सीहरू, जलयान क्षेत्रमा काम गर्ने एजेन्सीहरू, पर्यटन यातायात सेवा सञ्चालन गर्ने एजेन्सीहरू प्रायः ठप्प भएका छन । त्यस्तै पर्यटन विभागमा दर्ता भएका होटलहरूमा तारे होटलहरू, पर्यटक स्तरका होटलहरू, घरवास कारोना पछि ठप्प भएको छ भने होटल व्यवसायी महासंघको जानकारी अनुसार नेपाल सरकारको उद्योग विभाग, घरेलु उद्योग र स्थानीय तहहरूमा दर्ता भई संचालन भएका करिब ८० हजार वटा हस्पिटालिटी सेवा क्षेत्रका उद्योगहरू सबै ठप्पको स्थितिमा छन् । सरोकारवालाहरूसँगको छलफलको आधारमा भन्ने हो भने हस्पिटालिटी (होटल तथा रेष्टुरेन्ट) क्षेत्रमा पर्यटन विभागमा दर्ता भएकाहरूको ११ लाख र अन्य निकायमा दर्ता भएका करिब ६ लाखको अस्थायी रोजगारी गुमेको पाइन्छ । हवाई क्षेत्रमा ५ हजार को संख्यामा प्रत्यक्ष रोजगारी गुमेको छ भने यात्रीको संख्यामा २० प्रतिशतले जनवरीमा नै घटेको पाइन्छ । पदयात्रा तथा पर्वतारोहण ठप्पै भएको र यातायातको साधनहरू बन्दाबन्दीको प्रमुख निसानामा परेको अवस्थामा स्थल मार्गवाट हुने यातायातमा आधारित व्यवसाय पनि बन्द भएकोले त्यससँग सम्बन्धित रोजगारी पनि गुमेको छ ।

प्राप्त तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण गर्दा पर्यटन क्षेत्रमा आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को मंसिर, फाल्गुण र चैत्रदेखि जेष्ठसम्मको तुलनामा २०७६/७७ मंसिरमा -१६.६ प्रतिशतले घटेको, फाल्गुणमा -७३ प्रतिशतले र पूर्ण बन्दाबन्दीको निर्णय पश्चात चैत्रदेखि जेष्ठसम्म ९३ प्रतिशतले पर्यटकको आगमन घटेको छ । त्यस्तै बेड अकुप्यान्सिको आधारमा आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को मंसिर, फाल्गुण र जेष्ठको तुलनामा २०७६/७७ मा मंसिरमा ७.१४ प्रतिशतले बढेको पाइन्छ भने फाल्गुणमा -४४.३७ प्रतिशतले र जेष्ठमा -९८.१६ प्रतिशतले घटेको छ ।

आ.व. २०७६/७७ को पछिल्लो ४ महिना कोभिड-१९ का कारणले पर्यटन क्षेत्रमा सबै भन्दा बढी असर गरेके छ । सो असरबाट उक्त आ.व. मा सम्पन्न हुन नसकेका कार्यक्रमहरूलाई पहिलो प्राथमिकता दिएर आ.व. २०७७/७८ मा संचालन गर्नुपर्ने अवस्था छ । ती कार्यक्रमहरू सम्पन्न हुन नसकेमा दिगो विकासका लक्ष्य र पन्ध्रौं योजनाको लक्ष्य हासिल गर्न बाधा पुग्ने देखिएको छ । पर्यटन विभागले गरेको शीघ्र अध्ययन (Rapid Assessment) रिपोर्टको अनुसार पर्यटन क्षेत्रमा मात्र अनुमानित ११०९९९३ जनाले प्रत्यक्ष रोजगारी गुमाएका छन । उक्त रिपोर्ट अनुसार पर्यटन क्षेत्रले अनुमानित १७७७५.१७ मिलियन रुपैयाँ गुमाएको छ ।

तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण र सरोकारवालाहरू सँगको छलफलमा आएको अपेक्षाहरूको आधारमा पर्यटन क्षेत्रलाई पुनर्उत्थान गर्नको लागि सरकार र निजी क्षेत्रको सहकार्यमा हस्तक्षेपकारी कार्यक्रम आवश्यक देखिन्छ । पर्यटन क्षेत्रको समग्र विकासको लागि एकिकृत पर्यटन विकास तथा प्रवर्द्धनको कार्यक्रमको आवश्यकता देखिन्छ । निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गर्नको लागि आर्थिक सहायताको कार्यक्रम आवश्यक छ । नीतिगत सुधार, अध्ययन अनुसन्धान, स्वास्थ्य आचार संहिताको पूर्ण परिपालना, सहुलियत ब्याजदरमा ऋण, साना तथा मझौला व्यवसायलाई अनुदान, पर्यटन रोजगार कोष लगायतका आर्थिक कार्यक्रम र उत्थानशील विकास तथा प्रवर्द्धनको लागि छुट्टै कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नु जरुरी रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- DoT. (2020). *Draft Report on Crisis Assessment of COVID-19 in Tourism Industry for Resonse and Recovery of Tourism in Nepal*. Kathmandu: Department of Tourism, Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation.
- IANS. (2020, July 04). *Nepal's tourism sector faces USD 330 million loss due to COVID-19 lockdown*. Retrieved from The New Indian Express website: <http://www.newindianexpress.com/world/>
- IIDS. (2020). *Rapid Assessment of Socio-economic Impact of COVID-19 in Nepal*. Kathmandu: UNDP.
- Kurk, E. (2009). *Tourism in Himalaya- Mountain of Opportunities in a Changing Climate Position Paper*. Kathmandu: ICIMOD.
- MoCTCA. (2020). *Nepal Tourism Statistics*. Kathmandu: Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation (MoCTCA).
- MoF. (2019). *Economic Survey 2018/2019*. Kathmandu: Ministry of Finance (MoF).
- NPC. (2019). *Approach Paper of Fifteenth Periodic Plan*. Kathmandu: National Planning Commission (NPC).
- NPC. (2019). *Fifteenth Periodic Plan Approach Paper*. Kathmandu: National Planning Commission (NPC).

NPC. (20२०). A Study Report of Economic Impact Assessment of COVID-19 in Tourism Sectors of Nepal. Kathmandu: National Planning Commission (NPC).

NTB. (2020). *Over all Impact of COVID-19 in Tourism Industry*. Kathmandu: Nepal Tourism Board (NTB).

WTTC. (2020). *Travel and Tourism Economic Impact 2020 Nepal*. World Travel and Tourism Council (WTTC).

पर्यटन विभाग (२०२०), नेपाल पर्यटन तथ्याङ्क, २०२०, काठमाडौं।

नेपालको सामाजिक रूपान्तरणमा जातीय भेदभाव विरुद्धको कानूनको प्रभावकारिताको अवस्था

✍ शिव वाग्ले

कार्यकारी सारांश

सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ लाई अनुमोदन गरेको ३६ वर्षपछि अर्थात् वि.सं. २०६३ सालमा नेपाललाई छुवाछूतमुक्त राष्ट्र घोषणा गरियो । छुवाछूतमुक्त राष्ट्र घोषणा गरिएको १६ वर्ष पूरा हुँदै छ भने जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन लागू भएको १० वर्ष पूरा भई ११ वर्षमा प्रवेश गरेको छ । यसरी हेर्दा नेपालले जातीय विभेदलाई दण्डनीय बनाउने कानून निर्माण गर्न ४१ वर्ष लगाएको देखिन्छ । जातीय भेदभाव विरुद्धका कानून कार्यान्वयनको विगत ११ वर्षलाई सुक्ष्म ढंगले विश्लेषण र समीक्षा गर्दा कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन ह 'न नसकेको हो कि भन्ने देखिन्छ । जनताको तहसम्म कानूनका भाव र मर्म पुर्याउन सकिएको छैन । हालका दिनसम्ममा पनि छुवाछूतको मुद्दा सरकारवादी भएको अनुभूति पीडितले गर्न पाएका छैनन । जातीय छुवाछूत तथा भेदभाव गरेमा दण्ड सजायको व्यवस्था गरेको भए तापनि यस्ता खालका घटना प्रहरी, सरकारी वकील तथा अदालतसम्म पुग्ने गरेको पाइदैन । जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ जारी भई लागू भएपछि मुद्दा पर्ने क्रम शुरु भएको छ । तर अझै पनि यसको संख्या उल्लेख्य छैन । भेदभाव नभएर मुद्दा नपरेको अवस्था भए त्यसलाई राम्रो मान्न सकिन्छ तर हाम्रो अवस्था त्यस्तो होइन ।

१. पृष्ठभूमि

दक्षिण अफ्रिकामा गोरारुले कालारुमाथि गरेको विभेदका विरुद्धमा नेल्सन मण्डेलाले आफ्नो नेतृत्वमा सन् १९५२ मा राष्ट्रिय कांग्रेसको स्थापना गरी शान्तिपूर्ण संघर्ष गरेका थिए । जातीय विभेद विरुद्धका सम्बन्धमा सन १९६० को मार्च २१ मा दक्षिण अफ्रिकाको सार्पभिलमा रंगभेद विरुद्धको शान्तिपूर्वक

✍ उप-रजिष्ट्रार, सर्वोच्च अदालत ।

विरोध प्रदर्शनमा उत्रिएका जनताहरू माथि सुरक्षाकर्मीहरूले गोली प्रहार गर्दा ६९ जना मानिसहरूको ज्यान गएको थियो । यो विभेदको विरुद्ध सिंगो मानव समुदाय उभियो । फलस्वरूप संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाले सन् १९६५ को २१ डिसेम्बरका दिन सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मुलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि पारित गर्यो । जसलाई नेपालले ३० जनवरी १९७१ मा हस्ताक्षर गरी अनुमोदन गर्यो र हालसम्म नेपाल लगायत विश्वका १५५ भन्दा बढी राष्ट्रले यस महासन्धिमा हस्ताक्षर गरिसकेका छन् । दक्षिण अफ्रिकाको सार्पभिलमा घटेको सो घटनाको सम्झनास्वरूप संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले सन् १९६६ मा प्रस्ताव नं. २१४२ पारित गरी २१ मार्चलाई अन्तर्राष्ट्रिय जातीय विभेद उन्मूलन दिवसका रूपमा मनाउन अन्तर्राष्ट्रिय जगतलाई आह्वान गर्यो । सन् १९६७ देखि संसारभरि प्रत्येक वर्ष २१ मार्चलाई अन्तर्राष्ट्रिय जातीय विभेद उन्मुलन दिवसका रूपमा मनाउन थालियो ।

२. नेपालमा जातीय भेदभाव र छुवाछूतको अवस्था

नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त राष्ट्र हो । विभिन्न जातजाति, समुदाय एवं भिन्नभिन्न धर्म सम्प्रदायका व्यक्तिहरूको बसोवास रहेको हाम्रो देशमा आधुनिक युगसम्म आइपुग्दा समेत जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत भने समाजबाट पूर्णरूपमा अन्त्य हुन सकेको पाइँदैन । यस्ता विविध समुदाय एवं धार्मिक सम्प्रदायहरू बीच परम्परादेखि विद्यमान छुवाछूत जस्ता सामाजिक कुरीतिहरूलाई निषेधित मात्र नगरी कानूनद्वारा दण्डनीय बनाएको पाइन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि सामाजिक असमानताको आधारमा जातीय विभेदको स्थिति सिर्जना भई समाजमा अझैसम्म पनि जकडिएर रहेको जातजातिबीच छुवाछूत प्रथा कायमै रहेको तितो यथार्थ हामी माझ रहिआएको छ । जातीय भेदभाव भन्नाले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक वा अन्य क्षेत्रमा मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरू समान आधारमा मान्यता पाउने, उपभोग गर्ने र अभ्यास गर्ने कुरालाई कमजोर र प्रभावहीन तुल्याउने उद्देश्य राखी जाति, वर्ण, वंश वा राष्ट्रिय वा जातीय उत्पत्तिमा आधारित कुनै पनि प्रकारको भेदभाव, बहिष्कार, नियन्त्रण, वा प्राथमिकतालाई सम्झनुपर्छ । कुनै पनि व्यक्तिलाई निजको उत्पत्ति, जात, जाति, समुदाय, पेशा, व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै पनि निजी तथा सार्वजनिक स्थानमा गरिने कुनै पनि प्रकारको छुवाछूत वा भेदभावजन्य कार्य नै जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत हो । धर्म, वर्ण, सम्प्रदाय, जाति आदिको नाममा गरिने छुवाछूत अल्पविकसित तथा अविकसित देशहरूमा बढी पाइन्छ । त्यसको ज्वलन्त उदाहरण नेपाल पनि हो, यद्यपि विगतको तुलनामा यसको मात्रामा उल्लेख्य कमी आएको छ । अझैपनि समाजमा सार्वजनिक समारोहमा दलितको लागि छुट्टै भान्सा गर्ने चलन व्याप्त छ । दलितहरू सामाजिक बहिष्कार, मानसिक तथा शारीरिक यातनासम्मको अमानवीयताको सिकार बन्न बाध्य छन् । नेपालमा छुवाछूतको कुरीतिले निकै गहिरो जरा गाडेको छ । दलित जातजातिले छोएको पानी बार्ने, धार्मिक स्थलहरूमा जान रोक्ने आदि कुप्रथा कतिपय समाजमा अझैपनि कायम छ । अझैपनि मुलुकका धेरै ठाउँहरूमा कुवा र धारामा दलितहरूलाई जान नदिई पिउने पानी जस्तो अति

आवश्यकिय दैनिक उपभोग्य वस्तुबाट समेत टाढै राख्ने काम भैरहेको छ, जसले गर्दा दलित समुदायले खोला तथा नदीको दुषित पानी पिउन बाध्य छन्। मन्दिर जस्तो सार्वजनिक स्थलमा प्रवेशमा पनि भेदभावका समाचार सुनिन्छन्। जातीय भेदभाव र छुवाछूतले मानव समुदाय र जातिका बीचमा असमानता उत्पन्न गर्ने र मानवीय मर्यादा र सम्मानमा पनि असर गर्ने हुँदा यसलाई सभ्य समाजमा अस्वीकार्य मानिन्छ। कुनै पनि सभ्य समाजमा यस्तो विषय स्वभाविक मानिदैन। संविधान र कानूनले यस्तो भेदभाव उन्मूलन गरिसकेको छ। नेपालमा कानूनतः छुवाछूत प्रणालीको अन्त्य भइसकेको भए तापनि अन्धविश्वास तथा सामाजिक कुसंस्कारका अवशेष विद्यमान रहेको कारण ब्यवहारमा दलित भनिएका जाति माथि भेदभाव र हिंसाजन्य घटना बढीरहेको अवस्था छ।

३. राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था

३.१ संयुक्त राष्ट्रको वडापत्र

संयुक्त राष्ट्र संघद्वारा आफ्नो वडापत्रमा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वा मानवीय प्रकृतिका अन्तर्राष्ट्रिय समस्याहरूको समाधान गर्न तथा जाति, लिङ्ग वा धार्मिक भेदभाव नराखी सबैको लागि मानव अधिकार एवम् मौलिक स्वतन्त्रताहरूप्रति सम्मानको भाव प्रोत्साहित र विकसित गर्नमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग प्राप्त गर्ने उद्देश्य राखिएको छ।

३.२ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८

संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाले पारित गरेको मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ ले सबै मानव जाति कानूनको अगाडि समान छन् तथा कुनै पनि भेदभावको प्रोत्साहन विरुद्ध कानूनको समान संरक्षणका हकदार छन् भन्ने कुरालाई मनन गरेको छ। जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचारधारा, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य कुनै हैसियत जस्ता कुनै पनि आधारमा कुनै पनि किसिमको भेदभाव नगरिने सिद्धान्त स्वीकार गरेको छ। सबै व्यक्तिहरूलाई यस घोषणापत्रको उल्लङ्घन गरी गरिएको कुनै पनि प्रकारको भेदभाव विरुद्ध वा त्यस्तो भेदभावको दुरुत्साहन विरुद्ध समान संरक्षण पाउने अधिकार हुने कुरा उल्लेख छ।

३.३ सबै किसिमका जातीय विभेद उन्मूलन सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५

संयुक्त राष्ट्रसङ्घले विश्वमा भएका जातीय विभेद उन्मूलन गर्न २१ डिसेम्बर १९६५ मा सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ लाई महासभाद्वारा पारित गर्यो। यो महासन्धिले कानूनका सामु सबै जातजाति समान हुनेछन् भन्ने प्रमुख अवधारणालाई आत्मसात गरेको छ। संयुक्त राष्ट्र संघबाट प्रस्ताव मार्फत ग्रहण भई अनुमोदनको लागि खुल्ला भएकोमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको

सदस्य राष्ट्रको हैसियतमा नेपालले सन् १९७१ जनवरी ३० मा सम्मिलन गरी यो महासन्धिलाई अनुमोदन गरी पक्ष राष्ट्र बनेको छ । जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने महत्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासको रूपमा यो महासन्धि कोशेढुङ्गाको रूपमा रहेको देखिन्छ । यस महासन्धि अन्तर्गत रहेको समितिले सबै किसिमको जातीय भेदभावलाई उन्मूलन गर्न पक्ष राष्ट्रहरूलाई महत्वपूर्ण सिफारिशहरू गर्ने हुँदा महासन्धिलाई स्वीकार गरेको पक्ष राष्ट्रको हैसियतले नेपाल समेत त्यसको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने महत्वपूर्ण सदस्यको रूपमा रहेको देखिन्छ ।

३.४ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६

यस अनुबन्धले सबै व्यक्तिहरू कानूनको दृष्टिमा समान रहने, बिना भेदभाव कानूनको समान संरक्षणको हकदार हुने, कानूनले सबै प्रकारका भेदभावलाई निषेध गर्ने, सबै व्यक्तिलाई जाति, वर्ण, जन्म वा अन्य हैसियत लगायतका आधारमा हुने भेदभाव विरुद्ध समान र प्रभावकारी संरक्षणको प्रत्याभूति प्रदान गरिने व्यवस्था गरेको छ ।

३.५ आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६

यस अनुबन्धको धारा २ मा पनि यस अनुबन्धका पक्ष राष्ट्रहरूले अनुबन्धमा उल्लिखित अधिकार जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य हैसियतका आधारमा कुनै पनि प्रकारको भेदभाव बिना उपभोग गर्न पाउने कुराको प्रत्याभूति गरेको छ ।

३.६ बाल अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८९

यस महासन्धिको धारा २ अनुसार पक्ष राष्ट्रहरूले प्रत्येक बालबालिकाहरूलाई निजको वा निजका बाबु आमाको वा कानूनी संरक्षकको जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय, जातीय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, अशक्तता, जन्म वा अन्य हैसियत जेसुकै भए तापनि कुनै पनि किसिमको भेदभाव नगरी यस महासन्धिमा उल्लिखित अधिकारहरूको सम्मान तथा सुनिश्चितता गर्नुपर्दछ ।

३.७ डर्बान घोषणा पत्र, २००१

सन् २००१ को ३१ अगष्टदेखि ८ सेप्टेम्बरसम्म दक्षिण अफ्रिकाको डर्बानमा भएको सम्मेलनले जातीय विभेद तथा रङ्गभेदको अन्त्यका लागि १२१ बुँदाको घोषणापत्र र २२२ बुँदाको डर्बान कार्ययोजना तयार गरेको छ । जसमा पक्ष राष्ट्रका प्रतिनिधिले घोषणाको कार्यान्वयनका लागि प्रतिबद्धता सहित हस्ताक्षर

गरेका छन् । सन् २००१ मा दक्षिण अफ्रिकाको डर्बान शहरमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन भयो, सो डर्बान घोषणापत्रका आधारमा नेपालमा पनि विगत डेढ दशकदेखि मार्च २१ मा अन्तर्राष्ट्रिय जातीय विभेद उन्मूलन दिवशका रूपमा मनाइँदै आइएको छ । डर्बान सम्मेलनले केवल रंगभेद मात्र होइन धर्म, जाति, भाषा र संस्कृतिका आधारमा गरिने विभेदलाई समेत सम्बोधन गरेको छ । सन् २०११ मा जेनेभामा भएको डर्बान समीक्षा सम्मेलनले पनि यसको पुनर्पुष्टि गरेको थियो । संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् २०१० देखि २०२० सम्मको दशकलाई जातिवाद विरुद्धको दशक समेत घोषणा गरेको छ ।

४. राष्ट्रिय कानूनहरू

४.१ संवैधानिक व्यवस्था

सर्वप्रथम नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले छुवाछूत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हकलाई मौलिक हक मानेको थियो । यस अन्तर्गत कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, जाति, वंश, समुदाय, पेशा, वा पेशाका आधारमा कुनै किसिमको छुवाछूत वा जातीय भेदभाव गरिने छैन । यस्तो भेदभावपूर्ण व्यवहार दण्डनीय हुनेछ र पीडित व्यक्तिले कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिमको क्षतिपूर्ति पाउनेछ भन्ने प्रत्याभूति गरिएको थियो । यसैगरी कुनै पनि व्यक्तिलाई जात जातिका आधारमा सार्वजनिक प्रयोगका रहेका सेवा, सुविधा वा उपयोगका कुराहरू प्रयोग गर्नवाट वा सार्वजनिक स्थल वा सार्वजनिक धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्न वा धार्मिक कार्य गर्नबाट वन्चित नगरिने र कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई खरीद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाइने वा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वितरण वा प्रदान नगरिने हक समेतको व्यवस्था गरिएको थियो । नेपालको संविधानले जातीय भेदभावका सम्बन्धमा अन्तरिम संविधानमा व्यवस्था भएको भन्दा परिष्कृत व्यवस्था गरेको देखिन्छ । वर्तमान संविधानले प्रस्तावना र मौलिक हक सम्बन्धी विशेष व्यवस्था र जातीय भेदभाव र छुवाछूतको अन्तका लागि विशेष संवैधानिक आयोगको व्यवस्था गरेको छ । संविधानको प्रस्तावनामा सबै प्रकारको जातीय छुवाछूतको अन्त्य गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै भाग ३ को मौलिक हक र कर्तव्य अन्तर्गत धारा १६ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक सुरक्षित गरिएको छ । त्यसैगरी धारा २४ मा छुवाछूत तथा भेदभाव विरुद्धको मौलिक हकको व्यवस्था गरिएको छ ।

४.२ कानुनी व्यवस्था

४.२.१ तत्कालीन मुलुकी ऐन, २०२० मा भएको व्यवस्था

मुलुकी ऐनले सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिले व्यवस्था गरेको कुनै पनि प्रकारका भेदभाव गर्न नपाइने तथा गरेमा कानून बमोजिम दण्डित गर्नुपर्ने वा हुनुपर्ने व्यवस्था मध्ये भेदभाव गर्न नहुने वा नपाइने व्यवस्था त गर्यो तर के-कति दण्ड सजायको भागी बन्ने भन्ने विषयमा व्यवस्था गरेको पाइएन । जसका कारण जातीय भेदभाव भए तापनि कानूनीरूपमा दण्ड, सजायको अभावका कारण जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धको ऐन प्रभावकारी बन्न सकेन । जातजाति, वंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा जसले जसलाई हेला, होचो, तिरस्कार, अपमान, भेदभाव, छुवाछूत भए तापनि कोही सजायको भागिदार बन्नु परेन। कानूनले त क्रान्तिकारी परिवर्तन गर्यो तर समाजकै मानसिकता परिवर्तन भएन ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा भएको संवैधानिक व्यवस्था अन्तर्गत केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन, २०४८ ले मुलुकी ऐनको अदलको महलमा १० क. नं थप गरी जातीय छुवाछूत कार्य कसूर हुने र त्यस्तो कार्य गरेकोमा सजायको व्यवस्था गरेको थियो । २०६३ सालमा भएको संशोधनले उल्लेखित कानूनी व्यवस्थामा संशोधन गरी जातीय छुवाछूत सम्बन्धी कसूरको क्षेत्र र सजायमा वृद्धि गरेको थियो । जस अनुसार कसैले कसैलाई जातिपाती, धर्म, वर्ण, वा अन्य कामको आधारमा छुवाछूतको भेदभावपूर्ण व्यवहार वा बहिष्कार वा निषेध गरेमा तीन महिनादेखि तीनबर्षसम्म कैद वा एक हजार रुपैयादेखि पच्चीसहजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरियो । अदलको उक्त न. को कानूनी व्यवस्था जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ जारी भएपछि खारेज भयो । मुलुकी ऐन मिति २०७५ भदौ १ गतेदेखि मुलुकी अपराध संहिता लागु भएसँगै खारेज भएको छ ।

४.२.२ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ कार्यान्वयनमा रहेको छ । यसले विभिन्न सामाजिक अपराधहरूलाई समेटेटी सजायको व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा परिच्छेद १० मा भेदभाव तथा अन्य अपमानजन्य व्यवहार सम्बन्धी कसूर र सजायको व्यवस्था गरी कसूर गर्ने व्यक्तिबाट पीडित व्यक्तिलाई पुगेको क्षति वा पीडा वापत मनासिब क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्ने व्यवस्था समेत गरेको छ । सोही व्यवस्था अन्तर्गत महिलाको रजस्वला वा सुत्केरीको अवस्थामा छाउपडीमा राख्न वा त्यस्तै अन्य कुनै किसिमका भेदभाव, छुवाछूत वा अमानवीय व्यवहार गर्नु वा गराउनु हुँदैन भनी यस किसिमका कार्यहरूलाई निषेध गरी सजायको व्यवस्था गरेको अवस्था छ ।

४.३ जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८

जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत जस्तो सामाजिक अपराधलाई निरूत्साहन गरी समाजमा सबै जात जाति, वर्ग र समुदाय बीच आपसी सामान्यता कायम गर्न एवं व्यवहारमा समानता कायम गर्न तथा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत सम्बन्धी कसूर र सजायको व्यवस्था गर्ने उद्देश्यले जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ निर्माण भै मिति २०६८/२/१८ देखि लागू भएको हो। यस ऐनको उद्देश्य जातीय भेदभाव र छुवाछूतलाई अपराधिकरण गर्ने र पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गरी समतामूलक समाजको सिर्जना गर्ने रहेको छ। यो ऐन हाम्रो समाजमा रहेका सबै प्रकारको जातीय विभेद तथा छुवाछूतलाई अन्त्य गर्ने हालसम्म बनेका अन्य कानूनका तुलनामा व्यवस्थित कानूनको रूपमा मान्न सकिन्छ।

यस ऐनमा जातीय विभेद तथा छुवाछूतजन्य कार्य आफैं गर्ने तथा अरू मार्फत गराउन कुरालाई मात्रै निषेध गरेको नभएर त्यस भेदभाव तथा छुवाछूतजन्य निषेधित कार्यलाई समर्थन गर्ने, दुरुत्साहन गर्ने वा उक्साउने कार्यलाई समेत वर्जित गरी दण्डनीय बनाइएको छ। ऐनको पहिलो संशोधनले छुवाछूत तथा भेदभाव विरुद्ध व्यक्तिलाई विभिन्न ११ वटा अधिकारहरू प्राप्त हुने कुराको निश्चितता प्रदान गरेको छ। यस ऐनको सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष भनेकै जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत कसरी हुन्छ र कस्तो प्रकारको व्यवहार वा कार्य गर्नेलाई जातीय छुवाछूत वा भेदभाव भएको भन्ने सम्बन्धमा गरेका व्यवस्था हुन। उक्त ऐनमा भएका व्यवस्थाहरू देहाय बमोजिम रहेका छनः

४.३.१ जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत गरेको मानिने अवस्था

- जातीय छुवाछूत वा भेदभाव हुने कार्य गर्न कसैलाई भड्काउने, उक्साउने वा त्यस्तो कार्य गर्न दुरुत्साहन हुने कुनै कार्य गर्नु वा त्यस्तो कुनै क्रियाकलापमा जानी-जानी सहभागी हुनु,
- उत्पत्ति, जात, जाति, वंश, समुदाय, पेशा वा व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाका आधारमा कुनै पनि पेशा वा व्यवसाय गर्न प्रतिवन्ध वा रोक लगाउनु,
- उत्पत्ति, जात, जाति, वंश, समुदाय, पेशा वा व्यवसाय वा शारीरिक अवस्था आधारमा कुनै धार्मिक कार्य गर्नबाट वञ्चित गर्नु
- कसैले कुनै पनि व्यक्तिलाई उत्पत्ति, जात, जाति, वंश, समुदाय, पेशा वा व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाका आधारमा कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन, बिक्री वा वितरण गर्नबाट रोक्नु,
- कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन, बिक्री वा वितरण गर्दा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई खरिद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाउनु

- कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वितरण गर्ने गरी उत्पादन, बिक्री वा वितरण गर्नु गराउनु,
- जात वा जातिका आधारमा परिवारका कुनै सदस्यलाई बहिष्कार गर्नु, घरभित्र प्रवेश गर्न नदिनु वा घर वा गाउँबाट निकाल्नु वा निष्कन बाध्य तुल्याउनु,
- प्रचलित कानून बमोजिम उमेर पुगेका वर-वधुवाट मञ्जुर भएको अन्तरजातीय विवाह गर्नबाट कुनै पनि व्यक्तिलाई उत्पत्ति, जात, जाति, वंश, समुदाय, पेशा वा व्यवसायका आधारमा रोक लगाउनु, त्यस्तो विवाहबाट जन्मिएका सन्तानको न्वारान नगराउन वा भइसकेको विवाह विच्छेद गराउन कुनै किसिमले कर गर्नु वा गर्न लगाउनु,
- कुनै पनि व्यक्ति वा समुदायलाई श्रव्यदृष्य सामग्री, लेख रचना, चित्र, आकार, कार्टुन, पोष्टर, पुस्तक वा साहित्यको प्रसारण, प्रकाशन वा प्रदर्शन गरेर वा विद्युतीय माध्यमबाट वा अन्य कुनै तरिकाले कुनै व्यक्ति वा समुदायलाई त्यस्तो व्यक्ति वा समुदायको उत्पत्ति, जात वा जातिको आधारमा उच्च वा नीच दर्शाउन, जात, जाति वा छुवाछूतको आधारमा सामाजिक भेदभावलाई न्यायोचित ठहरयाउनु वा छुवाछूत तथा जातीय उच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचार-प्रसार गर्नु वा जातीय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्नु वा गराउनु,
- उत्पत्ति, जात, जाति, वंश, समुदाय, पेशा वा व्यवसायका आधारमा कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै प्रकारको श्रममा लगाउन इन्कार गर्ने वा श्रमबाट निष्काशन गर्ने वा पारिश्रमिकमा भेदभाव गर्नु वा गराउनु।

४.३.२ उजुरी सम्बन्धी व्यवस्था

यो ऐन अन्तर्गत सजाय हुने कसूर सम्बन्धी मुद्दा नेपाल सरकार वादी हुने र मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को अनुसूचि १ मा समेत यो कसूर समावेश भएको हुँदा यो ऐनले कसूर मानेका अपराध सम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धान नेपाल प्रहरीबाट हुन्छ भने यसको अभियोजन कार्य सरकारी वकीलबाट हुन्छ। अनुसन्धानपश्चात प्रहरी अनुसन्धान अधिकृतबाट अनुसन्धान प्रतिवेदन सहित प्राप्त मिसिल र उपलब्ध प्रमाणका आधारमा सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने र मुद्दा चलाउने निर्णय गरेकोमा अभियोगपत्र तयार गरी सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायर गरिन्छ। पीडितले निम्न तवरबाट उजुरी दिनसक्ने व्यवस्था रहेको छ :-

- अपराध भएको थाहा पाउने व्यक्तिले नजिकको प्रहरी कार्यालयमा उजुरी गर्न सक्ने,
- नेपाल बाहिर अपराध गरेमा बसोबास गरेको वा प्रतिवादी रहेको जिल्लाको प्रहरी कार्यालयमा उजुरी गर्न सक्ने,

- प्रहरी कार्यालयले दर्ता नगरेमा राष्ट्रिय दलित आयोग वा स्थानीय तहमा उजुरी दिन सक्ने र त्यस्तो आयोग र स्थानीय तहले सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा लेखी पठाउने,
- यसरी लेखी पठाएमा प्रहरी कार्यालयले अनुसन्धान गरी आवश्यक कारवाही अगाडि बढाउने,
- त्यस्तो अनुसन्धानमा प्रहरीले दलित समुदाय, स्थानीय अगुवा, नागरिक समाज वा संघ संस्थाको सहयोग लिन सक्ने ।
- मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को प्रकृया समेत अपनाई सरकारी वकील समक्ष उजुर गर्न सकिने ।

४.३.३ सजायको व्यवस्था

यो ऐनले नेपाली नागरिकबाट विदेशी भूमिमा गई बसोबास गरेका बखत यस ऐनमा लेखिएका कुनै पनि किसिमका जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतजन्य काम गरेमा जुनजुन जिल्लाका व्यक्तिहरु बीच भेदभावपूर्ण व्यवहार भएको हो, तिनै जिल्लामा आई उजुर गरेमा लाने तथा कारवाही प्रक्रिया अगाडि बढ्न सक्ने समेत व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यस ऐनको दफा ७ मा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको घटनाको प्रकृति, अवस्था र गम्भीरतालाई हेरी २ महिनादेखि ३ वर्षसम्म कैद र २०,००० देखि २,००,०००।-रुपैया सम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनसक्ने व्यवस्था गरी पहिलो संशोधन पश्चात सजायमा वृद्धि गरेको छ । यस्तै पटके कसूरदारलाई दोब्बर सजाय गर्ने कानूनी व्यवस्था समेत गरेको छ । जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको घटनामा सघाउ पुर्याउने, उक्साउने वा सहयोग गर्ने मतियार मुख्य कसूरदार हुने तथा सजायको आधा सजाय हुने एवं सार्वजनिक पदधारणा गरेको व्यक्तिले अपराध वा कसूर गरेमा ऐनले तोकिएको सजायमा ५० प्रतिशत थप गरी सजाय हुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

कानूनको सामान्य प्रयोगमा एउटै घटनामा एक भन्दा बढी कसूर लगाउन पाइदैन भन्ने हुन्छ तर जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको घटनामा घटनाको प्रकृति हेरी यस ऐन र अन्य प्रचलित ऐनले समेत कसूर मानिने कार्य भएमा यस ऐन र अन्य ऐन कानून बमोजिम समेत कारवाही गर्न सकिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । जातजातिका आधारमा अपहेलना, भेदभाव वा तिरष्कार गरेको कसूरमा यस ऐन बमोजिम र कुटपिट समेत गरेका कारण मुलुकी अपराध संहिताको कुटपिटको परिच्छेद बमोजिम समेत कारवाही गर्न सकिने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको मुद्दामा सरकार वादी हुने जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको कसूर कसैले गरेमा वा गर्न लागेको थाहा पाएमा थाहा पाउने देखे वा पीडित जो कोहीले पनि उजुरी गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यसरी जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ ले समाजमा हुने घट्ने र देखिने सबै प्रकारका छुवाछूत, भेदभावका घटनालाई कानूनी दायरामा ल्याउने दण्ड सजायद्वारा विभेदका घटनालाई कम गर्ने पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने तथा समाजमा जातीय विभेद तथा

बेमेलका कारण हुन सक्ने घटनाहरूलाई कम गर्दै सबैमा मानवीय मर्यादा र सामाजिक सम्मान प्राप्त गर्ने कुरामा जोड दिएको छ ।

४.३.४ पीडितलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था

यस ऐनको दफा ९ को उपदफा (१) मा "कसैले यस ऐन बमोजिमको कसूर गरेको ठहरेमा अदालतले कसूरदारबाट पीडितलाई २ लाख रुपैयासम्म क्षतिपूर्ति भराइदिनु पर्नेछ ।" भन्ने उल्लेख रहेको र त्यस्तो रकम पीडितले पाउने व्यवस्था भएको साथै सो घटनाका क्रममा पीडितलाई कुनै हानी नोक्सानी पुगेको भए सो प्रकृतिका आधारमा उपचार खर्च वापत हानि नोक्सानीको मनासिव रकम क्षतिपूर्तिका अलवा कसूरदारबाट पीडितले भराइपाउने समेत व्यवस्था गरेको पाइन्छ । कसूरदारबाट भराउन नसकिने भएमा राज्यद्वारा स्थापित पीडित राहत कोषबाट भराउनु पर्ने र सोको सोधभर्ना कसूरदार स्वयंबाट नै गर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यसका अलावा अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ ले गरेका व्यवस्था पनि पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउनका लागि आकर्षित हुन्छन् ।

५. न्यायिक दृष्टिकोण

५.१ दुर्गा सोब विरुद्ध नेपाल सरकार

डोटी जिल्लाको शैलेश्वरी मन्दिरमा दलितलाई प्रवेश गर्न नदिई असमान व्यवहार गरेको भनी जाहेरी परेकोमा बिना भेदभाव समानताको हक प्राप्त हुने कानूनी व्यवस्था तथा संरचनाको निर्माण गर्नु भनी सरकारको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको ।

५.२ मन बहादुर विश्वकर्मा विरुद्ध कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय समेत

मिति २०४९ सालमा मुलुकी ऐनमा थप गरिएको अदलको महलको १० क. नं ले जातीय छुवाछूत कार्यलाई अपराधिकरण गरी त्यस्तो कार्य गरेकोमा सजायको व्यवस्था गरेको थियो । सोही नं. को स्पष्टिकरण खण्डमा "कुनै मन्दिर वा धार्मिक स्थलहरूमा परम्परादेखि चलिआएको व्यवहारलाई भेदभावपूर्ण मानिने छैन" भनी गरिएको व्यवस्था संविधान प्रदत्त समानताको हकको विपरीत भेदभावजन्य रहेको हुँदा अमान्य र वदर हुने ।

५.३ दिल बहादुर विश्वकर्मा विरुद्ध नेपाल सरकार समेत

कुनै पनि प्रकारले छुट्टयाउने, प्रतिवन्ध लगाउने, बाहेक गर्ने तथा बन्देज लगाउने जस्ता कार्यहरू व्यक्तिहरू बीच भएको भेदभाव मानिने हुँदा संस्कृत छात्रावासको सुविधा पाउनवाट महिला तथा व्रतवन्ध गर्न नपर्ने

जाति जनजातिका व्यक्तिहरु प्रवेश गर्न नसक्ने गरी शर्त तोकेको विषय असमान र भेदभावजन्य हुने भन्ने आदेश सर्वोच्च अदालतले गरेको छ ।

५.४ रत्न बहादुर बागचन विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेत

जातिपाती छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कार्यहरु नागरिक बीचको समानता विरुद्धको हुने र यसले सामाजिक विकृति निम्त्याई राष्ट्रिय उत्थानमा बाधक हुने कुरामा कसैको दुईमत हुन नसक्ने भएकोले समाजमा व्याप्त रहेको कुरीति केवल कानून बनाएर मात्र जान नसक्ने हुँदा अशिक्षाको कारणले समाजमा देखिरहेको कुरीति हटाउनलाई चेतना अभिवृद्धि हुने खालका उद्देश्यमूलक कार्यक्रमहरु गर्ने तर्फ निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ ।

५.५ मोहन साशंकर विरुद्ध शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय समेत

नेपाल वेद विद्याश्रमको सञ्चालन खर्च पनि सार्वजनिक निकायबाट नै भएको तथा त्यसले वितरण गर्ने सेवा पनि सार्वजनिक प्रकृतिको भएकाले उक्त संस्थालाई सार्वजनिक संस्था होइन भन्न नमिल्ने । भाषाभाषी एवं जातिपातिमा विविधता भएको देशमा एक जातिले पढ्ने विद्यालयमा अर्को जातिले पढ्न नपाउने जस्तो भेदभावपूर्ण व्यवहारलाई परापूर्वकालदेखि आएको राज्यको योगदान रहेको कानूनी वा सार्वजनिक संस्थाले दिने शिक्षा वा अन्य सेवाहरु सर्वसुलभ हुनुपर्नेमा जात अनुसार छुट्टाछुट्टै शिक्षालय वा सेवा केन्द्र खडा गर्नुपर्ने भन्ने सोच स्वयंले सेवामा पहुँचलाई निषेधित गरी भेदभावलाई बढावा दिने र अन्ततः सामाजिक एकिकरणको सट्टा विखण्डिकरणलाई प्रश्रय दिने हुँदा विपक्षी पशुपति क्षेत्र विकास कोषबाट सञ्चालन अभिभारा लिएको विद्याश्रम जस्तो पवित्र शैक्षिक संस्थालाई त्यस्तो गलत र भेदभावपूर्ण कुराको माध्यम वा केन्द्र बनाउन नमिल्ने ।

५.६ श्याम कुमार विश्वकर्मा समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेत

विद्यमान कानूनी व्यवस्थाको जातीय भेदभाव र छुवाछूत विरुद्धको हकलाई मौलिक हकको रूपमा राखी संवैधानिक मान्यता प्रदान गरिएको देखिँदा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता अनुरूपको दायित्व पूरा गर्नका लागि समेत छिटो नियमावलीको तर्जुमा हुनु आवश्यक देखिने। ऐनमा उल्लिखित व्यवस्थाको वास्तविकरूपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि आवश्यक नियमावली तर्जुमाको विषयलाई विभिन्न बहानामा ढिलाई गरिरहनु संवैधानिक तथा कानूनी आवश्यकताको रोहमा समेत उचित मान्न नसकिने ।

५.७ विमल विश्वकर्मा समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत

लामो समयदेखि व्याप्त रहेको छुवाछूत प्रथाको अन्त्यको लागि जनचेतना जगाउन आवश्यक छ र यो कार्य सरकारबाट मात्र सम्भव नहुने हुँदा नेपाल सरकार, सरकारका निकाय, स्थानीय निकाय, नागरिक समाज, संघ संगठन एवं चेतनशील नागरिकहरूको सामूहिक प्रयासबाट मात्र सम्भव हुने हुँदा जातिपातीको आधारमा गरिने छुवाछूत विरुद्धको भेदभाव अन्त्य गर्नका लागि जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेशको आदेश जारी हुने ।

५.८ डिल बहादुर विश्वकर्मा समेत विरुद्ध मन्त्रिपरिषद् सचिवालय समेत

संस्कृत छात्रावासको सुविधा पाउनबाट महिला तथा व्रतबन्ध गर्नुपर्ने संस्कार नै नभएका जाति जनजातिका व्यक्तिहरू उक्त छात्रावासमा प्रवेश गर्न नसक्ने गरी शर्त तोकेको देखिन आएकोले उक्त व्यवस्था जन्मदातृ महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ऐन, २०४८ को दफा १२ को व्यवस्थासँग समेत बाझिएको स्पष्टरूपमा देखिन आउने ।

६. कानून कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू

जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धका कानून कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू निम्न रहेका छन्:-

- पीडितले जाहेरी दिने प्रवृत्तिमा कमी रहेको,
- जाहेरी दर्ता भए तापनि अभियोजन हुनु पूर्व नै पीडित र अभियुक्तबीच मेलमिलाप हुने गरेको,
- छुवाछूत तथा भेदभाव गर्नु गम्भीर अपराध हो भन्ने कुराको जानकारी आम जनतामा नरहेको,
- यस प्रकृतिका मुद्दामा दशी प्रमाणको अभाव हुने हुँदा मौखिक प्रमाणमा भर पर्नुपर्ने अवस्था रहेको,
- व्यक्तिगत रिसईवीका आधारमा पनि जाहेरी आउन सक्ने देखिएको,
- पीडितको संरक्षण गर्न आवश्यक पूर्वाधार अभाव रहेको,
- मौखिक प्रमाणको भरमा अभियोजन गर्नु पर्ने बाध्यता रहेको,
- अनुसन्धानको क्रममा र अभियोजन पश्चातको न्यायिक कारवाहीमा पीडितको सहयोग प्राप्त नहुने गरेको,
- पीडितले अदालतमा प्रतिकूल बकपत्र गर्ने प्रवृत्तिले न्यायमा विचलनको अवस्था रहेको,
- पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने दाबी लिँदा सो का आधार र अवस्था यकिन गर्न कठिनाई रहेको,
- पीडित पक्षबाट यस्ता कसूरमा उजुरी दिन नचाहने प्रवृत्ति रहेको,

- यस्ता अपराधका पीडित तथा साक्षीको संरक्षण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको अभाव रहेको,
- पर्याप्त प्रमाण संकलन हुन नसकेको अवस्था यस्ता कसूरको अभियोजनको सफलता न्यून रहेको,
- कसूरमा उजूर गर्ने हदम्याद कम रहेको ।

७. अबको बाटो

राज्य सबै जनताको अभिभावक हो । संविधानमा व्यवस्था गरिएका हक, अधिकार र ऐन-कानूनमा भएका प्रावधान कार्यान्वयन गर्नु राज्यको दायित्व भित्र पर्छ । यो अहम् भूमिका पूरा गर्न राज्यले रणनीति र कार्यनीति सहितका योजना निर्माण गरी अघि बढ्नुपर्छ । ऐन कार्यान्वयनका लागि राज्यका तीन वटै तहमा बजेट विनियोजन सहित छुवाछूत तथा जातीय विभेद विरुद्ध स्पष्ट नीति र योजना सहित सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपान्तरणका अभियान चलाउनु पर्छ । यस्तै नेपाली समाजलाई सभ्य र विकसित गर्ने एउटा महत्वपूर्ण साधनका रूपमा सो ऐनलाई लिई यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु राज्यको प्रमुख दायित्व हो भन्ने गहिरोसँग बोध प्रशासनिक निकायलाई गराउनु पर्छ । कानून कार्यान्वयन गर्नेलाई पुरस्कृत गर्ने र नगर्नेलाई दण्डित गर्ने विधि र परम्पराको विकास गरिनु पर्छ । अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि अनुरूप राष्ट्रिय कानूनको निर्माण र कानून कार्यान्वयनका लागि संयन्त्र निर्माण र बजेट विनियोजन गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ ।

८. निष्कर्ष

जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धको कसूर मानव मर्यादा विरुद्धको कसूर हो । यो कसूरको प्रकृति, स्वभाव र गाम्भीर्यताका आधारमा अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादन गर्ने कार्यमा क्रियाशील रहने अनुसन्धानकर्ता, अभियोजनकर्ता एवं न्याय सम्पादन गर्ने अधिकारीहरूको क्षमता विकासका लागि विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्दछ । जातीय छुवाछूत तथा भेदभाव सम्बन्धी कसूरको निवारणका लागि सरकारी निकाय र गैरसरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र, संचार क्षेत्र, अधिकारकर्मी र नागरिक समाजको साझा सक्रियता आवश्यकता पर्दछ । सरकारी वकील, प्रहरी र अदालतले सञ्चालन गर्ने सामुदायिक संवाद कार्यक्रममा यो विषयलाई प्राथमिकतापूर्वक समावेश गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

नेपालको संविधानले अपराध पीडितको हकको सुनिश्चितता गरी सो सम्बन्धी छुट्टै कानून समेत बनिसकेको अवस्थामा जातीय छुवाछूत तथा भेदभाव सम्बन्धी कसूरका पीडितको सहायता, सामाजिक समायोजन एवं सो विषयका साक्षीको संरक्षणका लागि सरकारी, गैरसरकारी, निजी क्षेत्र र नागरिक समाज समेतका सबै पक्षबाट विशेष अग्रसरता प्रदर्शन गर्नु आवश्यकता छ । जातीय छुवाछूत तथा भेदभाव सम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयनमा हालसम्मको अवस्थाको बारेमा अनुसन्धानमूलक अध्ययन गरी प्राप्त नतिजाका आधारमा कानूनी, कार्यविधिगत एवं व्यवहारिक विषयमा सुधारको आवश्यकता रहेको छ । जातीय छुवाछूत तथा भेदभाव (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ लाई नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको

दलितको हक र छुवाछूत विरुद्धको हक अनुकूल हुने गरी आवश्यक पुनरावलोकन गरिनु पर्दछ । खास गरी जातीय छुवाछूत विरुद्धको कसूरको प्रमाण संकलन, प्रस्तुतीकरण, प्रमाणको भार, साक्षीको बकपत्र गराउने विधि, मुद्दाको सुनुवाई लगायतका कार्यविधिगत व्यवस्था र हदम्यादमा समेत पुनरावलोकन गर्नु पर्ने विषयलाई सम्बद्ध सबै क्षेत्रबाट गम्भीरतापूर्वक लिनु पर्ने आवश्यकता छ । दलित तथा गैरदलित समुदायमा सचेतना कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा संचालन गर्न सरकारी, गैरसरकारी तहबाट विभिन्न कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने, वितरणात्मक न्याय सम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयनमा राज्यका सम्बद्ध निकायबाट विशेष पहल हुनपर्ने र पीडितलाई न्याय र पीडकलाई दण्ड दिने कुरामा थप प्रभावकारिता ल्याउन फौजदारी न्याय प्रणाली कार्यान्वयनमा संलग्न निकाय र अधिकारीहरूको अझ सशक्त भूमिका हुन आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

नेपालको संविधान (२०७२ असोज ३ गते), Retrieved from www.lawcommission.gov.np

मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ (२०७४ असोज ३० गते), Retrieved from www.lawcommission.gov.np

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (२०६९), जातीय विभेद विरुद्धको अधिकार विषयगत पुस्तिका, २०६९, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन ललितपुर पृ. १२

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७६), पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७-२०८०/८१), सिंहदरवार, काठमाडौं ।

रेग्मी, संजीवराज (२०७४), नेपालमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धका कानून कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको भूमिका, मानव मर्यादा विरुद्धका अपराधको अध्ययन, २०७४, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय सिंहदरबार ।

सर्वोच्च अदालत (२०४९), नेपाल कानून पत्रिका, २०४९, अंक १२, निर्णय नं. ४६७०, पृ. १०१०, रामशाहपथ, काठमाडौं ।

सर्वोच्च अदालत (२०५७), २०५७ सालको रिट नं. ३६४३, फैसला मिति २०५८/ ६/ १२. रामशाहपथ, काठमाडौं ।

सर्वोच्च अदालत (२०६२), नेपाल कानून पत्रिका, २०६२. अंक १०, निर्णय नं. ७६०३, रामशाहपथ, काठमाडौं ।

सर्वोच्च अदालत (२०६२), नेपाल कानून पत्रिका, २०६२. अंक २, निर्णय नं. ७४१९, रामशाहपथ, काठमाडौं ।

सर्वोच्च अदालत (२०६२), नेपाल कानून पत्रिका, २०६२. अंक १०, निर्णय नं. ७६३०, रामशाहपथ, काठमाडौं ।

सर्वोच्च अदालत (२०६४), नेपाल कानून पत्रिका, २०६४. अंक २, निर्णय नं. ७८१५, रामशाहपथ, काठमाडौं ।

सर्वोच्च अदालत (२०६७), नेपाल कानून पत्रिका, २०६७. अंक ५, निर्णय नं. ८३७९, रामशाहपथ, काठमाडौं ।

सर्वोच्च अदालत (२०७३), नेपाल कानून पत्रिका, २०७३. अंक ७, निर्णय नं. ९६३६, रामशाहपथ, काठमाडौं ।

सार्वजनिक ऋणको लेखापरीक्षण

घनश्याम पराजुली

कार्यकारी सारांश

नेपालको सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनमा आन्तरिक तथा बाह्य ऋणको उच्चतम उपयोग गरी राजस्व र खर्च बीच सन्तुलन कायम गरेर ऋण भार बहन गर्न सक्ने क्षमताको विकास गर्ने, सार्वजनिक ऋणको दिगो व्यवस्थापन गर्ने, बढ्दो सार्वजनिक खर्चको सन्दर्भमा ऋणलाई उपयुक्त सीमा भित्र राख्ने, स्वदेशी ऋणमा छोटो अवधिको ऋणको भाग अत्यधिक हुँदा ब्याजदरमा हुने घटबढले बढ्दो जोखिम व्यवस्थापन, ऋणको सदुपयोगको अनुगमन, आन्तरिक तथा बाह्य ऋणको उच्चतम उपयोग गरी राजस्व र खर्चका बीचमा सन्तुलन कायम गरेर ऋण भार बहन गर्न सक्ने क्षमताको विकास गर्ने जस्ता चुनौतीहरू छन् ।

सार्वजनिक ऋणको लेखापरीक्षणबाट ऋण रकम खर्च गर्ने नीतिगत व्यवस्था स्पष्ट रूपमा नतोकिएको, सार्वजनिक ऋण लगानीका लागि प्राथमिकता क्षेत्र नतोकिएको, ऋणको सदुपयोगको अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने संयन्त्र कमजोर रहेको, आन्तरिक ऋण बजेट न्युन पूर्ति गर्ने स्रोतका रूपमा लिइएको, ऋण रकमबाट सञ्चालन गरिएको आयोजना वा कार्यक्रम नखुल्ने, उपयोग क्षमता कमजोर भई प्रतिबद्धता जनाएको रकम उपयोग नभएको, ऋणबाट भएको खर्चको सोधभर्ना लिन नसकेको, बढ्दो खर्चको आवश्यकता पूरा गर्न बाह्य तथा आन्तरिक ऋणमा निर्भर रहन पर्ने अवस्था नघटेको, कूल आन्तरिक ऋणमा एक वर्षसम्म भुक्तानी अवधि भएको ट्रेजरी विलको अंश धेरै रहेको, अल्पकालीन अवधिको ऋण दायित्व धेरै भइ पुनर्निष्कासनको समयमा ब्याजदर सम्बन्धी जोखिम बढेर गएको र सरकारले वैदेशिक ऋण फरक फरक मुद्रामा लिने भएकाले ती मुद्राको विनिमय दरमा हुने परिवर्तनले वैदेशिक ऋण दायित्वमा घटबड हुने गरेको देखिएको छ ।

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन रणनीतिको कार्यान्वयन, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको संस्थागत सुदृढीकरण, ऋणदाताको हित विचार गर्दै प्रचलित बजारदरमा उठाउने, भुक्तानी म्याद फरक पारी

नायब महालेखापरीक्षक, महालेखा परीक्षकको कार्यालय ।

सरकारलाई एकै पटक व्ययभार नपार्ने, निष्काशन एवं व्यवस्थापनमा संलग्न निकायहरूबीच समन्वय गर्ने, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनमा संलग्न जनशक्तिलाई ऋणको उपादेयता, अल्पकालीन र दीर्घकालीन प्रभाव, जोखिमको विश्लेषण, राष्ट्रिय आवश्यकता, प्रशोचन क्षमता, दातृ पक्षका शर्त जस्ता विषयमा क्षमता विकास गरी ऋणका क्षेत्रमा कार्यरत हुन सक्ने अवस्था सिर्जना, बजारमा ब्याज दर कम हुँदा लिई बढी भएका बेला चुक्ता गर्ने गरी लागतमा सामन्जस्यता ल्याउने, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको कार्यान्वयन गरी अभिलेख अद्यावधिक गर्ने तथा ऋणपत्रको दोस्रो बजारलाई प्रभावकारी बनाउन इजाजत दिई नेपालभरबाट संकलन गर्न सकिने गरी इच्छुक सबै सरोकारवालाहरूलाई जानकारी दिई सहभागी हुने अवसर दिने, विनिमय दरको जोखिम कम गर्न हेजिङ्ग लगायतका उपाय खोजी गर्ने, सम्बन्धित दातृ देशको मुद्रामा लिएको ऋण भुक्तानी गर्न अमेरिकी डलर तिरी सो देशको मुद्रा खरिद गर्नु पर्ने अवस्था आउन नदिने, ऋण सम्झौता बमोजिम वैदेशिक ऋण उपयोगलाई प्रभावकारी बनाउने जस्ता उपायहरू अवलम्बन गरेमा नेपालको सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन प्रभावकारी हुने देखिन्छ ।

१. सार्वजनिक ऋणको परिचय

सरकारको राजश्व र खर्च बीचको खाडल पुर्ने औजारको रूपमा सार्वजनिक ऋण रहेको हुन्छ । यो बजेट घाटा पुरा गर्ने स्रोतको रूपमा रहेको हुन्छ । सरकारको राजश्वले खर्च नधानेको अवस्था वा बजेट घाटा पुरा गर्न आन्तरिक वा बाह्य स्रोतबाट सम्झौता अनुसार लिने र सम्झौता अवधि पुरा भएपछि ब्याज सहित सावाँ फिर्ता गर्दछ । सार्वजनिक ऋण सरकारले वा सरकारको जमानतमा लिइने तथा ऋणको अवधि छोटो वा लामो हुन सक्दछ । सार्वजनिक ऋण सरकारको दायित्व तथा एक प्रकारको सरकारी राजश्व सरह हो जुन निश्चित अवधि पछि फिर्ता गरिन्छ । सम्झौता अनुसार लिइने, ऋण लिने, उपयोग गर्ने तथा भुक्तानी गर्ने शर्त सम्झौतामा उल्लेख गरिएको हुन्छ । सार्वजनिक ऋण लिदा ऋण वा ऋणपत्र वा जमानतको माध्यमबाट लिइन्छ ।

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन, २०७९ ले सार्वजनिक ऋणलाई आन्तरिक वा वैदेशिक ऋण र त्यस्तो ऋण परिचालन गर्दा सिर्जना भएको वित्तीय दायित्व भनी परिभाषित गरेको छ ।

सार्वजनिक ऋणले सरकारलाई राजश्व संकलन बढाउने भन्दा ऋणमा आश्रित गराउन सक्दछ । सरकारले उचित मात्रामा उचित ढङ्गले बाह्य ऋण लिन नसकेमा देश ऋणको चङ्गुलमा पर्ने वा अत्याधिक ऋण भार भएको मुलुक हुन सक्ने र सरकारले बढी आन्तरिक ऋण लिएमा बजारमा रकम अभाव भई निजी क्षेत्रले स्रोत नपाउने हुन सक्दछ ।

२. सार्वजनिक ऋणका किसिम

सामान्यतया, सार्वजनिक ऋणलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :-

क. बाह्य वा वैदेशिक ऋण

सरकारले अन्य देश वा दातृ निकाय वा संस्थासँग सम्झौता गरी अन्य देशमा चलन चल्तीमा रहेको मुद्रा वा विदेशी मुद्रामा लिइने ऋणलाई बाह्य ऋण भन्ने गरिएको छ। यस्तो ऋण गैर आवासीय नागरिक बाट लिएको अवस्थामा पनि बाह्य ऋण मान्ने गरिएको छ । बाह्य ऋण द्विपक्षीय, बहुपक्षीय वा निजी गरी ३ वर्गमा विभाजन गर्ने गरिएको छ। अर्को देशको सरकारसँग लिइने ऋणलाई द्विपक्षीय ऋण, विश्व बैङ्क समुह, एसियाली विकास बैङ्क, अन्तर अमेरिकी बैङ्क, अफ्रिकन बैङ्क लगायतका बहुपक्षीय निकायबाट लिइने ऋणलाई बहुपक्षीय ऋण तथा अन्तर्राष्ट्रिय निजी कम्पनी वा निजी क्षेत्रबाट लिइने ऋणलाई निजी ऋण भन्ने गरिन्छ । सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन, २०७९ ले वैदेशिक ऋणलाई विदेशी सरकार, विदेशी सरकारी बैङ्क वा वित्तीय संस्था वा एजेन्सीसँग विदेशी मुद्रामा लिइएको ऋण वापत तिर्नु पर्ने बाँकी रकमको योग भनी परिभाषित गरेको छ ।

सरकारले लिएको बाह्य ऋण भुक्तानी गर्न विदेशी मुद्रा आवश्यक पर्ने, सरकारलाई ब्याज खर्चको व्ययभार हुने, विनिमय दरमा भएको परिवर्तनले लागत बढाउने, ब्याजको लाभ विदेशीले पाउने तथा ऋणको दुरुपयोग गरेमा वा अनुत्पादक क्षेत्रमा उपयोग गरिएमा कुनै प्रतिफल नआई भावी पुस्तामा दायित्व थप हुने अवस्था हुन्छ ।

वैदेशिक ऋण लिने अधिकार नेपाल सरकारमा रहेको छ । नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहको योजना तथा कार्यक्रम वा नेपाल सरकारद्वारा स्वीकृत परियोजना कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकारले कुनै विदेशी सरकार, विदेशी सरकारी बैङ्क वा वित्तीय संस्था वा एजेन्सीबाट आवश्यकता अनुसार जम्मा ऋणको कूल अड्क अधिल्लो आर्थिक वर्षको कुल ग्राहस्थ उत्पादनको प्रचलित मूल्यमा कायम गर्दा हुने रकमको एक तिहाइमा नबढ्ने गरी त्यतिसम्म अड्कको प्रचलित विनिमय दरले हुने विदेशी मुद्रा एकै पटक वा पटक पटक गरी ऋण लिन सक्ने र यसरी लिइएको वैदेशिक ऋणको व्ययभार सङ्घीय सञ्चित कोषमाथि हुन्छ । नेपाल सरकारले प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहको लागि कुनै विदेशी सरकार, विदेशी सरकारी बैङ्क वा वित्तीय संस्था वा एजेन्सीबाट ऋण लिएकोमा त्यस्तो ऋण रकमको व्ययभार सम्बन्धित प्रदेश सञ्चित कोष वा स्थानीय सञ्चित कोष माथि हुन्छ ।

नेपाल सरकारले लिएको ऋणको सावाँ र ब्याज भुक्तान गर्ने अवधि ऋण उपलब्ध गराउने विदेशी सरकार, विदेशी सरकारी बैङ्क वा वित्तीय संस्था वा एजेन्सीसँग भएको सम्झौतामा उल्लेख भए बमोजिम हुन्छ । नेपाल सरकारले ऋणदातासँगको सहमतिमा ऋणको शर्त परिवर्तन गर्न, दुई वा दुईभन्दा बढी ऋणलाई एक मात्र ऋणमा समेट्न वा ऋण तथा ऋणको ब्याज तोकिएको मितिभन्दा अगाडि भुक्तानी गर्न सक्दछ ।

ख. आन्तरिक ऋण

सरकारले देशभित्र रहेका व्यक्ति, संस्थाबाट स्वदेशी मुद्रामा लिइने ऋण आन्तरिक ऋण हो। यस्तो ऋण बैङ्किङ वा गैर बैङ्किङ क्षेत्रबाट निश्चित अवधि भित्र साँवा र ब्याज भुक्तानी गर्ने गरी लिइएको हुन्छ । यस

अन्तर्गत सामान्यतया बण्ड तथा नोट पर्दछन् । यस्ता ऋणपत्रहरु वित्तीय बजार वा दोस्रो बजारमा खरिद विक्री हुने वा खरिद विक्री गर्न योग्य रहेका हुन्छन् । यस्ता ऋणको निश्चित ब्याज दर हुने र अवधि पुरा भएपछि साँवा रकम समेत फिर्ता हुन्छ । सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन, २०७९ ले आन्तरिक ऋणलाई नेपाली नागरिक, सङ्गठित संस्था, बैङ्क वा वित्तीय संस्थाबाट लिइने ऋण भनी परिभाषित गरेको छ । आन्तरिक ऋण लिइएको अवस्थामा सरकारको ब्याज खर्च बढ्ने, कमिशन लगायतका ऋण सेवा खर्च हुने अवस्था हुन्छ ।

सामान्यतया, व्यक्तिका लागि राष्ट्रिय बचतपत्र वा नागरिक बचत पत्र जारी गरिन्छ भने संस्थाका लागि विशेष ऋणपत्र जारी भएका हुन्छन् भने व्यक्ति वा संस्थाका लागि विकास ऋणपत्र ट्रेजरी विल जारी हुने गरेको छ ।

नेपाल सरकारले वा नेपाल सरकारको सहमतिमा प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहले राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले सिफारिस गरेको सीमाभित्र रही आवश्यक परिमाणमा एकै पटक वा पटक पटक गरी कुनै एक वा बढी प्रकारको ऋणपत्र निष्कासन गरी प्रचलित कानूनको अधिनमा रही आन्तरिक ऋण उठाउन सक्छन् । यस अनुसार ऋणपत्र निष्कासन गरी आन्तरिक ऋण उठाउने जिम्मेवारी सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयलाई तोकिएको छ । नेपाल सरकारले प्रचलित सङ्घीय कानून बमोजिम प्रदेश वा स्थानीय तहलाई आन्तरिक ऋण लिन सहमति दिएकोमा सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयले त्यस्तो ऋण व्यवस्थापन सम्बन्धी सम्पूर्ण काम कारबाही गर्नु पर्दछ ।

नेपाल सरकारले आन्तरिक ऋण अन्तर्गत स्टक, प्रमिशरी नोट, बियरर बण्ड, प्राईज बण्ड, नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट जारी गरिने ऋण तथा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकिएको अन्य कुनै ऋणपत्रमा वर्गीकरण गरेको छ । यस अनुसार निष्कासन गरिने ऋणपत्रको सावाँ र ब्याजको भुक्तानी अवधि तथा ब्याज दर ऋणपत्रको आधारमा नेपाल सरकार सम्बन्धित प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहले तोके बमोजिम हुने र ऋणपत्रको ब्याज दर बोलकबोलको माध्यमबाट निर्धारण गर्न सकिन्छ । सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयले आवश्यकता अनुसार बोलकबोलको माध्यमद्वारा सरकारी ऋणपत्र निष्कासन गर्न सक्ने व्यवस्था छ ।

सरकारले ऋणपत्र जारी गर्दा देशको विकासमा नागरिकको सहभागिता तथा योगदान बढाउने गरी मौद्रिक नीति अनुकूल हुने गरी बजारमा रहेका निस्कृय बचतलाई ब्याज तिर्ने गरी लिई उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्न बजार मूल्यमा बचतकर्ताबाट संकलन गर्दा बजारमा पूँजीको अभाव नहुने गरी बजारमा रहेका अधिक तरलता प्रशोचन गर्ने जस्ता पक्षमा विचार गरेको हुन्छ ।

३. सार्वजनिक ऋणका सूचकहरु

सार्वजनिक ऋणका सूचकहरुलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरी सार्वजनिक ऋणको विश्लेषण गर्ने प्रचलन छ :-

३.१ संकटउन्मुख सूचक

यस अन्तर्गत वर्तमान अवस्थामा रहेका आर्थिक अवस्था सम्बन्धी सूचकहरूको मापन गरी विश्लेषण गरिन्छ । यसले देशको विद्यमान अवस्थामा ऋणको भुक्तानी गर्न अवरोध गर्न सक्ने तत्वहरूको मापन गरी सोको निराकरणका उपायहरू खोजी गरिन्छ । यसमा विद्यमान अवस्था वा अल्पकालीन अवस्थाको विश्लेषण गरिएपनि मध्यकालीन वा दीर्घकालीन अवस्थाको विश्लेषण गरिन्छ । यसका लागि विश्व बैङ्क तथा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष लगायत विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले विभिन्न कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्ने गरेको पाइन्छ । यस अन्तर्गत पर्ने सार्वजनिक ऋणका मुख्य सूचकहरूमा Profile of maturing debts, Portfolio diversification, Public debt/Gross domestic product (GDP), Fixed debt to floating debt, Public debt/domestic government revenue रहेका छन् भने सार्वजनिक ऋणको भुक्तानीसँग सम्बन्धित सूचकहरूमा Debt service/domestic government revenue, Debt service/exports, Interest/domestic government revenue, Interest/GDP, Average residual maturity रहेका छन् । त्यस्तै बाह्य ऋणसँग सम्बन्धित सूचकहरूमा External debt/GDP, External debt/exports, Short-term external debt/reserves, External debt service/revenue, Average interest rate on external debt, Amortization/external debt payments, Net International Reserves/External Debt रहेका छन् । सार्वजनिक ऋणका लागि हुनु पर्ने न्युनतम स्वीकारयोग्य तह सम्बन्धी सूचकहरू तोकिएका नभएपनि केही संस्थाले तोकिएका सूचकहरू निम्न रहेका छन् :-

तालिका :- सार्वजनिक ऋणका न्युनतम स्वीकारयोग्य तह सम्बन्धी सूचकहरू

सूचकहरू	सीमा (प्रतिशतमा)	
	अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष	अन्तर्राष्ट्रिय ऋण
ऋण सेवा खर्च/सरकारी राजस्व	२५-३५	२८-६३
ब्याज खर्च/सरकारी राजस्व	७-१०	४.६-६.८
सार्वजनिक ऋण/कुल गार्हस्थ उत्पादन	२५-३०	२०-२५
सार्वजनिक ऋण/सरकारी राजस्व	९०-१५०	९२-१६७

स्रोत :- अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष ।

यसै गरी विश्व बैङ्क तथा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष लगायत विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले कम आय भएका मुलुकहरूका लागि ऋणका विभिन्न सूचकहरू विकास गरेको पाइन्छ । यस्ता संस्थाहरूले सार्वजनिक ऋणमा सार्वजनिक निकायले लिएका ऋण तथा सार्वजनिक निकायले जमानत दिएका ऋणहरूलाई समावेश गरेको पाइन्छ । हाल कायम रहेका ऋणका सीमा निम्न रहेका छन् :-

तालिका :- सूचकमा आधारित ऋणको सीमा (प्रतिशतमा)

सूचक	कमजोर नीति	मध्यम नीति	बलियो नीति
बाह्य ऋण/कुल गार्हस्थ्य उत्पादन	३०	४०	५५
बाह्य ऋण /निर्यात	१४०	१८०	२४०
बाह्य ऋण सेवा खर्च/निर्यात	१०	१५	२१
बाह्य ऋण सेवा खर्च/राजस्व	१४	१८	२३

स्रोत :- अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष ।

३.१ दिगोपना सम्बन्धी सूचक (Sustainability Indicators)

यस अन्तर्गत भविष्यमा आउने परिस्थितिमा सरकारले ऋणको भुक्तानी गर्न सक्ने अवस्थाको विश्लेषण गरिन्छ । यसले सरकारले विद्यमान अवस्था कायम राख्ने वा संकट उन्मुख सूचकहरूलाई नियन्त्रणमा राख्न गर्नु पर्ने सुधारका सम्बन्धमा मार्ग निर्देश गर्दछ। यसका लागि विगतका तथ्याङ्कहरूको आधारमा भविष्यको पूर्वानुमान $(Dt+1=Dt(1+rt)+Bpt)$ गरिन्छ । यस अन्तर्गत **Fiscal Consistency Indicator, Buiter's Indicators, Short term primary gap Indicator, Macro-adjusted primary deficit, Sustainable fiscal position Indicator, Currency availability Indicators, Fiscal Sustainability Indicators with Long-Term Restrictions** लगायतका सूचकहरू प्रयोग गर्ने गरिएको पाइन्छ ।

३.३ वित्तीय ऋण सूचकहरू (Financial Debt Indicators)

यस अन्तर्गत सार्वजनिक ऋणको बजारको अवस्था विश्लेषण गरिन्छ । यसमा मुख्य रूपमा बजार जोखिम (Market risk) र कार्यसञ्चालन जोखिम (Operational risk) लाई विशेष ध्यान दिइन्छ । यस अन्तर्गत मुख्य रूपमा, interest rate risk, exchange rate risk, refinancing risk, liquidity risk, credit risk, Interest Rate risk/Refixing risk, Weighted Average Maturity and Duration, Exchange Rate risk/Currency risk, Refinancing risk/Rollover risk, Settlement risk, Reputation risk (Credit ratings, Sovereign Risk Indicators), Fraud risk जस्ता जोखिमहरूको विश्लेषण गरिन्छ ।

४. सार्वजनिक ऋणमा सूचना प्रविधिको प्रयोग

सार्वजनिक ऋणको अभिलेख राख्न अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा निम्नानुसारका सूचना प्रविधि प्रणालीको कार्यान्वयन गरेका छन् :-

१. संयुक्त राष्ट्र संघीय व्यापार र विकास सम्मेलन (UNCTAD) ले डिजाइन गरेको कम्प्युटरमा आधारित प्रणाली (Debt Management and Financial Analysis System, DMFAS) विकास गरेको छायो प्रणाली माइक्रोसफ्ट विन्डोजमा आधारित एप्लीकेशन हो जुन ओराकल प्रणाली (Oracle's Relational Database Management System) मा आधारित रहेको छ ।
२. कমনवेल्थ सचिवालयको ऋण अभिलेख र व्यवस्थापन प्रणाली (Commonwealth Secretariat Debt Recording and Management System, CS-DRMS) विकास गरी लागु गरेको छायो प्रणाली बिश्व बैङ्कको प्रतिवेदन प्रणाली र ऋण दिगोपना मोडल (Debt Sustainability Model) सँग विद्युतीय रुपमा आबद्ध रहेको छ।

५. सार्वजनिक ऋणको व्यवस्थापन

सामान्यतया सार्वजनिक ऋण अन्तर्गत संघीय सरकार, प्रदेश वा राज्य सरकार, स्थानीय सरकार, सार्वजनिक संस्थान, सार्वजनिक वा अर्ध सार्वजनिक प्रकृतिका संस्थाहरु, निजी क्षेत्रका संस्थाले सार्वजनिक निकाय मार्फत लिएका दायित्वहरु वा प्रतिबद्धताहरु जस्तै धितोपत्र, बैङ्क कर्जा, दीर्घकालीन लिज, जमानत, राष्ट्रिय मुद्राको निष्काशन, सार्वजनिक बचत योजनाबाट उठाइएका रकम, विदेशी सरकार र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाबाट लिइएका ऋण, उपदान र स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धी दायित्व तथा भुक्तानी गर्नु पर्ने रकमहरु पर्दछन् । यस्ता ऋणपत्रहरुको प्रतिवेदन देश अनुसार फरक फरक किसिमले गरिएको हुन सक्छ । सबै ऋण रकमहरु वित्तीय विवरणमा समावेश नगरी बजेट सम्बन्धी प्रतिवेदन, नीतिको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन जस्ता दस्तावेजहरुमा समावेश गरिएको हुन सक्छ ।

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनले सरकारलाई अत्यावश्यक रकम सकेसम्म कम लागतमा संकलन गर्ने सरकारी रणनीतिको कार्यान्वयन गर्दछ । यस अन्तर्गत सरकारको ऋणको आवश्यकता पुरा गर्ने मध्यम तथा दीर्घकालका लागि सकेसम्म कम लागतमा लिने तथा ऋणको अनुपात मान्यता प्राप्त प्रचलन अनुसारको जोखिम तहमा सीमित गर्ने सरकारका नीतिगत लक्ष्य प्राप्तिमा सहयोग गर्ने उद्देश्य (the process of establishing and executing a strategy for managing the government's debt in order to raise the required amount of funding at the lowest possible cost over the medium to long run, consistent with a prudent degree of risk. It should also meet any other PDM goals the government may have set, such as developing and maintaining an efficient market for government securities) लिएको हुन्छ ।

६. संस्थागत व्यवस्था

ऋण व्यवस्थापनको कार्य ऋण व्यवस्थापन कार्यालयले (Debt Management Office, DMO) ले गर्दछ । यस्तो कार्यालय राज्यको संरचना अनुसार फरक फरक हुने तथा राज्य भित्र पनि विभिन्न निकायलाई जिम्मेवारी दिइएको हुन्छ । ऋण व्यवस्थापनको जिम्मेवारी किटान गर्दा पनि फरक फरक संरचनाको व्यवस्था गरिएको हुन सक्छ । सार्वजनिक ऋणको स्रोत पहिचान (Negotiation) गर्ने अग्र कार्यालय (Front Office), ऋणको विश्लेषण तथा सुझाव (Analysis and Advice) दिने मध्य कार्यालय (Middle Office) तथा ऋणको अभिलेख एवम् प्रतिवेदन (Recording and reporting) गर्ने पृष्ठ कार्यालय (Back Office) गरी कार्यालयलाई वर्गीकरण गरिने प्रचलन रहेको छ ।

नेपालको सन्दर्भमा नेपालको संविधानले समष्टीगत आर्थिक सूचकहरूको विश्लेषण गरी संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले लिन सक्ने आन्तरिक ऋणको सीमा सिफारिस गर्ने जिम्मेवारी राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगलाई तोकेको छ भने नेपाल सरकार कार्यविभाजन नियमावली, २०७४ ले अर्थ मन्त्रालयलाई वैदेशिक ऋण, अनुदान तथा अन्य द्विपक्षीय र बहुपक्षीय सहायता सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, सम्झौता र कार्यान्वयन तथा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको आन्तरिक र वैदेशिक ऋण एवम् अनुदानसम्बन्धी नीति, कानून र नियमन सम्बन्धी कार्यक्षेत्र तोकेको छ । यसै गरी ऋण व्यवस्थापनको कार्य गर्न अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत विभागीय कार्यालयको रूपमा सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय रहेको छ भने नेपाल राष्ट्र बैङ्कले पनि ऋण व्यवस्थापनको कार्य गर्दछ । अर्थ मन्त्रालयको अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहायत समन्वय महाशाखाले वैदेशिक ऋणको अग्र कार्यालयको कार्य गरिरहेको छ भने अर्थ मन्त्रालयको निर्देशनमा आन्तरिक ऋणको अग्र कार्यालयको काम नेपाल राष्ट्र बैङ्कले गरिरहेको छ । सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयले मध्यम तथा पृष्ठ कार्यालयको काम गर्दछ । यसैगरी, आन्तरिक ऋण सम्बन्धी सीमा र सुझाव दिने कार्य राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले गर्दछ ।

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन, २०७९ ले सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनको लागि सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको स्थापना गरी आयोगले सिफारिस गरेको सीमाभित्र रही मन्त्रालयले प्रत्येक आर्थिक वर्षको लागि गरेको आय-व्ययको प्रक्षेपण, बैकिङ्ग क्षेत्रको तरलता र समष्टीगत आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण गरी मन्त्रालय, प्रदेश सरकार र नेपाल राष्ट्र बैङ्कसँगको समन्वयमा प्रत्येक आर्थिक वर्षको लागि आवश्यक पर्न सक्ने सार्वजनिक ऋणको प्रक्षेपण गर्ने र प्रक्षेपण गरिएको सार्वजनिक ऋणको व्यवस्थापन सम्बन्धमा अल्पकालीन, मध्यकालीन तथा दीर्घकालीन नीति तर्जुमा गरी मन्त्रालयमा पेश गर्ने, सार्वजनिक ऋणको परिचालन गर्ने क्षेत्र पहिचान गरी मन्त्रालय समक्ष सुझाव पेश गर्ने, सार्वजनिक ऋणका सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायबाट आवश्यक सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने, सार्वजनिक ऋण भुक्तानीको लागि आवश्यक बजेट प्रक्षेपण गर्ने, सार्वजनिक ऋण सम्बन्धमा अध्ययन, अनुसन्धान तथा

अनुगमन गरी सोको विवरण प्रकाशन गर्ने, आयोगले गरेको सिफारिसको सीमाभित्र रही नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहले लिने आन्तरिक ऋणको व्यवस्थापन गर्ने, नेपाल राष्ट्र बैङ्कसँगको सम्बन्धमा आन्तरिक ऋण निष्कासन तथा बोलकबोल तालिका मन्त्रालयबाट स्वीकृत गराई कार्यान्वयन गर्ने, ऋणपत्रको कारोबार तथा सरकारी जमानतको अभिलेख व्यवस्थापन गर्ने, जमानत शुल्क असुल गर्ने र जमानत सम्बन्धी सम्झौता प्राप्त गरी सोको अभिलेख अद्यावधिक गर्ने, आन्तरिक ऋण व्यवस्थापनका लागि सरकारी ऋणपत्रहरूको निष्कासन गर्ने, बोलकबोल गराउने, रकम प्राप्त गर्ने, प्राप्त रकम नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहको आन्तरिक ऋण खातामा जम्मा गर्ने, वैदेशिक ऋणको अभिलेख, भुक्तानी र लेखाङ्कन गर्ने, सहायक ऋण सम्झौता गर्ने, नेपाल सरकारको तर्फबाट वित्तीय जमानत प्रदान गर्दा हुने वित्तीय जोखिमको पहिचान तथा विश्लेषण गरी मन्त्रालयमा सिफारिस गर्ने काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ ।

नेपाल सरकारले जमानत वा प्रति जमानत दिने सम्बन्धमा सिफारिस गर्न राष्ट्रिय योजना आयोगको सम्बन्धित क्षेत्र हेर्ने सदस्यको संयोजकत्वमा एक समिति, ऋणपत्र निष्कासन सम्बन्धी कार्य सम्पादन गर्न राष्ट्र ऋण व्यवस्थापन विभाग हेर्ने नेपाल राष्ट्र बैङ्कको डेपुटी गभर्नरको अध्यक्षतामा खुला बजार सञ्चालन समिति तथा बोलकबोलबाट ऋणपत्र निष्काशन गर्ने, कट्टी मूल्य निर्धारण गर्ने तथा धितोपत्र बजारमा ऋणपत्र सूचीकृत गरी धितोपत्र बजार मार्फत ऋणपत्रको दोस्रो बजार कारोबार गर्ने सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैङ्कलाई राय सुझाव दिन राष्ट्र ऋण व्यवस्थापन विभाग हेर्ने नेपाल राष्ट्र बैङ्कको डेपुटी गभर्नरको अध्यक्षतामा ऋणपत्रको प्राथमिक तथा दोस्रो बजार व्यवस्थापन समिति समेत गठन गरिएको छ ।

७. नेपालमा कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था

नेपालको संविधानले वैदेशिक सहायत र ऋण लिने अधिकार नेपाल सरकारलाई दिएको छ । नेपाल सरकारले वैदेशिक सहायता वा ऋण लिँदा देशको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व हुने गरी लिनु पर्ने भनी संविधानले किटान गरेको छ ।

नेपालमा राष्ट्र ऋण ऐन, २०१७ तथा राष्ट्र ऋण नियमहरू, २०२० जारी भएपछि सर्वप्रथम वि.सं. २०१८ मा ९० दिन अवधि र १ प्रतिशत ब्याजदर रहेका रु. ७० लाखका ट्रेजरी विल जारी भएको पाइन्छ । त्यसपछि वि.सं. २०२० मा विकास ऋणपत्र, वि.सं. २०२८ मा विशेष ऋणपत्र, वि.सं. २०४० मा राष्ट्रिय बचतपत्र तथा वि.सं. २०५८ मा नागरिक बचतपत्र जारी भएको पाइन्छ । यसैगरी, वि.सं. २०४५ बाट ट्रेजरी विल बोल कबोलद्वारा बिक्री गर्न शुरु भएको देखिन्छ । वि.सं. २०५९ मा राष्ट्र ऋण ऐन, २०१७ तथा राष्ट्र ऋण नियमहरू, २०२० लाई खारेज गरी राष्ट्र ऋण ऐन, २०५९ तथा राष्ट्र ऋण नियमावली, २०५९ जारी भएकोमा देशको द्रुत आर्थिक विकास र आर्थिक स्थायित्व कायम गर्नका लागि सार्वजनिक वित्त

व्यवस्थापन गर्न र वित्तीय तथा मौद्रिक नीतिबीच सामन्जस्यता कायम गर्दै आन्तरिक तथा वैदेशिक ऋणको व्यवस्थापन गर्न राष्ट्र ऋण ऐन, २०५९ र ऋण तथा जमानत ऐन, २०२५ लाई खारेज गरी सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन, २०७९ जारी गरेको छ ।

नेपाल सरकारले वि.सं. २०२५ मा ऋण तथा जमानत ऐन, २०२५ जारी गरी सरकारले विदेशी संस्था वा सरकारबाट लिन सक्ने ऋणको सीमा तोक्ने तथा सरकारले जमानत दिन सक्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ मा नेपाल राष्ट्र बैङ्कले आफ्नो स्वामित्वमा राख्न पाउने ऋण अधिल्लो आर्थिक वर्षको राजश्वको १० प्रतिशत र नेपाल राष्ट्र बैङ्कले नेपाल सरकारलाई दिन सक्ने अधिविकर्ष अधिल्लो आर्थिक वर्षको राजश्वको ५ प्रतिशत रहने गरी सीमा तोकेको छ ।

नेपाल सरकारले वि.सं.२०६१ मा सरकारी ऋणपत्रको प्राथमिक निष्काशन तथा दोस्रो बजार कारोबार नियमावली, २०६१ जारी गरेको तथा सालबसाली रूपमा जारी हुने राष्ट्र ऋण उठाउने ऐनले कुनै आर्थिक वर्षमा नेपाल सरकारले उठाउन सक्ने आन्तरिक ऋणको सीमा तोक्ने गरेको छ ।

नेपाल सरकारबाट वैदेशिक सहायता नीति, २०५९ स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा आएकोमा यसलाई अद्यावधिक गरी विकास सहायता नीति, २०७१ कार्यान्वयन गरिएको मा पुन अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता नीति, २०७६ लागु रहेको छ । अर्थ मन्त्रालयले मध्यकालीन ऋण व्यवस्थापन रणनीति (२०७८/७९-२०८०/८१) जारी गरेको छ ।

नेपाल सरकारले कार्यान्वयनमा ल्याइएका आवधिक योजनाले वैदेशिक ऋण तथा आन्तरिक ऋण सम्बन्धी व्यवस्था गरेको पाइन्छ । हाल कार्यान्वयनमा रहेको पन्ध्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१) ले सार्वजनिक ऋणको प्रभावकारी परिचालन गरी सबल अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने सोच अनुसार समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कर्म गर्दै राष्ट्रिय पूर्वाधार र उत्पादनशील क्षेत्रमा सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्ने लक्ष्य लिएको छ।योजनाले मुलुकले धान्न सक्ने गरी उच्च प्रतिफलयुक्त क्षेत्रमा सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्ने, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन सम्बन्धी नीतिगत, कानूनी र संरचनागत सुधार गर्ने तथा संघीय प्रणाली अनुरूप सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन सम्बन्धी उपकरण तथा स्रोतको विविधीकरण गर्ने रणनीति लिई रणनीति कार्यान्वयन गर्न १२ वटा कार्यनीति लिएको छ।

८. नेपालमा सार्वजनिक ऋणको विद्यमान अवस्था

नेपालमा वि.सं. २००८ सालदेखि वैदेशिक सहायता लिन थालेको पाइन्छ । नेपाल र संयुक्त राज्य अमेरिकाबीच २३ जनवरी १९५१ मा हस्ताक्षर भएको चारबुँदे कार्यक्रम अनुसार सो वर्ष अमेरिकी डलर ३ हजार अनुदान लिएकोमा वि.सं. २०२१ मा पहिलो पटक रु. १ करोड ३४ लाख ऋण लिएको देखिन्छ ।

आ.व.२०६०/६१ देखि आ.व.२०७७/७८ सम्मको नेपालको सार्वजनिक ऋणको परिमाणात्मक स्थिति तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका :- नेपालमा सार्वजनिक ऋणको अवस्था (आ.व.२०६०/६१ देखि आ.व.२०७७/७८ सम्म)

विवरण	२०७७/७८	२०७६/७७	२०७५/७६	२०७०/७१	२०६५/६६	२०६०/६१
वैदेशिक ऋण प्राप्ति (रु. अर्ब)	१३०.९	१७३.०	९४.४	२१.१	९.९६	९.५९
आन्तरिक ऋण प्राप्ति (रु. अर्ब)	२२४.०	१९४.९	९६.४	२०.०	१.८४	५.६०
कुल सार्वजनिक ऋण (रु. अर्ब)	१७३७.६	१४३३.४	१०४८.२	५५३.५	४२५.१	३१८.९
कुल आन्तरिक ऋण (रु. अर्ब)	८०२.९	६१३.७	४५३.२	२०६.७	१२५.७	८४.६
कुल वैदेशिक ऋण (रु. अर्ब)	९३४.७	८१९.७	५९४.९	३४६.८	२७७.०	-
प्रति व्यक्ति सार्वजनिक ऋण (रु.)	५९५२३	४९५७८	३६६०५	२००६८	१६४१६	-
वैदेशिक ऋण प्राप्ति/जि.डि.पी.	३.१	४.४	२.४	०.९	१.०	१.४
आन्तरिक ऋण प्राप्ति/ जि.डि.पी.	५.२	५.०	२.५	०.९	१.९	१.५
ऋण सेवा खर्च/ जि.डि.पी.	२.२	२.१	१.९	२.४	१.९	२.०
सावाँ भुक्तानी खर्च/ जि.डि.पी.	१.४	१.५	१.४	१.९	-	-
कुल सार्वजनिक ऋण/ जि.डि.पी.	४०.६	३६.९	२७.२	२४.८	४०.८	५९.४
कुल वैदेशिक ऋण/ जि.डि.पी.	२१.९	२१.१	१५.४	१५.५	२७.९	४३.४
कुल आन्तरिक ऋण/ जि.डि.पी.	१८.८	१५.८	११.७	९.३	१५.०	१६.०
ब्याज र कमीशन खर्च/ जि.डि.पी.	०.८	०.७	०.५	०.५	-	-
कुल वैदेशिक ऋण/राजश्व	९९.९	१०३.०	७१.७	९७.३	१९७.९	३७३.५
ऋण सेवा सावाँ र ब्याज भुक्तानी/ चालु खर्च	११.२	१०.७	१०.५	१७.८	२१.१	३१.२
कुल वैदेशिक ऋण/ विदेशी विनिमय सञ्चिति	६६.८	५८.५	५७.३	५२.१	९७.४	१७८.८

स्रोत : अर्थ मन्त्रालयबाट प्रकाशित हुने आर्थिक सर्वेक्षणका विभिन्न अड्कबाट तयार पारिएको ।

५. जमानत

नेपाल सरकारले प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम नेपाल सरकारद्वारा स्वीकृत परियोजनाका लागि विदेशी सरकार, विदेशी सरकारी बैङ्क वा वित्तीय संस्था वा एजेन्सीसँग ऋण लिंदा त्यस्तो ऋण वापत नेपाल सरकारले जमानत दिन सक्छ । नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको संस्थान, कम्पनी वा प्रचलित कानून बमोजिम सार्वजनिक स्तरमा स्थापित वा नेपाल सरकारद्वारा गठित संस्थाले नेपाल सरकारद्वारा स्वीकृत पूर्वाधार निर्माण परियोजना प्रचलित सङ्घीय कानून बमोजिम अनुमतिपत्र वा इजाजतपत्र प्राप्त गरी निर्माण गर्ने भई सोको लागि त्यस्तो संस्थाले लिने ऋणको सम्बन्धमा जमानतको लागि अनुरोध गरेमा नेपाल सरकारले तोकिएको शर्त र मापदण्डको आधारमा त्यस्तो ऋणको सम्बन्धमा वित्तीय जमानत दिन सक्दछ । नेपाल सरकारले प्रचलित सङ्घीय कानून बमोजिम प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहले नेपाल सरकारको सहमतिमा लिएको आन्तरिक ऋण वापत प्रतिजमानत दिन सक्छ।नेपाल सरकारले जमानत वा प्रतिजमानत दिनुपूर्व त्यस्तो सार्वजनिक संस्था वा प्रदेश वा स्थानीय तहले ऋण लिनुपर्ने कारण, ऋण लिंदा हुने राष्ट्रिय हित र ऋण उपलब्ध गराउने विदेशी सरकार, विदेशी सरकारी बैङ्क वा वित्तीय संस्था वा एजेन्सी वा संगठित संस्थासँग भएको सम्झौतामा तोकिएको समयमा ऋणको सावाँ र ब्याज चुक्ता गर्न सक्ने वा नसक्ने कुराको विश्लेषण गर्नु पर्दछ ।

नेपाल सरकारको जमानतमा ऋण लिएको सार्वजनिक संस्थाले नेपाल सरकारको पूर्वस्वीकृति बिना आफ्नो पूँजीको पुनर्मूल्याङ्कन गर्न, पूँजी घटाउन र पूँजी डुब्न सक्ने गरी कुनै पनि काम गर्न गराउन नपाउने व्यवस्था गरिएको छ । नेपाल सरकारको जमानतमा लिएको ऋणसँग सम्बन्धित विषयमा ऋण प्राप्त गर्ने सार्वजनिक संस्थाले नेपाल सरकारले दिएको निर्देशनको पालना गर्नु पर्दछ । नेपाल सरकारको जमानतमा ऋण लिने सार्वजनिक संस्था विघटन भएमा वा विघटन हुने सम्भावना भएको नेपाल सरकारलाई लागेमा प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम त्यस्तो संस्थाको हक लाग्ने जुनसुकै जायजेथा रोक्का राखी त्यस्तो जायजेथाबाट नेपाल सरकारले जमानत दिए जतिको रकम र त्यसको ब्याज समेत असुल उपर गरिन्छ।नेपाल सरकारले जमानत दिएको ऋणको सावाँ र ब्याज रकम असुल उपर नभएसम्म ऋण लिने सार्वजनिक संस्थाको जायजेथामा अन्य कसैको दाबी नलाग्ने व्यवस्था रहेको छ।

नेपाल सरकारको जमानतमा ऋण लिने सङ्गठित संस्थाले ऋण उपलब्ध गराउने विदेशी सरकार, विदेशी सरकारी बैङ्क वा वित्तीय संस्था वा एजेन्सी वा सार्वजनिक संस्थासँग भएको सम्झौता बमोजिम सावाँ र ब्याज चुक्ता गर्न नसकेमा चुक्ता गर्न नसकेको सावाँ र ब्याज सङ्घीय सञ्चित कोष वा अन्य सरकारी कोषप्रति व्ययभार हुन्छ।नेपाल सरकारले जमानत वा प्रतिजमानत दिने सम्बन्धमा सिफारिस गर्न समिति गठन गरिएको छ ।

नेपाल सरकारले दिइएको जमानत वापत नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोके बमोजिमको दरमा जमानत शुल्क लिने व्यवस्था रहेको छ। नेपाल सरकारले यस्तो शुल्कमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी पूर्ण वा आंशिक छुट दिन सक्छ ।

१०. लेखापरीक्षणको उद्देश्य एवम् भूमिका

सार्वजनिक ऋणको लेखापरीक्षण गर्दा स्वस्थ सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन र सुशासनका लागि उपयोगी हुने गरी गुणस्तरीय लेखापरीक्षण प्रतिवेदन जारी गर्ने उद्देश्य लिइएको हुन्छ । यस्तो लेखापरीक्षणले निम्न भूमिका खेल्ने अपेक्षा गरिएको हुन्छ :-

- क. साधन स्रोतको व्यवस्थापन र भविष्यमा लिनु पर्ने ऋण सम्बन्धमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता प्रबर्द्धन गराउने ।
- ख. ऋण व्यवस्थापनमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता प्रबर्द्धन गर्न विद्यमान दायित्वको परिमाणगत र गुणात्मक लेखाजोखा गर्ने ।
- ग. स्वतन्त्र बाह्य परीक्षणकर्ताको रूपमा देशले लिएको ऋण व्यवस्थापनको परीक्षण गरी नतिजा सार्वजनिक गर्ने ।

११. लेखापरीक्षणका किसिम

सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले गर्ने लेखापरीक्षणलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्ने गरिएको छ :-

११.१ वित्तीय लेखापरीक्षण

यस अन्तर्गत स्वस्थ सार्वजनिक ऋण रणनीति र जोखिम व्यवस्थापनका अभ्यासहरूको प्रबर्द्धन गर्ने, सार्वजनिक ऋणको प्रतिवेदन र तथ्याङ्क खुलाशा गर्ने नीति पूर्ण भए नभएको परीक्षण गरी सुधारका लागि सुझाव दिने प्रयास गरिन्छ । यसका लागि सार्वजनिक ऋणको प्रस्तुतीकरणका लागि तोकिएको अलग वित्तीय विवरणको ढाँचामा वा सरकारको समग्र वित्तीय विवरणमा सार्वजनिक ऋणसम्बन्धी वित्तीय सूचनाहरू प्रवाह भए नभएको यकिन गरिन्छ । यस अन्तर्गत लेखापरीक्षकले सार्वजनिक ऋण सम्बन्धी लेखा र कार्यतालिका परीक्षण गरी वित्तीय विवरणमा प्रतिवेदन एवम् खुलाशा गरिएका सूचनाको सत्यता र पूर्णता जाँच गरिन्छ। यस लेखापरीक्षणमा लेखापरीक्षकले जोखिमको लेखाजोखा गर्दा निकाय र यस्को परिवेशको जानकारी, लिने आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको जाँच गर्ने, वित्तीय विवरणमा समावेश भएका कारोबार, मौज्जात एवम् खुलाशाहरूको विचार गरिन्छ । यस लेखापरीक्षणमा वित्तीय प्रतिवेदन तयार गर्दा जालसाजीयुक्त कार्य तथा सम्पत्तिको दुरुपयोग भए नभएको विचार गरिन्छ । यसका लागि विगत वर्षका

लेखापरीक्षणमा कुनै संकेत (Red Flags) देखिएको भए सो समेत विचार गरिन्छ। यस लेखापरीक्षणमा मुख्य उद्देश्य सबै सारभूत पक्षहरू समेटि वित्तीय विवरण प्रस्तुत भए नभएको लेखाजोखा गरिन्छ । यस लेखापरीक्षणमा लेखापरीक्षणका आधार छनौट गर्दा वित्तीय प्रतिवेदन प्रस्तुती गर्ने संरचना वा ऋणदाताले तोकेका शर्त अनुकुल हुने गरी गरिन्छ ।

११.२ कार्यमूलक लेखापरीक्षण

यस अन्तर्गत आर्थिक र वित्तीय प्रभाव (Fiscal and Economic Implication) को विश्लेषण गर्ने, सरकारलाई पर्न सक्ने आर्थिक संकट (Fiscal Vulnerability) को अवस्था घटाउन उपयुक्त सुझाव दिने, ऋणले पार्न सक्ने जोखिमका क्षेत्रमा सरकारको ध्यान आकृष्ट गराउने लगायतका पक्षको विश्लेषण गरी उपयुक्त सुझाव दिने कार्य गरिन्छ । यसमा ऋणी, ऋणदाता, ऋण व्यवस्थापक वा ऋणसँग सम्बन्धित पक्षले मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिताको सिद्धान्त अनुसार कार्य सम्पादन गरे नगरेको यकिन गरी सुधारका क्षेत्र पहिचान गरिन्छ । यस अन्तर्गत सार्वजनिक ऋणको व्यवस्थापन (Management), कमजोर पक्ष (Vulnerability) र दिगोपना (Sustainability) को लेखाजोखाका साथै सार्वजनिक ऋणको व्यवस्थापनका लागि जिम्मेवार पदाधिकारी र संस्थाको कार्यसम्पादनस्तरको मूल्याङ्कन समेत गरिन्छ । यस लेखापरीक्षणमा लेखापरीक्षकले जिम्मेवार व्यक्तिले अवलम्बन गरेका जोखिम व्यवस्थापन प्रणालीको जाँच गरी कृयाकलापहरूको अनुगमन गर्दै सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनमा रहेका विभिन्न पक्षको विश्लेषण गर्दाछ। यसमा लेखापरीक्षकले आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको जानकारी लिँदै विषयवस्तुको कार्य सम्पादनमा नकारात्मक असर पार्ने खालका जालसाजीजन्य जोखिम विद्यमान रहे नरहेको लेखाजोखा गरेको हुन्छ । यस लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन प्रणालीमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिता भए नभएको यकिन गर्न ऋण लिने र दिने कृयाकलाप आर्थिक नीति र सार्वजनिक ऋणसँग सम्बन्धित अन्य पक्षहरूको परीक्षण गरिन्छ । यस लेखापरीक्षणमा लेखापरीक्षणका आधार छनौट गर्दा सान्दर्भिक, सबैले बुझ्ने, पूर्ण, विश्वसनीय र वस्तुपरक हुने गरी गरिन्छ ।

११.३ परिपालना लेखापरीक्षण

यस अन्तर्गत सार्वजनिक ऋण सम्बन्धी कानूनी संरचना कार्यान्वयन अवस्थाको मूल्याङ्कन गरिन्छ । यसमा निकाय (Authorities) हरूले वित्तीय कारोबार र सूचनाहरूसँग सम्बन्धित पक्षको परिपालना मूल्याङ्कन गरिन्छ । सार्वजनिक ऋण वा ऋण व्यवस्थापन कार्यालयले पालना गर्नु पर्ने कानून, नीति अनुसार कृयाकलाप सञ्चालन गरे नगरेको मूल्याङ्कन गरिन्छ । यस्तो लेखापरीक्षणमा निकायसँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्था लगायतका नियमन संरचनाको पालना नभएका महत्वपूर्ण जोखिमहरू पहिचान गरिन्छ । यसमा लेखापरीक्षकले जिम्मेवार व्यक्तिले प्राप्त अधिकारको दुरुपयोग गरे नगरेको साथै परिपालना

गर्नु पर्ने विषयमा जालसाजीजन्य प्रतिवेदन गरे नगरेको विश्लेषण गरिन्छ । जिम्मेवार व्यक्तिले आफूलाई प्राप्त अधिकारको प्रयोग गर्दा निर्णय गर्न वा नगर्न, पूर्वतयारी कार्य, सल्लाह वा सुझाव दिँदा, सूचनाको प्रयोग र अन्य सार्वजनिक प्रकृतिको कार्य गर्दा आर्थिक वा गैर आर्थिक प्रकृतिका लाभ हुने मनसाय लिई व्यवस्थापन, अधिकारप्राप्त अधिकारी, कर्मचारी, तेस्रो पक्ष मध्ये कुनै वा एक पक्षलाई अनुचित फाइदा हुने गरी गरे नगरेको परीक्षण गरिन्छ।यो लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य सार्वजनिक ऋणसँग सम्बन्धित जिम्मेवार पदाधिकारी वा निकायले कानून, नीति अनुसार कृयाकलाप सञ्चालन गरे नगरेको परीक्षण गर्नु रहेको हुन्छ । यस लेखापरीक्षणमा मुख्य गरेर नियमितता वा औचित्यताको प्रयोग गरिन्छ । यस लेखापरीक्षणमा लेखापरीक्षणका आधार किटान गर्दा सम्बन्धित नियम, कानून, बजेट तथा कार्यक्रम सम्बन्धी दस्तावेज, नीति, आचारसंहिता, स्वीकार गरिएका शर्तहरू, स्वस्थ वित्तीय व्यवस्थापनका मान्य सिद्धान्त एवम् सार्वजनिक पदाधिकारीको आचरण समेत विचार गरी तय गरिन्छ ।

१२. सार्वजनिक ऋणको सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण

लेखापरीक्षण संस्थाले ऋण व्यवस्थापनमा प्रयोग भएको सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (PDMIS) को सामान्य नियन्त्रण (General Controls) र प्रणाली नियन्त्रण (Application Controls) प्रणालीको लेखापरीक्षणको माध्यमबाट मूल्याङ्कन गर्दछ । यसरी मूल्याङ्कन गर्न लेखापरीक्षण संस्थाले सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण (IT Audit) गर्न सक्दछ । यसरी गरिने सूचना प्रविधिको लेखापरीक्षणमा सूचना प्रविधि सम्बन्धी शासकीय प्रबन्ध (IT governance), तथ्याङ्कहरूको परीक्षण (Data Auditing), सूचना प्रणालीको परीक्षण (Information System Auditing), सूचना प्रविधि सम्बन्धी सम्झौता (IT Contracting) र सूचनाको सुरक्षा (Information Security) जस्ता अवधारणामा जोड दिएको हुनु पर्दछ ।

लेखापरीक्षकले सार्वजनिक ऋण सूचना प्रणाली अन्तर्गतका भौतिक संरचना, कर्मचारी तथा प्रविधि सम्बन्धी औजारहरू विचार गर्दै ऋणको अभिलेख, नियन्त्रण, लेखाजोखा र व्यवस्थापन सम्बन्धमा जानकारी लिनु पर्दछ । यसबाट प्रणालीमा रहेका जोखिम पहिचान गरी लेखापरीक्षणका कार्यविधि छनौट गर्न सहज हुन जान्छ । यसका लागि ऋण व्यवस्थापनमा संलग्न सबै निकायहरूको कार्य सम्पादन अवस्थाको जानकारी लिनु पर्दछ । ऋण व्यवस्थापनमा संलग्न निकायले अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा मान्यता प्राप्त प्रणाली (DMFAS, CS-DRMS) लागु गरेका वा आफ्नै प्रणाली विकास गरी लागु गरेको हुन सक्दछन् ।

लेखापरीक्षकले ऋण व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको सामान्य नियन्त्रण र प्रणाली नियन्त्रणको परीक्षण गर्नु पर्दछ।सामान्य नियन्त्रणले संगठनात्मक नियन्त्रण (Organizational Controls), भौतिक पहुँच नियन्त्रण (Physical Access Controls), लजिकल पहुँच नियन्त्रण (Logical Access Controls), वातावरणीय नियन्त्रण (Environmental Controls), कार्यक्रम परिवर्तन नियन्त्रण (program change controls) र व्यवसायको निरन्तरता योजना एवम् प्रकोप पुनर्स्थापना योजना (business continuity plan, BCP and

disaster recovery plan, DRP) लाई समेटेको हुनु पर्दछ । त्यस्तै प्रणाली नियन्त्रणले अवलम्बन गरिएको प्रणालीमा रहेका सामग्री, प्रकृया र नतिजा सम्बन्धी प्रावधानलाई समेटेको हुनु पर्दछ । प्रणाली नियन्त्रण अन्तर्गत सामग्री व्यवस्थापनले data input screens, data preparation routines, data input authorization, input document retention, data input validation, procedures for error in data entry, support mechanism to data entry लाई समेटेको हुनु पर्दछ। त्यस्तै प्रकृया नियन्त्रणले सूचनालाई प्रशोधन प्रकृयाको सत्यता, पूर्णता र समयबद्धतालाई समेटेको हुनु पर्दछ । अन्त्यमा नतिजा नियन्त्रणले नतिजाको शुद्धता, समय पालनालाई जोड दिएको हुनु पर्दछ । यसमा लेखापरीक्षकले नतिजा संशोधन गर्ने अधिकार एवम् अनधिकृत संशोधन हुन सक्ने अवस्था, अन्य आबद्ध प्रणालीमा आदान प्रदान भएका सूचनाको यथार्थता समेत विचार गर्नु पर्दछ । यसले सूचना प्रणालीमा प्रवेश पाएका उपयोगकर्तालाई उनीहरूले गरेको कामलाई शुरु नभएको, प्रकृत्यामा रहेको र सम्पन्न भएको जस्ता सूचना दिनु पर्दछ ।

लेखापरीक्षकले प्रणाली नियन्त्रणको परीक्षण गरेपछि प्रणालीले सुचारु रूपमा काम गरे नगरेको जाँच गर्न परीक्षण गरी नतिजा प्राप्तीको अवस्था मूल्याङ्कन गर्नु पर्दछ । यसरी मूल्याङ्कन गर्न लेखापरीक्षकले कम्प्युटर प्रविधि (Computer-Assisted Audit System, CAAT) को प्रयोग गर्नु पर्दछ । यसका लागि लेखापरीक्षकले म्याट्रिक्स (testing matrix) प्रयोग गर्नु पर्दछ। यस्तो म्याट्रिक्समा सामान्यतया documentation controls, documentation back up, field with mandatory input, correct and proper data input, information completeness, compatibility between dates, security of data input and operations, compatibility between values, source documents, proper status indication, correct calculation, proper processing error control, correct recording, correct schedule tasks, control on the information users, timely and reliable reporting, correct data transfer, useful output messages समावेश गरिएको हुनु पर्दछ ।

१३. अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज र लेखापरीक्षण मार्गदर्शन

सार्वजनिक ऋणको व्यवस्थापन सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा The UNCTAD Principles on Promoting Responsible Sovereign Lending and Borrowing (2012), The joint World Bank/IMF Guidelines for Public Debt Management (2001, revised in 2014), The World Bank Debt Management Performance Assessment (DeMPA) tool (2007, revised in 2015), UN Guiding Principles of Foreign Debt and Human Right, IMF Public Sector Debt Statistics (PSDS): Guide for Compilers and Users, 2014, IMF GFSM 2014, IMF External Debt Statistics Guide for Compilers and Users जस्ता दस्तावेजले व्यवस्थित गरेका छन् ।

सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय संगठन (ईन्टोसाइ) ले मार्गदर्शनहरू जारी गरेकोमा सन् २०२० मा ईन्टोसाइ संरचना (INTOSAI Framework of Professional Pronouncements, IFPP) को अभिन्न अंगको रूपमा सार्वजनिक ऋणको लेखापरीक्षण मार्गदर्शन (Guidance on the Audit of Public

Debt, GUID 5250) जारी गरेको छ जसले साविकमा कार्यान्वयनमा रहेका लेखापरीक्षण मानहरू (ISSAI 5410, 5411, 5420, 5421, 5422, 5430, 5440) लाई प्रतिस्थापन गरेको छ । यस मार्गदर्शनले सार्वजनिक ऋणको वित्तीय, कार्यमूलक र परिपालना लेखापरीक्षण गर्दा स्वस्थ सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन (Public Debt Management, PDM) र सुशासन प्रवर्द्धन गर्न उपयोगी हुने गरी गुणस्तरीय लेखापरीक्षण प्रतिवेदन सृजना गर्न सहयोग गर्दछ । यसैगरी, ईन्टोसाइले सन् २०१६ मा स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा रहेका सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन सूचना प्रणाली मार्गदर्शन (Guidance on Auditing Public Debt Management Information Systems, ISSAI 5450) लाई परिमार्जन गरी सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन प्रणाली मार्गदर्शन (Public Debt Management Systems, GUID 5259) समेत जारी गरेको छ । आईडिआईले सार्वजनिक ऋणको लेखापरीक्षणलाई व्यवस्थित गर्न हातेपुस्तिका (Audit of Public Debt Management-A Handbook for Supreme Audit Institutions) समेत जारी गरेको छ ।

१४. लेखापरीक्षणको विषयवस्तु छनौट

सार्वजनिक ऋणको लेखापरीक्षणले विधायिका, नियामक र सरकारी निकाय एवम् सर्वसाधारणलाई सार्वजनिक ऋणको प्रशासनका सम्बन्धमा स्वतन्त्र र निष्पक्ष मूल्याङ्कनको नतिजा प्रस्तुत गर्दछ । लेखापरीक्षण गर्ने विषयवस्तु वा वित्तीय विवरण छनौट गर्दा लेखा परीक्षकको सहभागिता (Bottom-up) अवधारणा वा उच्च तहले छनौट गर्ने अवधारणा (Top-down) वा दुवै प्रयोग गर्ने प्रचलन रहेको छ । विषयवस्तु छनौट गर्न जुन अवधारणा अवलम्बन गरिएपनि जोखिमको लेखाजोखा वा समस्या विश्लेषण गरी सारभुतताको समेत विचार गरी लेखापरीक्षणका क्षेत्र वा विषयवस्तु छनौट गरिन्छ । लेखापरीक्षणको क्षेत्र वा विषयवस्तु छनौट गर्दा सामान्यतया विषयवस्तुको आर्थिक सामाजिक र राजनीतिक पक्ष विचार गरी सारभुतता (Materiality), उपादेयता (Significance), जोखिम (Risk), लेखापरीक्षण हुन सक्ने संभावना (Auditability), लेखापरीक्षण संस्थालाई प्राप्त अधिकार (SAI Mandate), प्रभाव (Impact), सार्वजनिक चासो वा अपेक्षा (Public or legislative interests or expectations), सुशासनका सिद्धान्त (Principles of good governance), आन्तरिक नियन्त्रणको पालना (non-compliance with internal controls, or the absence of an adequate internal control system) र विगतका लेखापरीक्षणका नतिजा (Findings identified in previous audits) समेत विचार गरिन्छ । लेखापरीक्षण गर्ने विषयवस्तु छनौट गर्न लेखापरीक्षण संस्थालाई रहेका प्राविधिक ज्ञान एवम् अनुभवले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । लेखापरीक्षण गर्न विषयवस्तु छनौट गरेपछि लेखापरीक्षण शुरु गर्नु अघि सो विषयवस्तुको लेखापरीक्षण गर्न सकिने संभावना (Auditability) का सम्बन्धमा आश्वस्त हुनु पर्दछ। यसका लागि लेखापरीक्षणको सान्दर्भिक लागत, लेखापरीक्षकको सक्षमता, सार्वजनिक ऋण सम्बन्धी प्रतिवेदन वा तथ्याङ्कहरूको उपलब्धता समेत विचार गर्नु पर्दछ ।

१५. लेखापरीक्षण योजना

लेखापरीक्षणका आधारभुत सिद्धान्त अनुसार सार्वजनिक ऋणको लेखापरीक्षणका लागि लेखापरीक्षण योजना तयार गर्दा देहायका पक्षमा ध्यान दिनु पर्दछ ।

१५.१ लेखापरीक्षणका शर्त निर्धारण: यस अन्तर्गत लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षण गराउने निकायको व्यवस्थापन र आवश्यकता अनुसार जिम्मेवार व्यक्तिसँग लेखापरीक्षणका शर्तहरूमा सहमति कायम गराउनु पर्दछ । लेखापरीक्षकले कानूनी अधिकार, विगतका लेखापरीक्षण कार्य र उपलब्ध साधन स्रोतलाई विशेष ध्यान दिनु पर्दछ । यसका लागि सार्वजनिक ऋण सम्बन्धी संरचनाको जानकारी हुनु पर्दछ । लेखापरीक्षणको क्षेत्र वा लेखापरीक्षणले समेट्ने क्षेत्रका सम्बन्धमा सामान्यतया लेखापरीक्षण गराउने निकायसँग हुने लेखापरीक्षण प्रवेश बैठकमा छलफल गरी लेखापरीक्षणका क्षेत्र, उद्देश्य र आधारहरूका सम्बन्धमा समेत छलफल वा सूचना आदान प्रदान गरी सहमति कायम गर्नु पर्दछ ।

१५.२ निकाय र यसको परिवेशको जानकारी: लेखापरीक्षकले सार्वजनिक ऋणमा संलग्न निकाय, ऋणको सन्दर्भ, कार्यक्रम, कृयाकलाप, काम कर्तव्य र अधिकार एवम् लेखापरीक्षणको परिवेशको जानकारी लिएमा लेखापरीक्षणको क्रममा सारभुतता निर्धारण एवम् जोखिम पहिचानका लागि आवश्यकता अनुसार पेशागत विवेक प्रयोग गर्ने आधार प्राप्त हुन्छ । लेखापरीक्षकले सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय र सो कार्यालयको वातावरण, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको पर्याप्त जानकारी हासिल गरेमा प्रभावकारी लेखापरीक्षणको अवधारणा विकास गर्न सहज हुन जान्छ । यसका लागि लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षण गराउने सार्वजनिक ऋणसँग सम्बन्धित निकायको कानूनी एवम् संस्थागत व्यवस्था र कार्य सञ्चालन अवस्था, सार्वजनिक ऋणका घटना, कारोबार एवम् अभ्यासहरू, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको प्रभावकारिता, देशको समग्र आर्थिक अवस्था, सार्वजनिक ऋणसँग सम्बन्धित बजारको अवस्था एवम् वित्तीय उपकरणहरूको जानकारी लिई निकायगत तहमा जोखिमको लेखाजोखा गर्नु पर्दछ । लेखापरीक्षणको किसिम अनुसार निकायको जानकारी लिने विषय फरक हुन सक्दछन् ।

निकायको कानूनी संरचनाको जानकारीले लेखापरीक्षणका सीमा पहिचान गर्न सहज हुन्छ । सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको जानकारीले कार्यालयको उद्देश्य, कृयाकलाप, कार्यान्वयनमा पारदर्शिता र जवाफदेहिताको अवस्था, समन्वय संयन्त्र, संगठनात्मक संरचना, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कृयाकलापमा रहेका जोखिमहरू, संलग्न पदाधिकारीहरूको भूमिका लगायतको पहिचान गर्न सजिलो हुन्छ । सार्वजनिक ऋण कार्यालयको संरचना स्वायत्त निकाय, सरकारी मन्त्रालय, केन्द्रीय बैङ्क वा एकभन्दा बढी निकाय संलग्न हुने जस्ता फरक हुन सक्दछन् ।

सार्वजनिक ऋणको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली अन्तर्गत आन्तरिक नियन्त्रणको वातावरण, उच्च तहका पदाधिकारीको इमान्दारिता, प्रतिबद्धता एवम् आचरण, मानव संसाधन नीतिको विद्यमानता, विद्यमान जोखिमहरु जस्तै बजार जोखिम एवम् कार्य सञ्चालन जोखिम, सार्वजनिक ऋणका सूचक (Vulnerability, Sustainability, Financial) हरुको अवस्था, ऋणको दीर्घकालीन प्रक्षेपण, जोखिम न्युनीकरण योजना र सो योजनाको कार्य सम्पादनको अवस्था, साधन स्रोतको दीर्घकालीन प्रक्षेपण, ऋण व्यवस्थापनका उद्देश्य एवम् नियन्त्रण कृयाकलाप, निकाय वा पदाधिकारी विच कार्य विभाजन, सार्वजनिक ऋण सूचना प्रणाली, सार्वजनिक ऋण सम्बन्धी प्रतिवेदन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन वा पृष्ठपोषणमा उल्लेख भएका सुधारका क्षेत्रलाई गरिएको सम्बोधन, आन्तरिक नियन्त्रणको अनुगमन प्रणाली आदिको समेत जानकारी लिनु पर्दछ ।

१५.३ जोखिमको लेखाजोखा वा समस्याको विश्लेषण: लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षण प्रकृयाबाट गलत निष्कर्ष वा राय आउने जोखिमलाई न्युनतम स्वीकारयोग्य तहमा राख्नको लागि लेखापरीक्षण गरिने विषयवस्तुमा रहन सक्ने कमी कमजोरी वा अन्तर वा गलत प्रस्तुती हुन सक्ने संभावना पहिचान गर्न जोखिमको लेखाजोखा गर्दै त्यस्ता जोखिम उपर विशेष ध्यान दिनु पर्दछ । सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन जटिल प्रकृतिको कार्य भएकाले यसमा रहन सक्ने उच्च जोखिमका क्षेत्र पहिचान गर्न लेखापरीक्षण गर्ने विषयवस्तु वा संभाव्य विषयमा रहेका जोखिमको लेखाजोखा गर्नु पर्दछ । जोखिमको लेखाजोखा गर्दा सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित कानूनी संरचना, संस्थागत व्यवस्था, कार्यसञ्चालन योजना, योजना कार्यान्वयनको नियमन, सार्वजनिक ऋणसँग सम्बन्धित जिम्मेवार व्यक्तिको अनुभव र ज्ञान, जिम्मेवार व्यक्तिले भोगेका चुनौतीहरु, सार्वजनिक ऋणको संरचना, आन्तरिक नियन्त्रण व्यवस्था, सूचना प्रणालीको कार्यान्वयन जस्ता पक्षको विश्लेषण गर्नु पर्दछ ।

लेखापरीक्षकले सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन अन्तर्गत लेखा परीक्षण गर्न छनौट भएको विषयवस्तुसँग सम्बन्धित जोखिमको लेखाजोखा वा समस्याको विश्लेषण कार्य सम्पन्न गरे पश्चात लेखापरीक्षणबाट गलत वा अपूर्ण नतिजा वा निष्कर्ष वा सुझाव दिइने अवस्था नआउने तथा गलत सूचना नदिई सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनमा योगदान दिने गरी लेखा परीक्षण जोखिमलाई व्यवस्थित गर्नु पर्दछ।लेखापरीक्षण जोखिम व्यवस्थापन गर्न विषयवस्तुका वास्तविक वा संभाव्य जोखिम पहिचान गरी त्यसलाई निराकरण गर्ने गरी लेखापरीक्षण योजनामा लेखापरीक्षण अवधारणा विकास गर्ने, लेखापरीक्षण विधि छनौट गरी जोखिम न्युनीकरण गर्न गरिएका प्रयासहरुको अभिलेख तयार गर्नु पर्दछ । यसका अतिरिक्त लेखापरीक्षण टोलीका सदस्यको अनुभव र सक्षमता पर्याप्त भए नभएको विचार गर्दै यथार्थ विश्वसनीय र सान्दर्भिक सूचना संकलन गर्ने, उपलब्ध सबै बैकल्पिक विधिहरु समेत अवलम्बन गरिन्छ ।

१५.४ जालसाजीको जोखिम पहिचान: लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षणका हरेक प्रकृतियामा पेशागत विवेक प्रयोग गर्दै जालसाजीका संभावनाहरुको पहिचान गर्न सचेत रहनु पर्दछ । यसका लागि

सक्षम, सान्दर्भिक र पर्याप्त प्रमाणहरू उपयुक्त र उचित रूपमा प्राप्त गरी लेखापरीक्षणका उद्देश्य पुरा हुने गरी जालसाजीका जोखिमलाई पहिचान र विश्लेषण गर्नु पर्दछ ।

१५.५ लेखापरीक्षण योजना र कार्यक्रम: लेखापरीक्षकले जोखिमको लेखाजोखा वा समस्याको विश्लेषणको आधारमा लेखापरीक्षण योजना तयार गर्नु पर्दछ । योजना तयार गर्दा सार्वजनिक ऋणको वित्तीय विवरण गल्ती र जालसाजीको कारणले सारभुत रूपमा गलत प्रस्तुती भए नभएको यकिन गर्नु पर्दछ । त्यस्तै सार्वजनिक ऋणसँग सम्बन्धित कृयाकलाप कार्यान्वयन गर्दा मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता, जवाफदेहिता प्रबर्द्धन भए नभएको सम्बन्धमा ठोस योगदान दिने गरी लेखापरीक्षण गर्ने विषयवस्तुलाई प्राथमिकतामा राख्नु पर्दछ।लेखापरीक्षकले जोखिम देखेका विषयवस्तुमा अन्य निकायले जाँचबुझ गरे नगरेको यकिन गर्नु पर्दछ । लेखापरीक्षण प्रकृत्यामा लेखापरीक्षकले पेशागत विवेक प्रयोग गरी सारभुततालाई विशेष ध्यान दिनु पर्दछ । यसका अतिरिक्त सार्वजनिक ऋणमा जालसाजीको अवस्था, गलत मनसाय नराखीकन भएका गल्ती वा कानूनको उल्लंघन, जिम्मेवार व्यक्तिले गलत वा अपूर्ण सूचनाहरू प्रस्तुत गरे नगरेको, सार्वजनिक ऋण सम्बन्धी सूचना उपलब्ध गराए नगराएको तथा कानूनको अभावमा कुनै कार्य भए नभएको यकिन गर्नु पर्दछ ।

लेखापरीक्षण योजना र डिजाइनमा लेखापरीक्षणका क्षेत्रहरू निर्धारण गर्दा सामान्यतया सार्वजनिक ऋण सम्बन्धी कानूनी संरचना, संस्थागत व्यवस्था, ऋण व्यवस्थापन रणनीति, ऋण सम्बन्धी कृयाकलापहरू, ऋणको भुक्तानी, ऋणको प्रतिवेदन प्रणाली, सरकारले ऋण लिई अर्को पक्षलाई ऋण दिने (Subsidiary Loan Agreement, SLA) प्रणाली, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Public Debt Management Information Systems, PDMIS) समेटेको हुनु पर्दछ ।

लेखापरीक्षणको लागि विषयवस्तु छनौट भएपछि लेखापरीक्षकले सो विषयवस्तु अनुसारको लेखापरीक्षण डिजाइन वा योजनामा कार्ययोजना समेत समावेश गरी लेखापरीक्षणको डिजाइन गर्नु पर्दछ । लेखापरीक्षण डिजाइन गर्दा लेखापरीक्षणको क्षेत्र, परीक्षण गरिने कुनै खास कार्यालय वा कार्यक्रम, लाग्ने समय समेत उल्लेख गर्नु पर्दछ।यसले परीक्षणको किसिम, परीक्षणको विशेषता, जवाफ खोजिएका लेखापरीक्षण प्रश्न समेत समेटेको हुनु पर्दछ । लेखापरीक्षण प्रश्न डिजाइन गर्दा लेखापरीक्षणको उद्देश्य हासिल हुने गरी विषयवस्तुसँग सम्बन्धित, एक आपसमा द्विविधा नहुने गरी तयार गरिएको हुनु पर्दछ । त्यस्तै लेखापरीक्षणका उद्देश्य र लेखापरीक्षण प्रश्न अनुकूल हुने गरी लेखापरीक्षणका उपयुक्त आधार तय गरिएको हुनु पर्दछ । अतः लेखापरीक्षण योजनाले सम्पादन गरिने लेखापरीक्षणको किसिम अनुसार तथ्याङ्क संकलन र विश्लेषण गर्न प्रयोग हुने विधि, लेखापरीक्षणका उद्देश्य एवम् प्रश्नहरू (representative audit questions), लेखापरीक्षण कार्यविधि, लेखापरीक्षणका क्षेत्र, लेखापरीक्षणका आधारहरू (audit criteria), लेखापरीक्षण प्रमाणका स्रोतहरू (sources of evidence) तथा लेखापरीक्षणबाट अपेक्षा गरिएका नतिजा

(illustrations of audit findings) हरु समेटेको हुन्छ। यसका माध्यमबाट अपेक्षा गरिएका प्रमाणहरू एवम् त्यस्ता प्रमाणहरू प्राप्त गर्ने उपयुक्त विधि किटान गरिएको हुन्छ।

१६. लेखापरीक्षण कार्यान्वयन

लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षण प्रतिवेदनलाई समर्थन गर्ने पर्याप्त उपयुक्त लेखापरीक्षण प्रमाण संकलन गर्ने गरी लेखापरीक्षण कार्य विधि अवलम्बन गर्नु पर्दछ। यस्ता प्रमाण संकलन गर्दा कुनै एक स्रोतबाट मात्र संकलन गर्नुको सट्टा विभिन्न प्रकृतिका एकभन्दा बढी स्रोतबाट संकलन गर्नु पर्दछ। लेखापरीक्षकले प्रमाण संकलन गर्दा सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित पदाधिकारीसँग सोधपुछ, अन्तर्वार्ता, ऋण व्यवस्थापनका हरेक चरणमा भएका कृत्याकलापसँग सम्बन्धित मुख्य कागजात एवम् अभिलेख परीक्षण, ऋणसँग सम्बन्धित तथ्याङ्कहरूको तुलना, ऋण व्यवस्थापनका कृत्याकलापहरूको अवलोकन, ऋणसँग सम्बन्धित सूचनाहरूको पुनर्गणना, ऋणसँग सम्बन्धित कागजात एवम् अभिलेखको भौतिक रूपमा गणना तथा सर्वे एवम् तथ्याङ्कीय विश्लेषण लगायतका विधि अवलम्बन गर्न सक्छ। लेखापरीक्षकले जटिल प्रकृतिका र विशिष्ट प्रकारका कृत्याकलापहरूको प्रमाण संकलन गर्न जोड दिनु पर्दछ।

लेखापरीक्षकले पर्याप्त एवम् उपयुक्त प्रमाण संकलन गर्न अस्तित्व र घटना घटेको अवस्था, अधिकार र दायित्व, पूर्णता, मूल्याङ्कन र मापन, प्रस्तुती र खुलाशा लगायतका विस्तृत कार्यविधि प्रयोग गर्न सक्छ। यसैगरी, लेखापरीक्षकले अनुमानित र वास्तविक रकमबीच तुलना गरी देखिएका असमान्य वा अनपेक्षित नतिजा विश्लेषण अनुपात विश्लेषण प्रवृत्ति विश्लेषण अन्तर विश्लेषण जस्ता विस्तृत विश्लेषणात्मक कार्यविधि समेत प्रयोग गर्न सक्दछ।

लेखापरीक्षण संस्थाले लेखापरीक्षण कार्यान्वयन गर्न आवश्यक सीप भएका जनशक्तिलाई लेखापरीक्षणको जिम्मेवारी दिनु पर्दछ। लेखापरीक्षण संस्थामा रहेका जनशक्तिसँग क्षमता नभएको अवस्थामा लेखाङ्कन प्रकृत्या र सूचनाको खुलाशा, मूल्याङ्कन र मूल्य निर्धारण, सूचना प्रविधिको प्रयोग, न्यूनतम नतिजाका सूचक सम्बन्धी प्रविधि र ढाँचाको प्रयोग, जोखिम निर्धारण औजारको प्रयोग, कानूनी र परिपालना सम्बन्धी मुद्दाहरू जस्ता विषयमा विशेषज्ञको सेवा लिन सक्दछ।

लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षणबाट प्राप्त नतिजा एवम् सुझावहरूलाई लेखापरीक्षण नतिजा तालिका (Audit Finding Matrix, AFM) मा अभिलेख गर्नु पर्दछ।

१७. लेखापरीक्षण प्रतिवेदन र प्रतिवेदनको अनुगमन

लेखापरीक्षकले सार्वजनिक ऋणको लागि प्रयोग गरेको लेखापरीक्षणको किसिम अनुसार प्रतिवेदन तयार गर्नु पर्दछ। लेखापरीक्षण संस्थाले लेखापरीक्षकले सम्पादन गरेको लेखापरीक्षण कार्यको स्वतन्त्र रूपमा मूल्याङ्कन गर्नको लागि उपयुक्त गुणस्तर आश्रयता सम्बन्धी प्रणाली विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु

पर्दछ । लेखापरीक्षकले सुझाव कार्यान्वयनको अवस्था, लेखापरीक्षणको प्रभाव, लिइएका सुधारात्मक कार्यहरूको समयमा नै विश्वसनीय सूचना प्रदान गरेमा लेखापरीक्षण संस्थाको मूल्य र योगदान हुने र यसका लागि लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको अनुगमन गरी विधायिका, कार्यपालिका, सरोकारवाला र सर्वसाधारणलाई पृष्ठपोषण दिनु पर्दछ ।

१८. नेपालमा सार्वजनिक ऋणको लेखापरीक्षण

नेपालको संविधान तथा लेखापरीक्षण ऐन, २०७५ ले सरकारी कार्यालय वा सो अन्तर्गतका कुनै एकाईहरू छनौट गरी आर्थिक कारोबार र त्यससँग सम्बन्धित अन्य क्रियाकलापहरूको एक एक गरी वा बीच बीचमा छड्के गरी वा केही प्रतिशत मात्र परीक्षण गर्ने गरी लेखापरीक्षणको तरिका, क्षेत्र र अवधि तोकी अन्तिम लेखापरीक्षण गर्न, त्यसबाट प्राप्त भएको तथ्याङ्कहरू दर्शाउन, त्यसमा विवेचना तथा आलोचना गर्न र आर्थिक विवरण उपर आवश्यकता अनुसार राय सहितको प्रतिवेदन जारी गर्ने अधिकार दिएको छ। महालेखापरीक्षकले लेखापरीक्षण गरिने निकायको नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेत विचार गरी वित्तीय लेखापरीक्षणको अतिरिक्त छनौटको आधारमा सूचना प्रविधि, कार्यमूलक, लैङ्गिक, विधि विज्ञान, वातावरण जस्ता विषयको समेत लेखापरीक्षण गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । यसै गरी महालेखापरीक्षकले लेखापरीक्षण गर्दा सिर्जना भएको दायित्व समयमा भुक्तानी भए, नभएको, सरकारी ऋण तथा लगानी र त्यसबाट प्राप्त हुनुपर्ने वा तिर्नु बुझाउनु पर्ने र बुझाइएको सावाँ, ब्याज, लाभांश लगायतको लेखा राख्ने व्यवस्था पर्याप्त भए, नभएको वा त्यस अनुरूप लेखा राखे, नराखेको र राखेको लेखा यथार्थ भए, नभएको विचार गरी लेखापरीक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था समेत रहेको छ ।

महालेखापरीक्षकको ५९ औं वार्षिक प्रतिवेदन २०७९ मा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट प्राप्त विवरणअनुसार २०७७/७८ को अन्त्यसम्म नेपाल सरकारको कुल तिर्न बाँकी ऋण रु. १७ खर्ब ३७ अर्ब ६३ करोड ६८ लाख रहेको छ । कुल ऋणमध्ये बाह्य ऋण रु. ९ खर्ब ३४ अर्ब ६९ करोड ५२ लाख (५३.८ प्रतिशत) र आन्तरिक ऋण रु. ८ खर्ब २ अर्ब ९४ करोड १६ लाख (४६.२ प्रतिशत) रहेको छ। यो वर्ष सरकारको सरकारी ऋण दायित्व रु. ३ खर्ब ४ अर्ब २३ करोड ४४ लाख थप भई गत वर्षको तुलनामा २१.२२ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ । गत वर्षभन्दा साँवा ब्याज भुक्तानी गर्नुपर्ने रकम वृद्धि भै रु. ९४ अर्ब ८० करोड ३८ लाख पुगेको देखिन्छ। साँवा ब्याज भुक्तानी २०७६/७७ को तुलनामा १३.४० प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ । यो वर्ष आन्तरिक ऋणबाट रु. २ खर्ब २५ अर्ब प्राप्त गर्ने लक्ष्य रहेकोमा रु. २ खर्ब २२ अर्ब ७८ करोड प्राप्त भएको छ । प्राप्त आन्तरिक ऋणमध्ये चालुतर्फ सशर्त अनुदान, विशेष अनुदान र समपूरक अनुदान शीर्षकमा रु. ३३ अर्ब ६४ करोड खर्च भएको छ । त्यसैगरी पुँजीगततर्फ सवारी साधन खरिद लगायतका शीर्षकमा रु. १ खर्ब २२ अर्ब १५ करोड खर्च गरेको देखिन्छ । वित्तीय व्यवस्थाअन्तर्गत रु. २३ अर्ब ४ करोड खर्चमध्ये सार्वजनिक संस्थानमा ऋण लगानी तर्फ रु. ९ अर्ब ५८ करोड र शेयर लगानी तर्फ रु. १३ खर्ब २६ करोड खर्च भएको देखिन्छ । प्राप्त भएको आन्तरिक ऋण र उपयोग भएको रकम विचको फरक रु. ४३ अर्ब ९५ करोड उपयोग गर्न नसके तापनि उक्त रकममा ब्याज

तिर्नु परेको अवस्था छ । त्यसैगरी पुँजीगत शीर्षकमै आन्तरिक ऋण उपयोग भएको अवस्थामा पुँजीगत खर्चबाट मूल्य सार्थकता प्राप्त भएको सुनिश्चित गरेर मात्र ऋणको परिचालन गर्नुपर्दछ भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको छ ।

सार्वजनिक ऋणको लेखापरीक्षणबाट ऋण रकम खर्च गर्ने नीतिगत व्यवस्था स्पष्ट रूपमा नतोकिएको, सार्वजनिक ऋण लगानीका लागि प्राथमिकता क्षेत्र नतोकिएको, ऋणको सदुपयोगको अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने संयन्त्र कमजोर रहेको, आन्तरिक ऋण बजेट न्युन पूर्ति गर्ने स्रोतका रूपमा लिइएको, ऋण रकमबाट सञ्चालन गरिएको आयोजना वा कार्यक्रम नखुल्ने, उपयोग क्षमता कमजोर भई प्रतिबद्धता जनाएको रकम उपयोग नभएको, ऋणबाट भएको खर्चको सोधभर्ना लिन नसकेको, बढ्दो खर्चको आवश्यकता पूरा गर्न बाह्य तथा आन्तरिक ऋणमा निर्भर रहन पर्ने अवस्था नघटेको, कूल आन्तरिक ऋणमा एक वर्षसम्म भुक्तानी अवधि भएको ट्रेजरी विलको अंश धेरै रहेको, अल्पकालीन अवधिको ऋण दायित्व धेरै भइ पुनर्निष्कासनको समयमा ब्याजदर सम्बन्धी जोखिम बढेर गएको, सरकारले वैदेशिक ऋण फरक फरक मुद्रामा लिने भएकाले ती मुद्राको विनिमय दरमा हुने परिवर्तनले वैदेशिक ऋण दायित्वमा घटबड हुने गरेको (२०७६ असारमसान्तको तुलनामा २०७७ असार मसान्तमा विनिमय दर औसतमा ९.६९ प्रतिशतले बढेको कारण आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा रु. ७५ अर्ब २८ करोड तथा २०७७/७८ मा रु. ७ अर्ब ४३ करोड वैदेशिक विनिमय घाटा भएको), विनिमय दरमा भएको परिवर्तनले पारेको असर विश्लेषण नभएको, व्यवस्थापन गर्ने निकायको संस्थागत सुदृढीकरण हुन नसकेको, वार्षिक बजेटमा उल्लेख गरेको वैदेशिक ऋण प्राप्ती हरेक आर्थिक वर्षमा लक्ष्यभन्दा न्यून (२०७७/७८ मा ४३.७ प्रतिशत र २०७६/७७ मा ५७.९ प्रतिशत) रहेको, वैदेशिक ऋणको लक्ष्य निर्धारण वस्तुनिष्ठ हुन नसकेको, ऋण उपयोग क्षमता सुदृढ भइ नसकेको, आन्तरिक ऋण उठाउंदा पार्ने प्रभावको विश्लेषण र मूल्याङ्कन हुने नगरेकोले बजेट खर्च गर्न नसकी नेपाल सरकारको कोषमा रकम बचत भएपनि आन्तरिक ऋण उठाइ रहनु परेको जस्ता ब्यहोराहरु देखिएको छ ।

१५. निष्कर्ष

आन्तरिक तथा बाह्य ऋणको उच्चतम उपयोग गरी राजस्व र खर्च बीच सन्तुलन कायम गरेर ऋण भार बहन गर्न सक्ने क्षमताको विकास गर्ने, सार्वजनिक ऋणको दिगो व्यवस्थापन गर्ने, बढ्दो सार्वजनिक खर्चको सन्दर्भमा ऋणलाई उपयुक्त सीमा भित्र राख्ने, स्वदेशी ऋणमा छोटो अवधिको ऋणको भाग अत्यधिक हुँदा ब्याजदरमा हुने घटबढले बढ्दो जोखिम व्यवस्थापन, ऋणको सदुपयोगको अनुगमन, आन्तरिक तथा बाह्य ऋणको उच्चतम उपयोग गरी राजस्व र खर्चका बीचमा सन्तुलन कायम गरेर ऋण भार बहन गर्न सक्ने क्षमताको विकास गर्ने जस्ता सार्वजनिक ऋणका चुनौतीहरुलाई विचार गर्दै सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन रणनीतिको कार्यान्वयन, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको संस्थागत सुदृढीकरण, ऋणदाताको हित विचार गर्दै प्रचलित बजारदरमा उठाउने, भुक्तानी म्याद फरक पारी सरकारलाई एकै पटक व्ययभार नपार्ने, निष्काशन एवं व्यवस्थापनमा संलग्न निकाय (अर्थ मन्त्रालय,

महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय र नेपाल राष्ट्र बैङ्क) बीच समन्वय गर्ने, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनमा संलग्न जनशक्तिलाई ऋणको उपादेयता, अल्पकालीन र दीर्घकालीन प्रभाव, जोखिमको विश्लेषण, राष्ट्रिय आवश्यकता, प्रशोचन क्षमता, दातृ पक्षका शर्त जस्ता विषयमा क्षमता विकास गरी ऋणका क्षेत्रमा कार्यरत हुन सक्ने अवस्था सिर्जना, बजारमा ब्याज दर कम हुंदा लिई बढी भएका बेला चुक्ता गर्ने गरी लागतमा सामन्जस्यता ल्याउने, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको कार्यान्वयन गरी अभिलेख अद्यावधिक गर्ने तथा ऋणपत्रको दोस्रो बजारलाई प्रभावकारी बनाउन इजाजत दिई नेपालभरबाट संकलन गर्न सकिने गरी इच्छुक सबै सरोकारवालाहरूलाई जानकारी दिई सहभागी हुने अवसर दिने, विनिमय दरको जोखिम कम गर्न हेजिङ्ग लगायतका उपाय खोजी गर्ने, सम्बन्धित दातृ देशको मुद्रामा लिएको ऋण भुक्तानी गर्न अमेरिकी डलर तिरी सो देशको मुद्रा खरिद गर्नु पर्ने अवस्था आउन नदिने, ऋण सम्झौता बमोजिम वैदेशिक ऋण उपयोगलाई प्रभावकारी बनाउने जस्ता उपायहरू अवलम्बन गरेमा नेपालको सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन प्रभावकारी हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

IDI (n.d.). Audit of Public Debt Management-A Handbook for Supreme Audit Institutions, INTOSAI IDI, INTOSAI WGPD. Retrieved from www.idi.no

ISSAI (n.d.). GUID 5250 Guidance on the Audit of Public Debt. Retrieved from www.issai.org

अर्थ मन्त्रालय (२०७९), आर्थिक सर्वेक्षण, २०७८/७९, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

कानून किताब व्यवस्था समिति (२०७४), नेपाल ऐन सङ्ग्रह खण्ड ६(ख) तथा ७(क) र नेपाल नियम सङ्ग्रह खण्ड ६(ख) ।

महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय (२०७९), नेपाल सरकारको आय व्ययको बार्षिक विवरण (मूल आर्थिक विवरण), २०७९, अनामनगर, काठमाडौं ।

महालेखापरीक्षकको कार्यालय (२०७९), महालेखापरीक्षकको ५९ औं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७९, अनामनगर, काठमाडौं ।

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन, २०७९ (२०७९ असोज २३ गते), Retrieved from <http://rajpatra.dop.gov.np/>

योजनाको सफलतामा आयोजना बैङ्कको आवश्यकता र भावी रणनीति

✍ मुनका न्योपाने

कार्यकारी सारांश

विकासमा राष्ट्रिय मूल्यहरूको निर्धारण गर्दै निश्चित आदर्शहरूको परिकल्पना प्रत्येक मुलुकको योजनाले लिएको हुन्छ । संघीयताको सार्थक अभ्याससंगै तीनै तहका सरकारमा योजना प्रणालीको स्थापना गरी आवधिक योजना मार्फत संघीयता सुदृढीकरण चुनौतीका रूपमा रहेको छ । नतिजामूलक योजनाको औचित्यता सार्थक तुल्याउन तथ्यगत विश्लेषण र मुलुकले लिएको दीर्घकालीन लक्ष्य प्राप्ति गर्नका लागि समेत आवश्यकतामा आधारित आयोजना निर्माण गर्नु पर्ने हुन्छ । निश्चित समय, तोकिएको लागत र अपेक्षित गुणस्तरमा आयोजना सम्पन्न हुन नसकेकै कारण सार्वजनिक वित्तमाथीको चाप बढ्दो छ । आयोजनाको सफलतामा नै योजनाको सफलता निर्भर रहने स्थापित मान्यता हो । आयोजना प्रशासनमा दक्षता तथा विकास व्यवस्थापनमा प्रभावकारिता कायम गर्दै समग्र विकासमा मुलुकले अग्रगति लिनै ध्येयसहित आयोजना बैङ्कको स्थापना गर्नु निकै सकारात्मक कदम हो । विभिन्न कानूनी तथा नीतिगत मार्गदर्शनले तथ्यमा आधारित रही विद्युतीय प्रणाली स्थापनामा दिशानिर्देश गरेको छ । प्रदेश तथा स्थानीय तहसम्म नै आयोजना बैङ्क स्थापना गरी प्रणालीमा आवद्धता वढाउनुपर्ने आवश्यकतावोधका बीच यस आलेखले केही सहयोग पुर्याउने विश्वासका साथ तथ्याङ्क र आधिकारिक स्रोत आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणाली र यसको उपयोग हालसम्म प्रविष्ट भएका आयोजनाहरूको विवरण, भएका प्रयास तथा सकारात्मक पक्षहरू, प्रभावकारिताका लागि चाल्नु पर्ने कदमहरू र निष्कर्ष जस्ता पक्ष यस आलेखमा समेटिएको छ। आयोजना व्यवस्थापनमा प्रभावकारिताका लागि निकायगत समन्वय तथा आयोजना बैङ्कले लिएका उद्देश्य पूर्ति गर्नमा स्पष्ट जिम्मेवारी समेत रहनु पर्छ । सार्वजनिक निजी साझेदारी तथा विकास साझेदारका आयोजनामा समेत आयोजना बैङ्कको दायरा क्रमशः बढाउँदै लानु पर्छ । पन्ध्रौं योजनाले यी विषय समेट्ने प्रयास गरेको छ भने सोही योजनाको निर्माणमा राष्ट्रिय योजना

आयोगबाट मस्योदा भएका कार्यविधि तथा मापदण्डका आधारमा आयोजना बैङ्कको अपरिहार्यता प्रत्येक क्षेत्रगत नीतिहरूमा सम्बोधन हुन पर्ने देखिन्छ ।

१. पृष्ठभूमि

राष्ट्रिय मूल्य प्रणालीको स्थापना गर्दै उपलब्ध सम्भावनाको अधिकतम उपयोग गरी लक्षित उपलब्धिहरू हासिल गर्न योजनाले मार्गदर्शन गर्दछ । आर्थिक समृद्धि र सुखी नेपालीको परिकल्पना पन्ध्रौँ योजनाले गरेको छ । समाजलाई विकास र समृद्धितर्फ अग्रसर गराउँदै नागरिकको सरकारप्रतिको विश्वास अभिवृद्धि गराउन योजनाले सन्तुलित तथा समावेशी विकासमा भूमिका निर्वाह गर्दछ । आगामी दिनको मार्ग तय गर्नमा यस अगाडिका अन्य आवधिक योजनाहरूको उपलब्धि लेखाजोखा अवश्य गरिनु पर्दछ । भरपर्दो र स्तरीय तथ्याङ्कको विश्लेषणसहित योजना कार्यान्वयनप्रतिको जिम्मेवारी र अपनत्वबोध विकासमा संलग्न सबै पात्रहरूले वहन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

मुलुक संघीय संरचनामा प्रवेश गरिसकेपछि योजना प्रणालीको आवश्यकता रहन्छ, रहँदैन भन्ने बहसमा तथ्यपरक नतिजामुखी र यथार्थपरक योजनाका माध्यमबाट मात्र मुलुकले लिएका दीर्घकालीन लक्ष्य तथा उद्देश्य प्राप्त गर्न सकिने विषय मननीय छ । प्रदेश र स्थानीय तहले योजना तर्जुमा गर्दा राष्ट्रिय योजनासँग तादात्म्यता कायम गर्नु पर्नेछ । प्रादेशिक तथा स्थानीय आवधिक विकास योजना तर्जुमा गर्दा तय गरिएका आर्थिक तथा सामाजिक नीति, प्रदेश तथा स्थानीयस्तरमा संचालन हुने आयोजनाहरू र दुई वा सो भन्दा बढी स्थानीय तहलाई समेट्ने आयोजना र राष्ट्रिय आवधिक विकास योजनाले राखेका दीर्घकालीन लक्ष्य जस्ता अन्तरवस्तु समेटेी तयार गरिन्छ । यस्तो अभ्यासले तीनवटै तहका योजनाका बीचमा समन्वय तथा सन्तुलन कायम गर्न सहज बनाउँदछ । प्रभावकारी संचार तथा हालसम्मको सिकाइलाई समेत आधार मान्दै संघीय योजना, प्रदेश योजना तथा स्थानीय तहका योजना बीचको तादात्म्यताले योजना प्रणाली सुदृढ हुँदै जान्छ ।

नेपालले अल्पविकसित राष्ट्रको सूचीबाट विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति हुने तथा दिगो विकासको अवधारणामा आधारित भई लक्ष्य प्राप्त गर्नु आजको आवश्यकता हो । योजना निर्माणको सातौँ दशकमा नागरिक तहसम्म अनुभूत हुने गरी यसको प्रभावकारिता तथा कार्यान्वयन दक्षतामा सुधार ल्याउनु पर्ने चुनौती छ । यस सन्दर्भमा, आयोजना बैङ्कको कार्यान्वयन, हाल उपलब्ध जनसांख्यिक लाभ, सहकारी तथा सामुदायिक अभ्यास, प्रविधिमा बढ्दै गएको पहुँच, नागरिक सचेतनामा अभिवृद्धि, सामाजिक आर्थिक रुपान्तरणको मार्ग अवलम्बन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास र सहनिर्माणमा सरोकारवालाको चासो अभिवृद्धि हुनु, आदि अवसर पनि छन् ।

आवधिक योजनामा उल्लेखित कार्य योजना सम्पादन गर्न आयोजनाहरू निर्धारण गरिन्छ । आयोजनाको पहिचान, पूर्व सम्भाव्यता अध्ययन, सम्भाव्यता अध्ययन (आवश्यकता अनुसार) र विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन जस्ता पक्षको विश्लेषण गरी चरणबद्ध प्रक्रियाका आधारमा आयोजनाको पहिचान तथा

प्राथमिकता निर्धारण गरिन्छ । आवश्यक आयोजनामा स्रोत सुनिश्चितता गर्न तथा विकास योजनाको लक्ष्य हाशिल गर्ने प्रभावकारी संयन्त्रका रूपमा आयोजना व्यवस्थापन आयोजना बैङ्कमार्फत गरिनु पर्दछ । वार्षिक कार्यक्रम र बजेटबाट सम्बन्धित मन्त्रालयले आयोजनाको कार्यान्वयन गर्दछ । आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणाली आयोजनाको समग्र चरणमा तथ्याकीय विश्लेषणका एक प्रमुख आधारका रूपमा रही योजना तर्जुमाको महत्वपूर्ण पक्षका रूपमा स्थापित गर्न सकिन्छ ।

२. आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणाली

आयोजनाको तयारी,लेखाजोखा, प्राथमिकीकरण तथा छनौट गर्न आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणाली तथ्याङ्कीय आधारशिलाका रूपमा रहेको छ । त्यस्तै सूचना प्रविधिमा आधारित रहेर संचालनमा ल्याइएको राष्ट्रिय आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणाली विकास योजनाको सार्थकतामा थप दरिलो प्रयास मान्न सकिन्छ । यस आलेखमा राष्ट्रिय आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणालीका लागि नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था स्थापनामा भए गरिएका प्रयास तथा कार्यान्वयन पक्षका बारेमा विश्लेषण गर्ने प्रयास र प्रभावकारिताका लागि आगामी दिनमा के गर्न सकिन्छ भन्ने सम्मका पक्ष उल्लेख गरिएको छ ।

३. कानूनी तथा नीतिगत आधार

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ तथा नियमावलीले गरेको परिभाषा अनुसार "राष्ट्रिय आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (NPBMIS)" भन्नाले राष्ट्रिय योजना आयोगले आयोजना कार्यान्वयन गर्नुपूर्व निर्धारित मापदण्डका आधारमा आयोजनाको पहिचान, वर्गीकरण, मूल्याङ्कन, छनोट तथा प्राथमिकीकरण र पुनः प्राथमिकीकरण प्रक्रियाद्वारा छनोट भएका लगानीका लागि योग्य आयोजनाहरूको सूची समावेश गर्न तयार गरेको विद्युतीय प्रणाली सम्झनुपर्दछ ।

पन्ध्रौं योजनाले आयोजनाको कार्यान्वयन पक्षलाई प्रभावकारी नतिजामुखी र जवाफदेही बनाउन राष्ट्रिय आयोजना बैङ्कको परिकल्पना गर्दै आयोजना बैङ्कका सिद्धान्त र मान्यताअनुरूप प्रदेश र स्थानीय तहहरूमा समेत प्रणालीको स्थापना गर्न सहजीकरण गर्नु पर्ने भनी प्रावधान राखेको छ । यसबाट तीनवटै तहमा आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणाली स्थापनामा समन्वयात्मक भूमिकाका लागि पहल गरेको मान्नु पर्दछ ।

आवधिक योजना र वार्षिक बजेटबीच सामन्जस्यता कायम गर्न आवश्यकताबोध भएको परिप्रेक्ष्यमा तथ्यपरक र मापदण्डमा आधारित आयोजना पहिचान छनौट तथा मूल्याङ्कन प्रणाली र सोका आधारमा आयोजना प्रणालीको विकासमा विद्युतीय प्रणाली स्थापना गर्ने पक्षमा नीतिगत मार्गदर्शन रहेको छ । आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन तथा नियमावली र पन्ध्रौं योजनाले यस विषयमा स्पष्ट निर्देशन गरेको पक्ष माथि उजागर भएकै छन् ।

योजना र बजेटवीचको सम्बन्ध तथा समय प्रक्रिया र उपलब्धी वीच सामन्जस्यता कायम गर्न आयोजना व्यवस्थापन सूचना प्रणालीले उद्देश्यमा सफलता प्राप्त गर्न भएका प्रयास निकै सराहनीय रहेका छन्। विषयगत मन्त्रालयहरूको प्रयास तथा अर्थ मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोग दुवैको सहकार्यप्रतिको चासोले राष्ट्रिय आयोजना बैङ्कको सफल अभ्यासप्रति आशावादी बनाएको छ ।

प्रदेश र स्थानीय तहमा समेत आयोजना बैङ्क तथा प्रणाली स्थापना अपरिहार्य रहेको आवश्यकतावोधमा केही कार्य शुरु भएका छन् । राष्ट्रिय योजना आयोगले राष्ट्रिय आयोजना बैङ्कको स्थापनाको पृष्ठभूमि, संचालनका लागि कानूनी तथा नीतिगत आधार, विभिन्न क्षेत्रसँगको अन्तरसम्बन्ध, मध्यकालीन खर्च संरचनासँगको तादात्म्यता र व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको उपयोग जस्ता विषयहरूमा गरिएका सैद्धान्तिक व्यवस्थाका बारेमा जानकारी प्रदान गर्न विभिन्न प्रदेशमा प्रबोधिकरण कार्यक्रम संचालन गरिएको थियो । राष्ट्रिय आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको व्यवहारिक अभ्यास पनि कार्यक्रममा समावेश गर्दै सातवटै प्रदेशमा कार्यक्रम संचालन हुनुले सबै प्रदेशमा संचालनको पृष्ठभूमि तयार भएको विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

४. प्रदेशस्तरीय आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणाली

राष्ट्रिय आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (NPBMIS) लाई मार्गदर्शन बनाउँदै आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावलीले गरेको प्रावधान जसमा योजना आयोगले प्रदेश र स्थानीय तहमा आयोजना बैङ्कको स्थापना गर्न तथा आयोजनाको पहिचान, मूल्याङ्कन, छनौट तथा प्राथमिकीकरण गर्न आवश्यक सहजीकरण गरिदिन सक्ने व्यवस्थाको अधिनमा रही सातवटै प्रदेशका लागि प्रदेशस्तरीय आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (PPBMIS) प्रणालीको विकास गरिएको छ।

सातवटै प्रदेशका प्रादेशिक आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणाली र राष्ट्रिय आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणालीका वीचमा अन्तरसम्बन्ध कायम गरी प्रणालीमा एकीकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ । प्रत्येक प्रदेशमा आयोजना बैङ्क स्थापना तथा सूचारु गर्नमा सम्बन्धित प्रदेशका प्रदेश नीति तथा योजना आयोगबाट प्रणाली संचालनमा चासो र तत्परतासहित आयोजना बैङ्क संचालनमा ल्याउन पर्ने देखिन्छ । प्रदेश सरकारबाट माग भइ आएका राष्ट्रिय योजना आयोगले मार्गदर्शन तथा क्षमता विकासका कार्यक्रममा थप पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ भने स्थानीय तहमा निर्देशिकाको निर्माणसहित प्रदेशको अनुभवलाई समेत आधार मानी स्थानीय आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणाली स्थापनामा प्रक्रिया अगाडि वढाउन सकेमा समग्रतामा आयोजना व्यवस्थापन प्रणालीवद्ध हुने देखिन्छ । बागमती प्रदेशमा आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको शुभारम्भलाई प्रगतिको एक खुड्किलो मान्न सकिन्छ ।संघिय आयोजनाहरूका सन्दर्भमा मन्त्रालयहरूले प्रणालीमा आवद्धताका लागि चासो वढाएको पाइन्छ ।

५. NPBMIS मा प्रविष्टि भएका आयोजनाको विवरण

राष्ट्रिय आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा वि.सं. २०७९ सम्म प्रविष्टि भएका मन्त्रालयगत ७२०६ आयोजनाहरू मध्ये ५८१२ चालु आयोजनाहरू र १३९४ वटा भविष्यमा कार्यान्वयन हुने आयोजनाहरू रहेका छन्। त्यस्तै गरी राष्ट्रिय आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा वि.सं. २०७९ सम्म प्रविष्टि भएका मध्ये ९७६ वटा पहिचान चरणमा भएका र ४१८ वटा मूल्याङ्कन र त्यसैगरी, वि.सं. २०७९ सम्म प्रविष्टि भएका मध्ये ४१ वटा राष्ट्रिय गौरवका र ४३ वटा रुपान्तरणकारी आयोजनाहरू रहेका छन्। कुन मन्त्रालय अन्तरगत कति आयोजना प्रविष्टि भएका छन् र कुन चरणमा रहेका छन् त्यसको तथ्याङ्क तल टेबलमा देखाइएको छ।

तालिका :- राष्ट्रिय आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा प्रविष्टि भएका आयोजना संख्या

क्र. सं.	मन्त्रालय	कुल आयोजना	पहिचान चरण	मूल्याङ्कन चरण	चालु	आगामी
१.	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	४	०	०	४	०
२.	अर्थ मन्त्रालय	०	०	०	०	०
३.	उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय	४६	१	११	३४	१२
४.	कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय	१	०	१	०	१
५.	कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय	१३	१	३	९	४
६.	खानेपानी मन्त्रालय	५०६	९२	१२१	२९३	२१३
७.	गृह मन्त्रालय	९५	४०	३७	१८	७७
८.	ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिंचाइँ मन्त्रालय	४७४	४६	५२	३७६	९८
९.	परराष्ट्र मन्त्रालय	१	०	०	१	०
१०.	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय	३९५१	६८३	१२०	३१४८	८०३
११.	रक्षा मन्त्रालय	७	०	०	७	०
१२.	वन तथा वातावरण मन्त्रालय	३२	३	३	२६	६
१३.	शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय	१२	४	३	५	७

क्र. सं.	मन्त्रालय	कुल आयोजना	पहिचान चरण	मूल्याङ्कन चरण	चालु	आगामी
१४.	महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय	९	०	६	३	६
१५.	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय	४६	१५	१०	२१	२५
१६.	सङ्घीयमामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	२२	३	०	१९	३
१७.	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	१६	३	३	१०	६
१८.	स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय	२०	६	८	६	१४
१९.	युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय	३२	७	१९	१०	२६
२०.	भूमि व्यवस्था,सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय	१४	०	३	११	३
२१.	श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय	२	०	०	२	०
२२.	राष्ट्रिय सूचना आयोग	३	०	२	१	२
२३.	सहरी विकास मन्त्रालय	१८९३	६९	१६	१८०८	८५
	जम्मा	७१९९	९७३	४१८	५८१२	१३९१

Source:- npbmis.gov.np/2079/10/01

समस्या तथा चुनौती

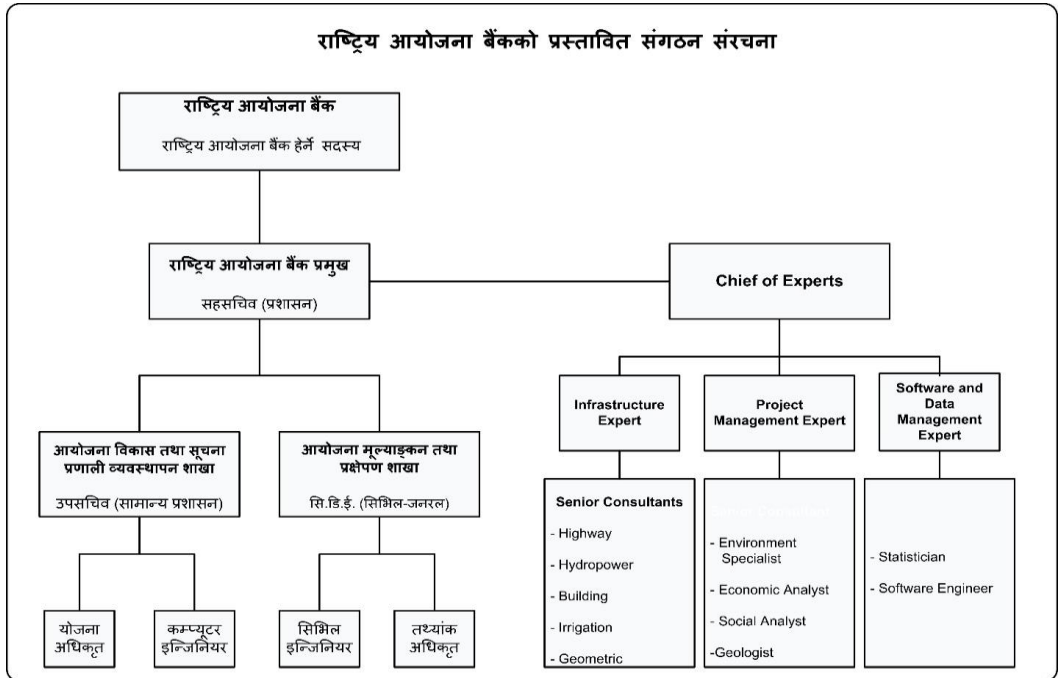
- आयोजना बैङ्कको संचालनमा राजनीतिक स्वामित्व अभिवृद्धि गर्नु,
- मन्त्रालय तथा निकायको कार्यान्वयन तत्परता बढाउनु,
- आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको अन्य प्रणालीसँग अन्तरआवद्धता कायम गर्नु,
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावलीको प्रावधान बमोजिम बजेट प्रणालीसँगको तादात्म्यता कायम गर्नु,
- वृहत उद्देश्यसहित स्थापना भएको राष्ट्रिय आयोजना बैङ्कको सांगठनिक तथा प्राविधिक जनशक्ति व्यवस्थापन गर्नु,

- प्रदेश तहमा आयोजना बैङ्कको कुशलतापूर्वक संचालनमा ल्याउनु,
- आवश्यक निर्देशिका तथा मापदण्ड तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्नु,
- क्षमता विकासका कार्यक्रमसहित प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी सुधारात्मक रणनीति कार्यान्वयन गर्नु,
- निकायगत समन्वय अभिवृद्धि गर्नु, र
- प्रणालीमा आयोजना प्रविष्टी गर्दा निश्चित मापदण्ड तथा प्रक्रिया अवलम्बन गर्नु।

आगामी पाटो

१. **संरचनागत सुधार :** राष्ट्रिय आयोजना बैङ्कको लक्ष्य अनुरूप संचालन तथा व्यवस्थापन गर्न यसको साँगठनिक संरचनामा परिवर्तन गर्नु पर्ने देखिन्छ । सबल संस्थागत आधार तथा सबल वित्तीय आधारले सफलताका लागि विशेष महत्त्व राख्दछ । यस सन्दर्भमा विज्ञहरु समेत सम्मिलित गरी राष्ट्रिय आयोजना बैङ्कको प्रस्तावित सांगठनिक संरचना तल चित्रमा देखाए अनुरूप हुनेछ:-

चित्र :- राष्ट्रिय आयोजना बैङ्कको प्रस्तावित सांगठनिक संरचना

२. कार्यविधि तथा मापदण्डको कार्यान्वयन

चरणबद्धरूपमा मन्त्रालय तथा सरोकारवालाहरूसँग छलफल तथा अन्तरक्रिया गर्दै राष्ट्रिय योजना आयोगले आयोजना वर्गीकरणको आधार तथा मापदण्ड, २०७९, राष्ट्रिय आयोजना बैङ्क कार्यसंचालन कार्यविधि, २०७९ र आयोजना विकास लेखाजोखा छनौट तथा प्राथमिकीकरण सम्बन्धी मापदण्ड, २०७९ को मस्योदा तयार गरेको छ । प्रक्रियागत रूपमा यी कार्यविधि तथा मापदण्डले स्पष्ट दिशानिर्देश तथा मार्गदर्शन गर्ने विश्वास लिन सकिन्छ ।

३. सबै स्थानीय तहमा आयोजना बैङ्कको संचालन

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन तथा नियमावलीमा उल्लेखित प्रावधान बमोजिम राष्ट्रिय योजना आयोगले ६ महानगरपालिका, ११ उपमहानगर पालिका, २७६ नगरपालिका र ४६० गाउँपालिकामा आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणाली विकास गरी सबै स्थानीय तहलाई हस्तान्तरण गर्ने कार्यक्रम बनाएको छ । पहिलो चरणमा राष्ट्रिय योजना आयोगले महानगरपालिका र उप-महानगरपालिकामा आयोजना बैङ्कको प्रवोधीकरण गराई स्थानीय तह आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (LPBMIS) हस्तान्तरण गर्ने कार्यक्रम छ । त्यसपश्चात, क्रमबद्ध रूपमा नगरपालिका एवं गाउँपालिकामा पनि प्रवोधीकरण गराई LPBMIS हस्तान्तरण गरिनेछ ।

४. अन्य सुझावहरू

- विभिन्न व्यवस्थापन सूचना प्रणालीहरूका बीचमा अन्तर-आबद्धता गरिनु पर्दछ ।
- आयोजना बैङ्क र यसका सबल पक्षहरूका बारेमा उच्च तहदेखि नै बुझाइको व्यापकता सहित सकारात्मक धारणा विकास गरिनु पर्दछ । यसले नीतिगत सहजताका साथै कार्यान्वयनमा अपनत्व बोध रहनेछ ।
- सुधार अनि सुधारको रणनीति लिँदै प्रणालीको सहज उपयोगका लागि निरन्तर सुधारमा संस्थागत सबलता अभिवृद्धि गरिनु पर्दछ ।
- बहुउपयोग र बहुसरोकारवालाको चाख सम्बोधन हुने गरी अन्य प्रणालीसँग आयोजना बैङ्क प्रणाली एकिकरण गरिनु पर्दछ ।
- अनुगमन र मूल्याङ्कनको आधारका रूपमा विकास गरी सरल प्रभावकारी व्यवस्थापन गरिनु पर्दछ ।

- आयोजना प्रमुख सरुवाको निश्चित मापदण्ड रहनु पर्दछ । कार्य सम्पादन सम्झौतामा नै आयोजनाको प्रगतिका आधार तय गरिनु पर्दछ ।
- प्रणालीमा स्तरोन्नतिको निरन्तरता सहीत उपयोगमैत्री बनाइनु पर्दछ ।

निष्कर्ष

योजनाले तय गरेका लक्ष्य प्राप्त र आयोजना सुशासनका बीचमा सकारात्मक सहसम्बन्ध रहन्छ । कुनै पनि आयोजनाको समय, लागत र गुणस्तर मापन गर्नका लागि तथ्यगत विश्लेषण अपरिहार्य हुन्छ । हाम्रा आयोजनाहरु किन सफल हुन सकेनन् र त्यसको जिम्मेवारीमा किन एक अर्कामाथि दोष थोपरिने गरेको छ । पूँजीगत खर्चको न्यूनताले विकास किन प्रभावित भएको छ भन्ने तमाम सवालहरुको जवाफमा आयोजना बैङ्कको प्रभावकारी कार्यान्वयनले सघाऊ पक्कै पुर्याउने छ । तयारी अवस्थामा रहेका आयोजनाको पोर्टफोलियो तयार गरी हरेक तहका योजना निर्माण गर्ने निकायहरुले आयोजना बैङ्कको अवधारणा अवलम्बन गर्नु आजको आवश्यकता हो । निजी क्षेत्रको लगानी र प्राविधिक ज्ञान परिचालन गर्ने रणनीतिमार्फत आयोजना तर्जुमा तथा व्यवस्थापनमा असल पक्षहरु अवलम्बन गर्न सकिन्छ । ठूला आयोजनाहरुमा सार्वजनिक निजी साझेदारीको अवधारणाले लगानी तथा कार्यान्वयन वातावरणमा थप सहयोग पुर्यानेछ । आयोजना पहिचान, छनौट, मुल्याङ्कन तथा प्राथमिकीकरण गर्ने चरणबद्ध प्रक्रियामा आयोजना संचालन गर्ने सम्बन्धित मन्त्रालयको दायित्व तथा तीनवटै तहबीच समन्वय र सहकार्य पनि उत्तिकै महत्वको विषय हो ।

सन्दर्भ सामग्रीहरु

ESCAP (2020), Infrastructure financing for sustainable development in Asia and the Pacific, 2020

आयोजनाहरुको वहुवर्षीय ठेक्का सम्बन्धी मापदण्ड (२०७६), Retrieved from www.mof.gov.np
आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ (२०७६ असोज २४ गते), Retrieved from www.mof.gov.np

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७७ (२०७७ माघ १९ गते), Retrieved from www.lawcommission.gov.np

पैरवी प्रकाशन (२०७६), प्रशासन व्यवस्थापन र समावेशी लोकतन्त्रका नवीन आयामहरु, पैरवी प्रकाशन, २०७६ ।

राष्ट्रिय आयोजना बैंक निर्देशिका (२०७६), Retrieved from www.npc.gov.np

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७६), पन्ध्रौँ योजना (आ.व. २०७६/७७ देखि २०८०/८१), सिंहदरबार, काठमाडौँ ।

वर्ष ३९, अंक २, विकास पत्रिका, २०७९ माघ

राष्ट्रिय योजना आयोग (गठन तथा कार्य सञ्चालन) आदेश, (२०७४), Retrieved from www.npc.gov.np

सोपान (२०६९). स्वतन्त्रता र शासनाधिकार, सोपान मासिक, डिल्लीवजार, २०६९।

स्थानीय तहको योजना तर्जुमा दिग्दर्शन (२०७८), Retrieved from www.npc.gov.np

समन्वयको सिद्धान्त र नेपालमा समन्वयात्मक तथ्याङ्क प्रणालीको कार्यदिशा

लोक बहादुर खत्री

कार्यकारी सारांश

तथ्याङ्कीय सङ्गठनले गर्नुपर्ने सम्पूर्ण कार्य वा प्रयत्नहरूलाई एकै ठाउँमा बाँध्ने, एकीकरण गर्ने र सामन्जस्यता ल्याउने वा सुर मिलाउने कार्यलाई तथ्याङ्कीय समन्वय भनिन्छ । समन्वयले तथ्याङ्क उत्पादकहरूमा समूह भावनालाई जागृत गर्दछ । यसले तथ्याङ्क प्रणाली भित्रका सबै पात्रहरूबीच आन्तरिक तथा बाह्य सम्बन्ध बलियो पार्दछ । कुनै पनि देशको तथ्याङ्क प्रणालीमा तथ्याङ्क उत्पादक, प्रदायक, प्रयोगकर्ता र प्राज्ञिक अनुसन्धानमा संलग्न संघसंस्थाहरू रहने गर्दछन् । यी पात्रहरू आफैभित्र र पात्रहरूबीच पूर्ण समन्वय कायम भएमा तथ्याङ्कीय निकाय र समग्र तथ्याङ्क प्रणालीको दक्षता, प्रभावकारीता र उत्पादकत्व वृद्धि हुन्छ । प्रणालीका पात्र, कार्यप्रकृति, समय र परिस्थिति अनुसार विभिन्न प्रकारका तथ्याङ्कीय समन्वय आवश्यक पर्दछन् । तर तथ्याङ्क प्रणालीमा पूर्ण समन्वय कायम गर्न सरल छैन । समन्वयको स्तर तथ्याङ्क प्रणालीको क्षमतामा निर्भर हुन्छ । सन् २०२० मा विश्व बैंकबाट प्रकाशित तथ्याङ्कीय क्षमता सूचकाङ्कमा नेपालले ७२.२ अङ्क पाएको छ । यसले नेपालको तथ्याङ्कीय क्षमताको स्तर राम्रो रहेको देखाउँछ । नेपालमा विषयगत मन्त्रालयले स्वतन्त्रपूर्वक आफ्नो कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क उत्पादन गर्ने भए पनि समन्वय कायम गर्न राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषद् र राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय क्रियाशील छन् । अन्तरनिकाय प्रतिनिधित्व रहने गरी निर्देशक समिति, सल्लाहकार समिति वा प्राविधिक समिति गठन गरेर तथ्याङ्कीय गणना वा सर्वेक्षण सञ्चालन गर्ने प्रचलन छ । तर कुनै निकायले उत्पादन गरेको तथ्याङ्कले गुणस्तर मापदण्ड पालना गरे नगरेको सम्बन्धमा परीक्षण वा मूल्याङ्कन गर्ने अभ्यास छैन ।

विश्वका २६ प्रतिशत देशका तथ्याङ्क प्रणालीमा मात्र पूर्ण समन्वय रहेको पाइन्छ । एउटा समन्वयको औजारले सधैं र सबै स्थानका उत्तिकै प्रभावकारी ढंगले काम नगर्न सक्छ । समन्वयको विषय र सिद्धान्त अनुसार समन्वयकर्ताले फरक फरक प्रकृतिको कला, साहस र सीप प्रदर्शन गर्नुपर्दछ । तथ्याङ्कको प्रकृति

अनुसार बहुसरोकारवाला सम्मिलित समिति वा कार्यदलहरु, कर्मचारी बैठक वा सम्मेलन र केन्द्रीयकरण, आदि औपचारिक विधि र स्वःसमन्वय, समूह मनोविज्ञान, तालिम वा गोष्ठी र भोज वा भेटघाट जस्ता अनौपचारिक विधिहरु अवलम्बन गरेर समन्वयात्मक तथ्याङ्क प्रणाली निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सकिन्छ ।

नेपालको तथ्याङ्कीय सुशासन र सक्षमता सबै तह र क्षेत्रका तथ्याङ्कीय संगठनको सुदृढीकरण, तथ्याङ्कीय लगानी तथा लगानी प्रबन्धमा व्यापक विस्तार, तथ्याङ्कीय पूर्वाधार तथा प्रविधिको नवीनता, तथ्याङ्कीय औजारहरुको प्रभावकारीता, तथ्याङ्कीय जनशक्तिको सक्षमता र तथ्याङ्कीय नेतृत्वको क्रियाशीलतामा अडिएको छ । तथ्याङ्कीय सुशासन र सक्षमता राम्रो भए तथ्याङ्कीय समन्वय पनि राम्रो हुन्छ ।

तथ्याङ्क विकासको राष्ट्रिय रणनीति र तथ्याङ्क ऐन, २०७९ जारी भइसकेको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा नेपालको तथ्याङ्क प्रणालीमा सबैले चाहेको, धेरै पटक चर्चा भएको र सबै समस्याको एउटै समाधान मानिएको तर सबै भन्दा न्यून कार्यान्वयन भएको राष्ट्रिय समन्वयको विषयमा कुन तहमा के गर्ने, किन गर्ने र कसरी गर्ने भन्ने सम्बन्धमा नीतिगत एवं कानुनी दुविधा छैन । यद्यपि, कार्यान्वयनको थप चुनौतीपूर्ण चरण तय गर्न बाँकि छ । तथ्याङ्क उत्पादकहरुबीच आन्तरिक तथा बाह्य समन्वय र कार्यक्रमगत वा मानवरहित समन्वय कायम गर्नको लागि समन्वयका नीति, योजना, संयन्त्र र उपकरणहरु परिचालन गर्दा समन्वयका उपयुक्त सिद्धान्त र शैली अवलम्बन गरी राष्ट्रिय समन्वय संस्कृतिको निर्माण गर्नु आवश्यक हुन्छ । तथ्याङ्कीय समन्वयका विधि वा औजारहरुको प्रयोग शुरुआती चरणमा, निरन्तर, प्रत्यक्ष सम्पर्कबाट र पारस्परिक सम्बन्धको सिद्धान्तको आधारमा गर्दा अधिक प्रभावकारी हुने अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव छ । तथ्याङ्क प्रणालीमा समन्वय कायम गर्न दण्डात्मक, आदेशात्मक वा औपचारिक उपाय भन्दा प्रवर्द्धनात्मक, सहकार्यात्मक र अनौपचारिक संवादका उपायहरु बढी प्रभावकारी हुन्छन् । त्यसैले, आगामी दिनमा सबै तह र प्रकारका तथ्याङ्कीय क्रियाकलापहरुमा उद्देश्यको प्रष्टता, प्रभावकारी सञ्चार र आपसी सम्मान तथा समझदारी कायम गर्नमा विशेष जोड दिनु पर्दछ ।

१. विषय प्रवेश

आजको युग तथ्याङ्कको युग हो । सबै संगठनहरु तथ्याङ्कीय संगठन हुन् । सबै मानिस र संस्थाहरु तथ्याङ्क प्रयोगकर्ता हुन् । यो युगमा तथ्याङ्क विना जीवन र जगतको सुसञ्चालन सम्भव छैन । प्राज्ञिक दृष्टिले ब्रह्माण्डमा विद्यमान सजीव वा निर्जीव, धातु वा अधातु, ठोस, तरल वा ग्याँस पदार्थ तथ्याङ्कीय अध्ययनको विषयवस्तु मानिएको छ । विज्ञानको द्रुत विकाससँगै विधागत रूपमा अनुसन्धान एवम् उत्खननका विविध उपक्षेत्रमा हुने अन्वेषणको गहिराईसँगै तथ्याङ्कको कार्यक्षेत्र निरन्तर विस्तार भएको छ । अनलाईन मिडिया र सामाजिक सञ्जालमार्फत प्रभाव हुने सूचनाको बाढीले तथ्याङ्कलाई सर्वत्र अनिवार्य बनाएको छ ।

तथ्याङ्कीय समन्वयको अध्ययन गर्दा सार्वजनिक संगठनहरूलाई प्रमुख तथ्याङ्कीय सङ्गठन र अन्य संगठन गरी दुई भागमा वर्गीकरण गर्ने अभ्यास छ । सार्वजनिक क्षेत्रका संगठनबाट सम्पादन हुने प्रमुख कार्यको आधारमा प्रमुख तथ्याङ्कीय सङ्गठनलाई चार प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । पहिलो समूहका संगठनको मूल जिम्मेवारी नै तथ्याङ्क उत्पादन गर्नको लागि गणना, सर्वेक्षण, अनुसन्धान वा प्रयोग गर्ने हुन्छ । दोस्रो वर्गमा तथ्याङ्कीय विधि, स्तर, ढाँचा र मापदण्ड निर्माण गर्ने संगठनहरू पर्दछन् । तेस्रो प्रकारका तथ्याङ्कीय संगठनहरूले आफ्नो मुख्य जिम्मेवारी पूरा गर्ने सिलसिलामा ठूलो मात्रामा सूचना वा जानकारी उत्पादन, प्रवाह र प्रयोग गरिरहेका हुन्छन् । अर्को समूहका संगठनले तथ्याङ्कीय जनशक्ति उत्पादन, प्रशिक्षण वा आपूर्ति गर्दछन् । तथ्याङ्क प्रणालीको सबलता ती संगठनहरूको सामुहिक क्षमता, प्रयत्न र प्रभावकारितामा निर्भर हुन्छ । प्रत्येक तथ्याङ्कीय एकाइले एक आपसमा तालमेल मिलाई, एकल लक्ष्य हासिल गर्ने दिशामा सामुहिक समझदारी कायम गरेमा सुदृढ र समन्वयात्मक तथ्याङ्क प्रणाली निर्माण गर्न सम्भव हुन्छ । अन्यथा एक पटक एउटा निकायले उत्पादन गरेमा पुग्ने तथ्याङ्क धेरै पटक धेरै संस्थाले दोहोर्‍याएर गरिरहने सम्भावना रहन्छ । कुनै एउटा मात्रै निकायको एउटा एकाइले सबै प्रकारका तथ्याङ्कको उत्पादन तथा आपूर्ति गरेमा वा कुन क्षेत्रको तथ्याङ्क कसले, कहिले, किन र कसरी संकलन, प्रशोधन र प्रकाशन गर्दछ भन्ने विषय कानूननिरूपण भएमा कतै तथ्याङ्क अभाव, कतै बहुतथ्याङ्क र तथ्याङ्कीय दोहोरोपनाको समस्या आउँदैन ।

नेपालको राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीमा सरकारी, निजी र गैरसरकारी क्षेत्रका विभिन्न स्रोतसाधन र क्षमता भएका संस्था र पात्रहरू क्रियाशील छन् । तथ्याङ्क प्रणालीमा कतै स्रोत धेरै, जनशक्ति र कार्यक्रम कम त कतै स्रोत कम तर कार्यबोझ अधिक छ । तथ्याङ्क प्रणालीका हरेक कर्ता र पक्षहरूलाई एकताको सुत्रमा बाध्ने अदृश्य शक्ति हो, समन्वय । समन्वयको माध्यमबाट विभिन्न तथ्याङ्क उत्पादकहरूबीच तालमेल कायम गर्न सकिन्छ । समन्वयले सन्तुलन, सहकार्य, एकरूपता र एकीकरणमा जोड दिन्छ । यस लेखमा समन्वयको अर्थ, प्रकार, सिद्धान्त र पूर्वशर्त बारे संक्षिप्त जानकारी प्रदान गर्नुको साथै तथ्याङ्क प्रणालीमा “राष्ट्रिय समन्वय” कायम गर्ने सम्बन्धमा प्रचलित विश्वव्यापी अभ्यास, “नेपालको तथ्याङ्क विकासको राष्ट्रिय रणनीति” तथा “तथ्याङ्क ऐन, २०७९” मा रहेका समन्वयका औजारहरू, तथ्याङ्क व्यवस्थापनमा समन्वय कायम गर्ने सिलसिलामा विद्यमान प्रमुख समस्याहरू र तिनको समाधानार्थ भावी कार्यदिशा प्रस्ताव गरिएको छ ।

२. समन्वयको अर्थ

समन्वय व्यवस्थापनको एउटा महत्वपूर्ण अङ्ग र प्रमुख कार्य हो । यसको बेग्लै कला र विज्ञान छ । नेपाली बृहत् शब्दकोशले समन्वयको अर्थ “कुनै दुई वा दुईभन्दा बढी कुराको पारस्परिक सम्बन्ध र कार्य तथा कर्ताहरूबीचको सङ्गति” भनेको छ । मरियम वेबस्टर शब्दकोशले समन्वयलाई “मानिसहरू र समूहहरूलाई संगठित गर्ने प्रक्रिया” मानेको छ । समन्वयले सन्तुलन, एकरूपताका साथसाथै लगानी र उपलब्धिको एकीकरणमा जोड दिन्छ ।

सार्वजनिक प्रशासनमा विभिन्न मन्त्रालय, विभाग, आयोग र कार्यालयहरू संलग्न हुन्छन् । सबैले आफ्नो काममा मात्र ध्यान दिएमा बेमेल र विसंगति सिर्जना हुन्छ । ती सबैको प्रयत्न एकै दिशामा अगाडि बढेमा उद्देश्य हासिल गर्न सकिन्छ । त्यसो नभए गन्तव्यमा पुग्न सकिँदैन । तालमेल कायम गर्न बेग्लै संयन्त्रको आवश्यक पर्दछ । एउटै संगठनभित्र र बेग्लै बेग्लै संगठनमा कार्यरत कर्मचारीहरूको काममा समेत तालमेलको आवश्यकता पर्दछ । समन्वय भनेको त्यही तालमेलद्वारा लक्ष्यमा पुग्ने कार्य हो (मधुनिधि तिवारी, २०६२) । हेनरी फेयोलको शब्दमा, समन्वय भनेको सङ्गठनले गर्नुपर्ने सम्पूर्ण कार्यहरू वा प्रयत्नहरूलाई एकै ठाउँमा बाँध्ने, एकीकरण गर्ने र सामन्जस्यता ल्याउने वा सुर मिलाउने कार्य हो (D.S.Pugh, 1971)। डिमोक र डिमोकको परिभाषा अनुसार समन्वय भनेको एउटा संस्थाका विभिन्न भागहरूको एक अर्काबीच समुचित सम्बन्ध राख्ने कार्य हो (Dimok & Dimok, 1969)। हर्बर्ट साइमनले समन्वयलाई एउटा समूहका सदस्यहरूले तय गरेका लक्ष्यहरू प्राप्तिको लागि एउटै निर्णय स्वीकार्ने अवस्था निर्माण कार्यको रूपमा बताएका छन् (Herbert Simon, 1967) । Ordya Tead ले लक्ष्यमा एकत्वको लागि आवश्यक पर्ने सामूहिक समझदारी समन्वय हो भनेका छन् (Ordya Tead, 1951)।

३. समन्वयको महत्त्व

सार्वजनिक प्रशासनका कतिपय लक्ष्यहरूको प्राप्ति विभिन्न तहका सरकारका एकभन्दा बढी सङ्गठनहरू, निजी तथा गैरसरकारी संस्थाहरू र अन्य प्राज्ञिक संस्थाहरूको सामूहिक प्रयासबाट मात्र सम्भव हुन सक्ने खालका हुन्छन् । कुनै सङ्गठनले गलत ढङ्गबाट कार्य गरेमा, समयमा कार्य सम्पादन नगरेमा, कामै नगरेमा, बढी खर्च लगाई काम गरेमा त्यसले अन्य सङ्गठनहरूको कार्य सम्पादनमा पनि नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्दछ र लक्ष्य प्राप्तिमा बाधा उत्पन्न गर्न सक्दछ । तसर्थ, एउटा सङ्गठनको लक्ष्य प्राप्तिमा अन्य सङ्गठनहरूका क्रियाकलापहरूले समेत असर पार्ने खालका अन्तरसम्बन्धित सङ्गठनहरूबीचमा समन्वयको आवश्यकता पर्दछ । अन्तरसङ्गठनको साथै एउटै सङ्गठनभित्र पनि समन्वयात्मक कार्यप्रणालीको ठूलो महत्त्व हुन्छ । समन्वयले समूह भावनालाई प्रेरित गर्दछ । समन्वयमार्फत उचित मार्गदर्शन प्राप्त हुन्छ । समन्वयले नेतृत्व र कर्मचारीमा उत्प्रेरणा जगाउँछ । समन्वयले उपलब्ध स्रोतसाधनको अधिकतम उपयोग गर्न सघाउँछ । समन्वय कायम भएमा संगठनको उद्देश्य छिटो र सहजै हासिल हुन्छ । समन्वयले संगठनको आन्तरिक तथा बाह्य सम्बन्ध बलियो हुन्छ । समन्वय भएमा संगठनको दक्षता, प्रभावकारीता र उत्पादकत्व वृद्धि हुन्छ । समन्वयले संगठनको छवि राम्रो बनाउँछ । समन्वय विनाको सार्वजनिक प्रशासन लथालिङ्ग भएको संस्था, साधनस्रोतको जथाभावी वा कुनै प्रयोजन बिना खर्च गर्ने संस्था, जसलाई जे गर्न मन लाग्छ त्यसै गर्ने र लक्ष्य विहीन भीडको रूपमा परिणत हुने निश्चित छ । समन्वय हर दृष्टिकोणबाट र हर प्रकारको काममा आवश्यक पर्दछ ।

बुँदागतरूपमा समन्वयको महत्त्व निम्न बमोजिम प्रस्तुत गर्न सकिन्छ (मधुनिधि तिवारी, २०६२) :

- तथ्याङ्कीय ब्द्वद्ध हटाउन, तथ्याङ्कीय बाधा हटाउन र तथ्याङ्कीय गुनासाहरु सम्बोधन गर्ने
- तथ्याङ्कीय दोहोरोपना हटाएर अनावश्यक खर्च र असुविधा न्यूनीकरण गर्ने
- तथ्याङ्कीय गणना वा सर्वेक्षणमा मितव्ययीता कायम गर्ने र तथ्याङ्कीय स्रोतसाधनको उत्पादनशीलता बढाउने
- पूर्वनिर्धारित कार्यतालिका बमोजिम तथ्याङ्क संकलन, प्रशोधन, विश्लेषण र प्रकाशनको सुनिश्चितता कायम गर्ने
- विषयक्षेत्रगत तथ्याङ्क उत्पादकहरुको एकलकाँठे, गोपनीय र असहयोगी प्रवृत्ति अन्त्य गर्ने
- तथ्याङ्क उत्पादन तथा प्रकाशन गृहहरुको साम्राज्य खडा गर्ने प्रवृत्ति रोकेर आ-आफ्नो कार्यक्षेत्र विस्तार गर्ने र बजेट तथा अन्य तथ्याङ्कीय पूर्वाधार बढाउन खोज्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्ने ।

४. समन्वयका प्रकार र तरिकाहरु

समन्वय धेरै प्रकारका हुन्छन् । आन्तरिक तथा बाह्य समन्वय, ठाडो तथा तेर्सो समन्वय, प्रक्रियागत तथा सारभूत समन्वय, अनौपचारिक तथा स्वेच्छिक समन्वय र कार्यक्रम तथा मानवरहित समन्वय, आदि समन्वयका प्रमुख उदाहरण हुन् । अधिकांश संगठनले २ प्रकारका समन्वय कायम राख्नु पर्दछ । पहिलो आन्तरिक समन्वय (Internal Coordination) र दोस्रो बाह्य समन्वय (External Coordination) । आन्तरिक समन्वय पनि २ किसिमको हुन्छ । एउटा ठाडो समन्वय (Vertical Coordination) र अर्को तेर्सो समन्वय (Horizontal Coordination) ।

हेनरी फेयोलले आन्तरिक समन्वय प्रभावकारी बनाउन निम्न ३ पक्षमा ध्यान पुर्याउनु पर्ने सुझाव दिएका छन् :-

- प्रत्येक विभागले अर्को विभागसँग उचित तालमेल र समझदारी कायम राखेर आफ्नो कार्य सम्पादन गर्नुपर्दछ
- संगठनको समष्टिगत लक्ष्य हासिल गर्न विभागहरुले पुर्याउने योगदानको विषयमा सबै सूचित हुनु पर्दछ र
- सबै विभागहरुको कार्य तालिका बदलिँदो परिस्थिति अनुरूप आपसी सहमतिमा परिमार्जन गर्नुपर्दछ ।

ठाडो समन्वयलाई व्यवस्थित गर्नको लागि संगठन संरचना तयार पार्ने समयमै पदसोपान, कार्यविभाजन, अधिकारको क्रम, आदेशको एकात्मकता, नियन्त्रणको दायरा, विकेन्द्रीकरण, अधिकार प्रत्यायोजन, सुपरिवेक्षण, निर्देशन तथा नियन्त्रण र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, आदि विभिन्न व्यवस्थापकीय उपकरणहरूको परिचालन गर्न सकिन्छ ।

तेस्रो समन्वय कायम गर्ने प्रमुख तरिकाहरू निम्न तीन वटा छन् (Economicdiscussion, n.d.) :-

१. स्रोतसाधनको वैकल्पिक व्यवस्था (Slack Resources): अतिरिक्त समय तथा बजेट, वैकल्पिक जनशक्ति तथा सामग्रीहरू र स्रोत साधनको राम्रो मौज्जातको व्यवस्था गर्ने । खरिद वा पदपूर्ति प्रक्रियामा ढिलाई भएकोले कार्य सम्पादन हुन नसकेको बहाना बनाउनु नपर्ने उपायहरू अपनाउने ।
२. सूचना प्रणाली (Information Systems): एउटै संगठन भित्रका विभिन्न विभाग, महाशाखा वा शाखाहरूबीच सूचना प्रणालीको प्रभावकारी उपयोग मार्फत सञ्चार प्रक्रियालाई स्वचालित बनाउने ।
३. छड्के सम्बन्ध (Lateral Relations): विभिन्न विभागका समकक्षीहरूसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क (Direct Contact), सम्पर्क अधिकारी (Liaison Officer), कार्यदल (Task Force) वा संयुक्त कार्यटोली (Joint Work Team) मार्फत निरन्तर संवादमा रहने र व्यवस्थापकीय एकीकरण (Managerial Integrators) मार्फत परियोजनागत सहकार्य गर्न सकिने ।

समन्वयका तरिकाहरूलाई देहाय बमोजिम औपचारिक र अनौपचारिक गरी दुई खण्डमा वर्गीकृत गरेर पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ (मधुनिधि तिवारी, २०६२):-

औपचारिक तरिकाहरू

- योजना
- जिम्मेवारी र अधिकार तोकिएको कार्ययोजना
- सङ्गठनको ढाँचा
- कार्यविधि र अधिकारको रेखा
- नक्साङ्कन वा फ्रेमवर्क
- बहुसरोकारवाला सम्मिलित समिति वा कार्यदलहरू
- कर्मचारी बैठक वा सम्मेलन
- केन्द्रीयकरण र नेतृत्व

अनौपचारिक तरिकाहरू

- स्व:समन्वय
- समूह मनोविज्ञान
- तालिम वा गोष्ठी
- भोज वा भेटघाट

संगठनको हरेक तहमा समन्वय आवश्यक पर्छ । उच्च नेतृत्व तहमा रणनीतिक समन्वय, मध्यमस्तरमा व्यवस्थापकीय समन्वय र तल्लोस्तरका कार्यसञ्चालन समन्वय चाहिन्छ । यस्ता तहगत समन्वय कायम गर्न रणनीतिक, व्यवस्थापकीय तथा कार्यसञ्चालन योजनासँगै रणनीतिक, व्यवस्थापकीय तथा कार्यसञ्चालन नियन्त्रणका औजारहरु उपयोगी हुन्छन् ।

समन्वय प्रक्रियामा संगठन संरचना र जनशक्तिको मनोविज्ञानको भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण रहन्छ । एउटा स्थिर र बेलोचदार संरचनाले हरेक परिस्थितिमा उच्च प्रतिफल प्रदान गर्न सम्भव हुँदैन । त्यसैले, आवश्यकता अनुसार संरचनाको निरन्तर पुनरावलोकन, संशोधन र सुधार गर्न तयार रहनुपर्छ । संगठनमा काम गर्ने उच्च नेतृत्वदेखि कार्यसञ्चालन तहको कामदारसम्ममा उच्चताबोध, पदीय अहम् र ज्ञान तथा स्रोतसाधनको घमण्ड अन्तरनिहित हुन सक्छ । संगठनको नेतृत्वमा एकपक्षीय ढङ्गले साम्राज्य खडा गर्ने मनोविज्ञान पनि हावी हुन्छ । त्यसैले, शक्ति र अधिकारको प्रयोग गर्ने वा दण्ड/सजायको त्रास देखाउने तरिका भन्दा स्वःसमन्वय र समूह मनोविज्ञान व्यवस्थापनका विधिहरु आत्मसात गरी संगठन भित्र र बाहिर कार्यरत मानिसहरुबीच अन्तरव्यक्तिगत सम्बन्ध कसिलो पार्न सकेमा समन्वय दिगो हुन्छ ।

५. समन्वयका सिद्धान्तहरु

प्रभावकारी समन्वयका सात वटा प्रमुख सिद्धान्तहरु छन् । Mary Parker Follett ले समन्वय शुरुआती चरणमा, निरन्तर, प्रत्यक्ष सम्पर्कबाट र पारस्परिक सम्बन्धको सिद्धान्तको आधारमा गर्नु पर्नेमा जोड दिएका छन् (Mary Parker Follet, 1973)। व्यवस्थापनका अन्य विद्वानहरुका अनुसार ती चार सिद्धान्तको अतिरिक्त प्रभावकारी सञ्चार, आपसी सम्मान र उद्देश्यको प्रष्टता पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छन् ।

क. शुरुआती चरणको सिद्धान्त (Principle of Early Stage) :- यस सिद्धान्त कुनै पनि कामको योजना चरण शुरु गर्दादेखि नै समन्वय गर्नु पर्छ भन्ने मान्यतामा अडिएको छ। तब मात्र उत्कृष्ट योजना बन्छ र त्यसको सफल कार्यान्वयन हुन्छ । प्रारम्भ विन्दुदेखि समन्वय कायम गरेमा संगठनको उद्देश्य छिटो र सहजै सम्पन्न हुन्छ ।

ख. निरन्तरताको सिद्धान्त (Principle of Continuity) :- यस सिद्धान्त अनुसार समन्वय निरन्तर चलिरहने कार्य हो । एक चरणमा एक पटक समन्वय गरेर सार्थक परिणाम निस्कँदैन । स्थापना भएदेखि संगठनको अस्तित्व रहेसम्म समन्वय कायम गरिराख्नु पर्दछ । योजना, संगठन, निर्देशन र नियन्त्रण जस्ता सबै व्यवस्थापकीय प्रक्रियाहरुमा समन्वयको भूमिका अन्तरनिहित हुन्छ । यो

- व्यवस्थापन र नेतृत्वका हरेक तहले हर पल सम्पादन गर्नु पर्ने सर्वकालिक तथा सर्वव्यापी जिम्मेवारी हो ।
- ग. प्रत्यक्ष सम्पर्कको सिद्धान्त (Principle of Direct Contact) :- व्यवस्थापन र सहयोगीबीच प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुनु पर्छ । असल सम्बन्ध स्थापित हुन त्यस्तो सम्बन्ध प्रत्यक्ष र परस्पर अन्तरनिर्भर हुनुपर्छ । प्रत्यक्ष सम्बन्ध र सम्पर्क भएमा आपसी असमझदारी सजिलै हट्छ, अपव्याख्या, शंका, असंगति, विरोधाभाष र दोहोरोपना हराएर जान्छ । सबै कामहरु दक्ष र प्रभावकारी ढङ्गले सम्पन्न हुन्छन् ।
- घ. पारस्परिक सम्बन्धको सिद्धान्त (Principles of Reciprocal Relations) :- संगठनभित्रका सबै विभाग र तहका कर्मचारी, व्यवस्थापन एवं नेतृत्वका निर्णय र कार्यहरु एक अर्कासँग अन्तरसम्बन्धित हुन्छन् । एउटा विभागको कर्मचारीको निर्णय वा कार्यले अर्को विभागको काम र कर्मचारीलाई प्रभावित गर्दछ । तसर्थ, यो सिद्धान्त अनुसार, कुनै विभागले कुनै निर्णय वा कार्य गर्नु अघि सो निर्णयले अन्य विभागका के कस्ता कार्यहरुलाई कति र कसरी प्रभावित पार्न सक्छ भन्ने विषयमा अध्ययन वा परामर्श गर्नु पर्दछ ।
- ङ. प्रभावकारी सञ्चारको सिद्धान्त (Principle of Effective Communication) :- प्रभावकारी सञ्चार प्रणालीले समन्वयलाई राम्रो र बलियो बनाउन मद्दत गर्दछ । यस सिद्धान्तले दोहोरो, नियमित र प्रभावकारी सञ्चारमा जोड दिएको छ ।
- च. आपसी सम्मानको सिद्धान्त (Principle of Mutual Respect) :- समन्वयले सहकार्य, साझेदारी र सहअस्तित्वको माग गर्दछ । समन्वयसँग साझा हित र साझा सरोकारको विषय जोडिएको हुन्छ । यस सिद्धान्त अनुसार सबै तह र क्षेत्रका सरोकारवालाहरुलाई समान र सम्मानपूर्ण व्यवहार गर्नुपर्दछ ।
- छ. उद्देश्य प्रष्टताको सिद्धान्त (Principle of Clarity of Objective) :- समन्वयको विशिष्ट उद्देश्य हुन्छ । समन्वयको उद्देश्य दोहोरोपन हटाएर एकरूपता कायम गर्नुको साथै लागत कटौती, समयको बचत, उत्पादकत्व वृद्धि वा गुणस्तर सुधार हुन सक्छ । योजना, संगठन, निर्देशन र नियन्त्रण जस्ता व्यवस्थापकीय माध्यमबाट समन्वयको लक्ष्य हासिल गर्नु पर्ने भएकोले समन्वयको उद्देश्य स्पष्ट हुनु पर्दछ ।

६. प्रभावकारी समन्वयका पूर्वशर्तहरू

प्रभावकारी समन्वयका पूर्वशर्तहरू निम्न छन् (मधुनिधि तिवारी, २०६२) :-

- I. सबल योजना : स्पष्ट उद्देश्य, समन्वयात्मक रणनीतिहरू र एकीकृत कार्यप्रक्रिया तय भएमा कार्यगत एकरूपता आउँछ ।
- II. सरलीकृत संरचना : जिम्मेवारी र अधिकारको रेखा स्पष्ट भएको सरल संरचनालाई समन्वयको दृष्टिले सबल संगठन मानिन्छ।
- III. प्रभावकारी संचार : खुला, दोहोरो र नियमित सञ्चार प्रणाली समन्वयको प्रमुख कुँजी हो ।
- IV. प्रभावकारी नेतृत्व र सुपरिवेक्षण : नेतृत्वको प्रमुख काम नै समन्वय हो । नेतृत्व प्रतिको विश्वासमा समन्वयको आधार निर्माण भएको हुन्छ । समन्वय कायम गर्ने साहस र सीप नभएको नेतृत्वसँग अन्य जतिसुकै ज्ञान र गुणहरू भए पनि संगठनले गति लिन सक्दैन ।
- V. आदेशको श्रृंखला : अख्तियार नै संगठनमा समन्वय कायम गर्ने मुख्य शक्ति हो । पदसोपान र आदेशको श्रृंखला मार्फत अख्तियारको प्रयोग गर्ने समन्वय कायम गराउने परम्परागत विधि हो ।
- VI. लक्ष्य प्रतिको प्रतिबद्धता मार्फत प्रेरणा : आपसी हित अनुरूप निर्धारित लक्ष्य प्रति सबै संगठनहरू प्रतिबद्ध रहेमा द्वन्द्व र बाधा अवरोध न्यूनीकरण हुन्छ ।
- VII. सम्पर्क कार्यालय र सम्पर्क अधिकृत : परस्पर अन्तरसम्बन्धित विभागहरूबीच प्रत्यक्ष सम्पर्क, नियमित सञ्चार र संवादको लागि सम्पर्क अधिकृतहरूको आवश्यकता पर्दछ ।
- VIII. विज्ञ जनशक्तिको केन्द्रीय समूह (Centralized pool of experts) : विशिष्ट सूचना र विज्ञ सल्लाह प्रदान गर्ने अनुभवी विज्ञहरूको समूहले अन्तरविभागीय समस्या सम्बोधन गरी समन्वय कायम गर्न मद्दत गर्दछ ।
- IX. स्वेच्छिक समन्वय वा स्व-समन्वय : कामप्रति समर्पण र परस्पर सहयोगको वातावरण सिर्जना हुन स्व-समन्वय महत्वपूर्ण हुन्छ ।

७. तथ्यांकमा राष्ट्रिय समन्वय सिद्धान्त पालनाको विश्वव्यापी स्थिति

सरकारी तथ्याङ्कका १० वटा आधारभूत सिद्धान्तहरू मध्ये “राष्ट्रिय समन्वय” तथ्याङ्क प्रणालीको आठौँ महत्वपूर्ण आधारस्तम्भ हो । तथ्याङ्कीय क्रियाकलापका हरेक चरणमा संस्थागत एवं प्रक्रियागत समन्वय कायम गर्नु पर्छ भन्ने विषयमा सैद्धान्तिकरूपले सबै देशहरू सहमत छन् । तर व्यवहारमा तथ्याङ्कीय निकायहरूबीच समन्वयको ढाँचा, विधि र शैलीमा एकरूपता पाइदैन । हालसम्म पनि अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा समन्वयका विधि र शैलीमा सैद्धान्तिक सहमति भइसकेको छैन ।

सन् २००३ र सन् २०१२ मा सम्पन्न सरकारी तथ्याङ्कका आधारभूत सिद्धान्तहरू पालनाको विश्वव्यापी मूल्याङ्कनमा दुरुपयोग नियन्त्रण (चौथो सिद्धान्त) र राष्ट्रिय समन्वय (आठौं सिद्धान्त) सबैभन्दा कम कार्यान्वयन भएका सिद्धान्त हुन्।

संयुक्त राष्ट्र संघीय तथ्याङ्क आयोगको सन् २०१२ को अध्ययन अनुसार विश्वका एक चौथाई भन्दा बढी राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली पूर्ण समन्वयमा चलेका छन्। यद्यपि, सन् २००३ को तुलनामा पूर्ण समन्वयमा सञ्चालित तथ्याङ्क प्रणालीमा कमी आएको छ। माथिको तालिकामा संसारका अधिकांश तथ्याङ्क प्रणालीभित्र सञ्चालित अधिकांश तथ्याङ्कीय क्रियाकलापहरूमा राम्रो समन्वय रहेको देखिन्छ। सन् २०१२ मा ५४ प्रतिशत मुलुकका तथ्याङ्कीय क्रियाकलापहरू मध्ये अधिकांशमा समन्वय भएको थियो। पछिल्लो दशकमा अधिकांश समन्वय हुने राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीहरूको संख्या क्रमिकरूपमा बढ्दै छन्। समन्वय गर्ने कानून, संयन्त्र र अभ्यासै नभएका देशहरू सन् २००३ मा ६ वटा थिए। सन् २०१२ मा त्यस्ता मुलुकको संख्या शून्यमा झरेको छ। यस तथ्यले हरेक राष्ट्रको तथ्याङ्क प्रणालीमा समन्वय कायम गर्ने दिशामा केही न केही प्रयासहरू भइरहेका छन् (Statistical Commission, 2013)।

तालिका :- तथ्याङ्कमा राष्ट्रिय समन्वयको सिद्धान्त पालनाको विश्वव्यापी स्थिति

समन्वयको स्तर	पालना स्थिति (सन् २००३, प्रतिशतमा)	पालना स्थिति (सन् २०१२, प्रतिशतमा)
पूर्ण समन्वय भएको	३१	२६
अधिकांश समन्वय भएको	४४	५४
केही समन्वय भएको	१९	२०
समन्वय नभएको	६	०
जम्मा	१००	१००

स्रोत :- Statistical Commission (2013), Implementation of the Fundamental Principles of Official Statistics, Table 2, Page 5 मा प्रकाशित विवरणको आधारमा तयार पारिएको।

८. तथ्यांक प्रणालीमा राष्ट्रिय समन्वयस्तर मापनको विश्वव्यापी अभ्यास

समन्वय कोसँग गर्ने, कहाँ गर्ने, कहिले गर्ने, कसरी गर्ने र किन गर्ने प्रश्नहरू कानून वा कार्यविधिले निरूपण गर्ने विषय हुन्। यद्यपि, तथ्याङ्क उत्पादकहरूबीचको समन्वयलाई कानूनका अलावा प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीको पोर्टफोलियो, नेतृत्व शैली, तथ्याङ्क व्यवस्थापनको कला, सामुहिक कार्यसंस्कृति, समग्र विकास र सुशासनको स्तर, आदि विभिन्न तत्वहरूले प्रभावित गर्ने भएकोले समन्वयको स्तरलाई वस्तुगतरूपमा मापन गर्न सरल छैन।

सामान्यतया: निम्न ५ वटा आधारमा राष्ट्रिय समन्वयको स्थिति विषयगत मूल्याङ्कन गर्ने विश्वव्यापि अभ्यास छ :-

क. राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयका अतिरिक्त अन्य तथ्याङ्क उत्पादकहरूको उपस्थिति

विश्वका १० प्रतिशत देशमा सरकारलाई आवश्यक पर्ने सबै प्रकृतिका तथ्याङ्क राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय एकलैले उत्पादन गरेका छन् । ती देशमा तथ्याङ्क कार्यालयको संगठन सञ्जाल र तथ्याङ्कीय जनशक्ति धेरै ठूलो छ । तथ्याङ्कीय पूर्वाधार सबल छ । तथ्याङ्क उत्पादनमा सरकारी लगानी उच्च छ । ती देशमा प्रमाणमा आधारित नीति निर्माण पद्धति आत्मसात गरिएको छ । तथ्याङ्कको नियमित उत्पादन र गुणस्तरलाई उच्च महत्व दिइएको छ । बाँकी ९० प्रतिशत देशमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयका अतिरिक्त केन्द्रीय बैंक, शिक्षा, स्वास्थ्य, आदि विषयगत मन्त्रालय र उपराष्ट्रिय तहका तथ्याङ्क कार्यालयहरूले तथ्याङ्क उत्पादन गर्ने गरेको पाइन्छ । (United Nations Statistics Commission, 2012)

ख. राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय र अन्य तथ्याङ्क उत्पादकबीचको सम्बन्ध

देश पिच्छे राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय र अन्य तथ्याङ्क उत्पादकहरूबीच फरक तर मौलिक सम्बन्ध रहेको छ । यस्ता केही सम्बन्धहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ (Statistical Commission, 2013) ।

- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको अनुमति, सुपरिवेक्षण वा मार्गदर्शनमा अन्य निकायले तथ्याङ्क संकलन गर्ने,
- विषयगत मन्त्रालयले स्वतन्त्रपूर्वक आफ्नो कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क उत्पादन गर्ने,
- प्रत्येक मन्त्रालयले आफ्नो विषयक्षेत्रको तथ्याङ्क उत्पादन गरेर राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयमा पेश गर्ने,
- संघीय तहका अन्य निकायले राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको एउटा अङ्गको रूपमा तथ्याङ्क उत्पादन गर्ने,
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयका तथ्याङ्कीय कार्यक्रमसँग आबद्ध हुने गरी अन्य निकायले सानो स्केलका तथ्याङ्कीय क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने,
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले उपलब्ध गराएको प्रश्नावली र विधि बमोजिम अन्य निकायले तथ्याङ्क उत्पादन गर्ने,
- नियमित तथ्याङ्क उत्पादन नगर्ने पृथक एवम् उच्च स्तरीय संयन्त्रले समग्र तथ्याङ्क उत्पादकहरूबीच समन्वय कायम गर्ने,

- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय नरहेको तर तथ्याङ्क सेवाका स्थायी पेशाविदहरुबाट मन्त्रालयगतरुपमा विषयगत तथ्याङ्क उत्पादन गर्ने ।

नेपालमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय छ र विषयगत मन्त्रालयले स्वतन्त्रपूर्वक आफ्नो कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क उत्पादन गर्दछन् ।

ग. तथ्याङ्क संकलनमा समन्वय गर्ने राष्ट्रियस्तरको संगठनात्मक प्रबन्ध

विश्वका ८७ प्रतिशत देशहरुमा राष्ट्रियस्तरका गणना वा सर्वेक्षणको लागि तथ्याङ्क संकलनमा सहजीकरण वा समन्वय गर्ने राष्ट्रियस्तरको संगठनात्मक प्रबन्ध रहेको पाइन्छ । यस्तो समन्वयात्मक संयन्त्र निम्न तीन प्रकारले कार्यान्वयनमा रहेको विश्वव्यापि अभ्यास छ (Statistical Commission, 2013) ।

- ऐन, नियम वा सम्झौताबाट स्थापित संयन्त्र
- निर्देशक समिति, सल्लाहकार समिति वा प्राविधिक समिति
- बहुवर्षीय वा वार्षिक तथ्याङ्क कार्यक्रममा उल्लेखित संयन्त्र

नेपालमा अन्तरनिकाय प्रतिनिधित्व रहने गरी निर्देशक समिति, सल्लाहकार समिति वा प्राविधिक समिति गठन गरेर राष्ट्रियस्तरका गणना वा सर्वेक्षण सञ्चालन गर्ने प्रचलन छ ।

घ. समन्वयमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको प्रमुख भूमिका

समन्वयात्मक तथ्याङ्क प्रणाली निर्माणमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको केन्द्रीय भूमिका रहन्छ । तर विश्वव्यापि अभ्यासमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले निर्वाह गरेको समन्वयात्मक भूमिकामा देहाय बमोजिमको विविधता रहेको देखिन्छ (Statistical Commission, 2013) ।

- तथ्याङ्क संकलनमा दोहोरोपना हटाउन प्रादेशिक तथ्याङ्क कार्यालय र अन्य तथ्याङ्क उत्पादकहरूसँग मिलेर राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले संयुक्तरुपमा तथ्याङ्क सङ्कलन कार्य गर्ने,
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले प्रश्नावली र सर्वेक्षण विधि स्वीकृत गर्ने,
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयमा राफसाफ गृह स्थापना गरी सर्वेक्षण अनुमति प्रणाली लागू गर्ने,
- व्यक्तिगत तथा संस्थागत सम्पर्क मार्फत उच्च तह तथा कार्य सञ्चालनस्तरमा समन्वय कायम गर्ने,
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयबाट विषयगत मन्त्रालयको लागि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न कर्मचारी खटाउने ।

ङ. तथ्याङ्कीय स्तर, मापदण्ड, वर्गीकरण, विधि र फ्रेम निर्माण गर्ने संरचनागत व्यवस्था

सन् २००३ सम्म ८० प्रतिशत र सन् २०१२ मा ८६ प्रतिशत मुलुकमा तथ्याङ्कीय स्तर, मापदण्ड, वर्गीकरण, विधि र फ्रेम निर्माण गर्ने संरचनागत व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यस्तो संरचनागत व्यवस्था पनि देशगतरूपमा फरक फरक अभ्यास छ । (Statistical Commission, 2013) । जस्तै :-

- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले तथ्याङ्कीय स्तर, मापदण्ड, वर्गीकरण, विधि र फ्रेम तयार गरी जारी गर्ने
- तथ्याङ्क सम्बन्धी ऐनले साझा मापदण्ड वा संयन्त्र स्थापित गर्ने
- राष्ट्रियस्तरका मापदण्डहरू सबै तथ्याङ्क उत्पादकहरूले पालना गर्ने
- कानूनद्वारा स्थापित स्वायत्त निकायले तथ्याङ्कीय स्तर, मापदण्ड, वर्गीकरण, विधि र फ्रेम तयार पार्ने
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क बोर्ड, परिषद, समितिले तथ्याङ्कीय समन्वयको काम गर्ने
- सर्वेक्षण विशेष मापदण्ड निर्माणको लागि राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय र अन्य तथ्याङ्क उत्पादकको संयुक्त कार्य टोली गठन गर्ने
- तथ्याङ्क उत्पादक र प्रयोगकर्ताहरूसँग परामर्श गरी तथ्याङ्कीय स्तर, मापदण्ड, वर्गीकरण, विधि र फ्रेम तयार हुने ।

५. नेपालको सरकारी तथ्यांकमा समन्वय र सहकार्यका अभ्यासहरू

५.१ समष्टिगत राष्ट्रिय तथ्यांक योजनामा तथ्यांकीय समन्वय सम्बन्धी व्यवस्थाहरू

नेपालको समष्टिगत राष्ट्रिय तथ्याङ्क योजना, २०५७ मा रहेका समन्वय सम्बन्धी मुख्य व्यवस्थाहरू निम्न छन् :-

- तथ्याङ्क ऐन, २०१५ संशोधन गर्ने,
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको स्तरोन्नति गर्ने,
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषदलाई कानुनी मान्यता प्रदान गर्ने
- तथ्याङ्क प्रणालीभिन्न प्रभावकारी समन्वय संयन्त्र स्थापित गर्ने,
- निर्धारित तथ्याङ्क प्रणाली सुदृढ गर्ने,
- सर्वेक्षण अनुमति प्रणाली संस्थागत गर्ने,
- वार्षिक तथ्याङ्क पात्रो प्रकाशन गर्ने, आदि ।

५.२ तथ्यांक प्रणाली विकासको राष्ट्रिय रणनीतिमा भएका समन्वय सम्बन्धी व्यवस्थाहरू

समन्वयात्मक, क्रियाशील र सबल राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको स्थापना गर्ने सोचका साथ यस सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मानक र अभ्यासलाई अनुसरण गर्दै जारी भएको “नेपालमा तथ्याङ्क विकासको राष्ट्रिय रणनीति” आ.व.२०७५/७६ देखि कार्यान्वयनमा छ। पाँच वर्षमा १२ वटा उच्च प्राथमिकताका कार्यहरू सम्पन्न गर्न जारी भएको सो रणनीतिमा प्रस्तावित ३ उद्देश्य, ११ रणनीति र ६२ कार्यनीतिहरू प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा समन्वय कायम गर्ने दिशामा उन्मुख छन्। तथ्याङ्कीय क्रियाकलापमा संलग्न नेपाल सरकारका केन्द्रीय निकाय, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहबीच ठाडो तथा समतलीय समन्वय स्थापना गरी संघीय सिद्धान्त अनुरूप समन्वयात्मक तथा सहकार्यात्मक तथ्याङ्क प्रणाली विकास गर्न आवश्यक पर्ने आधारभूत उपायहरू र विश्वव्यापी अभ्यासमा सफलसिद्ध विधिहरू सो रणनीतिले प्रस्ताव गरेको छ।

क. **संस्थागत सुधारका रणनीतिहरू** :- तथ्याङ्कीय क्रियाकलापमा संघीय निकायबीचको आपसी समन्वय तथा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको समन्वयलाई प्रभावकारी बनाउन निम्न संस्थागत रणनीतिहरू प्रभावकारी हुने अनुमान गरिएको छ।

- राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषद्को पूर्णगठन गर्ने र सो परिषद्मा प्रादेशिक तथ्याङ्कीय निकाय तथा स्थानीय तहको समेत प्रतिनिधित्व रहने व्यवस्था गर्ने
- सबै प्रदेशमा प्रदेश तथ्याङ्क परिषद् गठन गर्ने
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले उत्पादन गर्ने तथ्याङ्कमा गुणस्तर कायम गर्न अन्तरनिकाय तथा अन्तरतह प्राविधिक समितिहरू गठन गर्ने
- संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा रहेका तथ्याङ्कीय एकाइको सुदृढीकरण गर्ने
- सबै तहका तथ्याङ्कीय एकाइमा कार्यरत जनशक्तिको क्षमता विकासमा सहजीकरण र वृत्ति विकासमा सहयोग गर्ने
- विद्यमान तथ्याङ्कीय निकायहरूको संरचना र कार्यप्रणालीको पुनरावलोकन गर्ने
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका सबै तथ्याङ्कीय एकाइमा तथ्याङ्क सेवाका जनशक्ति परिचालन गर्ने
- तथ्याङ्कीय कार्यको लागि पर्याप्त भौतिक तथा वित्तीय स्रोत र आवश्यक प्रविधि तथा उपकरणको व्यवस्था गर्ने
- तथ्याङ्कीय प्रविधिजन्य भरपर्दो पूर्वाधारको विकास गर्ने

ख. **समन्वयात्मक कार्य पद्धति स्थापना गर्ने रणनीतिहरू** :- तथ्याङ्क सम्बन्धी क्रियाकलापहरूमा प्रभावकारी समन्वय पद्धति विकास गर्न निम्न रणनीतिहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा रहने तथ्याङ्कीय निकायबीच सञ्जालीकरण गर्ने

- उत्पादित तथ्याङ्क आदानप्रदानको व्यवस्था गर्ने
- स्तरीय मानक, ढाँचा, वर्गीकरण र अवधारणा जारी गर्ने
- तथ्याङ्कीय परिभाषामा एकरूपता कायम गर्ने
- एक निकाय वा तहले गर्ने तथ्याङ्कीय क्रियाकलापमा अर्को निकाय वा तहले सहयोग गर्ने
- सामन्जस्ययुक्त तथ्याङ्क उत्पादन र आपूर्ति गर्ने
- तीनै तहका तथ्याङ्कीय निकायबीच सम्बन्ध स्थापना, समन्वयात्मक कार्यपद्धति विकास र सञ्जालीकरण गर्ने
- प्राविधिक ज्ञान आदान प्रदान र प्रदेश तथा स्थानीय तथ्याङ्कीय निकायलाई प्राविधिक सहायता प्रदान गर्ने
- विश्वविद्यालय तथा अनुसन्धान संस्थासँग साझेदारी र विशेषज्ञ सेवा आदानप्रदान गर्ने
- तथ्याङ्कीय साक्षरता वृद्धि गर्न पैरवी र प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने
- उत्पादक, प्रदायक र प्रयोगकर्ताबीच नियमित अन्तर्क्रिया गर्ने
- तथ्याङ्क सम्बन्धी अन्तरसम्वाद र प्रचार प्रसार गर्ने
- उत्तरदातामाथिको भार कम गर्न सर्वेक्षण अनुमती प्रणालीको कार्यविधि बनाई लागु गर्ने

५.३ तथ्यांक ऐन, २०७५ मा विद्यमान समन्वय सम्बन्धी प्रावधानहरू

तथ्याङ्क विकासको उक्त राष्ट्रिय रणनीति बमोजिम राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली तथा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको स्थापना, राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषदको पुनर्गठन र विशिष्ट श्रेणीको प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीको व्यवस्था सहित “तथ्याङ्क ऐन, २०७९” जारी भएको छ। यो तथ्याङ्क क्षेत्रको छाता ऐन हो। यसले तथ्याङ्क सम्बन्धी मौजुदा कानूनहरूलाई संशोधन र एकीकरण गरेको छ। यस ऐनले सर्वेक्षण अनुमति प्रणाली, निर्धारित तथ्याङ्क प्रणाली, तथ्याङ्क सम्बन्धी दीर्घकालीन योजना, राष्ट्रिय मानक र गुणस्तर निर्धारण, अन्तरनिकाय तथ्याङ्क कार्यसमूहहरू गठन र आधुनिक सूचना प्रविधिको प्रयोग, आदि माध्यमबाट तथ्याङ्कीय क्रियाकलापलाई परस्पर नबाझिने तथा नदोहोरिने तवरले व्यवस्थित गरी समन्वयात्मक तथ्याङ्क पद्धति निर्माणको स्पष्ट कानुनी आधार तयार पारेको छ।

क. तथ्याङ्क ऐन, २०७९ मा विद्यमान समन्वय सम्बन्धी ६ वटा प्रमुख व्यवस्थाहरू

तथ्याङ्क ऐन, २०७९ मा जम्मा ८ परिच्छेद र ३८ दफा छन्। ती सबै परिच्छेद र सबै दफा कुनै न कुनै रूपमा तथ्याङ्कीय समन्वय कायम गर्ने दिशामा लक्षित छन्। नेपालको तथ्याङ्क प्रणालीमा प्रभावकारी समन्वय कायम गर्न सो ऐन को दफा ३ ले राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको स्थापना, दफा १९ ले राष्ट्रिय

तथ्याङ्क परिषदको गठन र दफा २५ ले प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीको व्यवस्था गरेको छ । सो ऐनमा अभिव्यक्तरूपमा “समन्वय” शब्द उल्लेख भएका ६ वटा प्रमुख व्यवस्थाहरु निम्न छन् ।

तालिका :- तथ्याङ्क ऐन, २०७९ मा विद्यमान समन्वय सम्बन्धी ६ वटा प्रमुख व्यवस्थाहरु

परिच्छेद	दफा नं.	ऐनको व्यवस्था
२	दफा ३ को उपदफा (३)	राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली स्थापना गर्ने व्यवस्था अन्तर्गत :- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको व्यवस्थापन र सो प्रणालीमा आबद्ध निकायबीच समन्वय कायम गर्ने ।
३	दफा १५ को उपदफा (३ख)	प्रदेश र स्थानीय तहले तथ्याङ्क संकलन गर्ने सक्ने व्यवस्था अन्तर्गत :- तथ्याङ्क संकलन, प्रशोधन, विश्लेषण, प्रकाशन, वितरण वा भण्डारण गर्दा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच आपसी समन्वय र सहकार्यमा गर्नु पर्ने ।
५	दफा २१ को (ग) र (घ)	राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषदको काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत :- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको तथ्याङ्क व्यवस्थापनमा समन्वय र सहजीकरण गर्ने । तथ्याङ्क उत्पादकहरुबीच समन्वय कायम गर्ने र आवश्यकता अनुसार निर्देशन दिने ।
५	दफा २२ को उपदफा (१)	अन्तरनिकाय तथ्याङ्क कार्यसमूह गठन गर्न सक्ने व्यवस्था अन्तर्गत :- राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषदले तथ्याङ्क संकलन विधि, तथ्याङ्कमा पहुँच तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापनमा समन्वय र एकरूपता कायम गर्न आवश्यकता अनुसार अन्तरनिकाय तथ्याङ्क कार्यसमूहहरु गठन गर्न सक्नेछ ।
६	दफा २४ को (ख)	राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत :- राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको समुचित विकास, व्यवस्थापन र प्रवर्द्धन तथा सोको लागि अन्तरनिकाय समन्वय गर्ने ।

स्रोत :- तथ्याङ्क ऐन, २०७९ ।

ख. तथ्याङ्क ऐन, २०७९ मा रहेका समन्वय सम्बन्धी अन्य प्रावधानहरु

तथ्याङ्क ऐन, २०७९ मा अभिव्यक्तरूपमा “समन्वय” शब्द सहित उल्लेख नभएका तर तथ्याङ्क व्यवस्थापन चक्रको कुनै न कुनै चरणमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा तथ्याङ्क उत्पादक, प्रदायक, प्रयोगकर्ता वा अनुसन्धाताहरुबीच गर्न केही दफाले परिभाषा, मापदण्ड, कार्यविधि वा प्रविधिको माध्यमबाट समन्वय कायम गर्न प्रबन्ध गरेका छुने भने केही दफामा अनुमति दिने, प्रमाणित गर्ने, परीक्षण

गर्ने वा मूल्याङ्ककन गर्ने जस्ता समन्वयात्मक व्यवस्थाहरु राखिएको छ । ऐनमा रहेका समन्वय सम्बन्धी अन्य प्रावधानहरु निम्न छन् :-

- **तथ्याङ्कको व्यापक परिभाषा :-** दफा २ मा तथ्याङ्क शब्दले “आर्थिक, सामाजिक, भौतिक, वातावरणीय लगायतका विवरण, लगत वा सूचना सम्झनु पर्छ र सो शब्दले त्यस्ता विवरण, लगत वा सूचनाको व्यवस्थित संकलन, प्रस्तुतीकरण वा विश्लेषण गरी तयार गरिएको संख्यात्मक प्रस्तुतिलाई समेत जनाउँछ ।” भनी व्यापक परिभाषा गरेर कानुनीरूपमा परिभाषामा एकरूपता र समन्वय गर्ने कानुनी आधार प्रदान गरेको ।
- **तथ्याङ्क सम्बन्धी राष्ट्रिय मानक र गुणस्तर निर्धारण :-** दफा ४ मा राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषदले तथ्याङ्क सम्बन्धी निम्न ५ विषयमा राष्ट्रिय मानक र गुणस्तर निर्धारण गर्ने व्यवस्था रहेको :-
 - प्रशासनिक अभिलेखबाट प्राप्त विवरणको स्तरीकृत अभिलेख ढाँचा
 - तथ्याङ्क संकलन, प्रशोधन, विश्लेषण र नतिजा प्रकाशनको विधि
 - नमूना छनोट प्रक्रिया र विधि
 - तथ्याङ्क वा सूचक आंकलन प्रक्रिया (मेटाडाटा)
 - प्रदेश, जिल्ला वा स्थानीय तहको भू-पहिचान संकेत नम्बर (जियो कोड)
- **तथ्याङ्कको सत्यता परीक्षण :-** दफा ६ मा प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीलाई तथ्याङ्कको सत्यता परीक्षण गर्ने अधिकार प्रदान गरिएको ।
- **राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीमा आबद्धता :-** दफा ७ मा कुनै पनि सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्थाले संकलन गरेको तथ्याङ्क राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीमा आबद्ध गर्ने व्यवस्था रहेको ।
- **राष्ट्रियस्तरको सर्वे गर्न तथ्याङ्क कार्यालयको अनुमति लिनुपर्ने :-** दफा ८ मा राष्ट्रियस्तरको प्रतिनिधित्व हुने गरी तथ्याङ्क संकलन वा प्रकाशन गर्नु अघि राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको अनुमति लिनुपर्ने व्यवस्था रहेको ।
- **तथ्याङ्क प्रकाशन गर्नु अघि राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयबाट प्रमाणित गर्नु पर्ने :-** दफा ९ मा राष्ट्रियस्तरको प्रतिनिधित्व हुने गरी तथ्याङ्क प्रकाशन गर्नु अघि राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयबाट प्रमाणित गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको ।

- **तथ्याङ्क संकलक, उत्पादक र प्रयोगकर्ताको दायित्व निर्धारण** :- दफा १३ ले तथ्याङ्क संकलक, उत्पादक र प्रयोगकर्ताको दायित्व निर्धारण गरेको ।
- **प्रदेश र स्थानीय तहले गर्ने तथ्याङ्कीय क्रियाकलाप सञ्चालनका आधारहरू तय** :- प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले तथ्याङ्क सम्बन्धी राष्ट्रिय मानक र गुणस्तर पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था । दफा १५ मा प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले तथ्याङ्क सम्बन्धी राष्ट्रिय मानक र गुणस्तर पालना गर्न अनिवार्य गरेको ।
- **तथ्याङ्कको विद्युतीय अभिलेख** :- दफा १७ ले कुनै पनि सरकारी निकाय, सार्वजनिक संस्था, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहले संकलन गरेका तथ्याङ्क विद्युतीय अभिलेखमा राख्नु पर्ने कानुनी व्यवस्था गरेको ।
- **सूचना प्रणालीमा पहुँच** :- दफा १८ ले कुनै पनि सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्थाले संकलन गरेको प्रशोधित, अर्धप्रशोधित वा कोरा तथ्याङ्क र सूचना प्रणालीमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको पूर्ण वा आंशिक पहुँच सुनिश्चित गरेको ।
- **क्षेत्रगत तथ्याङ्क सम्बन्धी कार्यसञ्चालन कार्ययोजना** :- दफा २४ मा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले क्षेत्रगत तथ्याङ्क सम्बन्धी कार्यसञ्चालन कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वय गर्ने, केन्द्रीय तथ्याङ्क बैंकको रूपमा कार्य गर्ने, प्रदेश र स्थानीय तहको तथ्याङ्क प्रणाली विकासमा सहयोग गर्ने, तथ्याङ्क सम्बन्धी काम गर्ने निकायको क्षमता अभिवृद्धिमा सहयोग गर्ने, तथ्याङ्क संकलन सम्बन्धी विषयको परीक्षण गर्ने, तथ्याङ्क सम्बन्धी अनुसन्धान र प्रशिक्षण गर्ने व्यवस्था रहेको ।
- **तथ्याङ्कीय गल्ती गर्नेलाई सजाय** :- परिच्छेद ७ मा तथ्याङ्क सम्बन्धी दश प्रकारका फौजदारी कसुरहरू घोषणा भएको। दण्डात्मक रणनीतिबाट तथ्याङ्कीय समन्वय कायम गर्न १० वटा कसूरमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले मुद्दा हेर्ने व्यवस्था रहेको । रु.५ हजारदेखि रु.४० हजारसम्म र १ महिनादेखि १ वर्षसम्मको दण्ड-सजायको प्रावधान रहेको ।
- **तीनै तहका कर्मचारी माग गरी काममा लगाउन सक्ने** :- दफा ३० मा गणना, सर्वेक्षण वा तथ्याङ्क सम्बन्धी काममा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका कर्मचारी माग गरी काममा लगाउन सक्ने व्यवस्था रहेको ।
- **तथ्याङ्कीय अधिकार प्रत्यायोजन** :- दफा ३२ मा प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीलाई प्रदान गरिएका अधिकारहरू प्रत्यायोजनको व्यवस्था रहेको ।

- तथ्याङ्क सम्बन्धी चार प्रकारका निर्देशिका बनाई लागू गर्ने व्यवस्था :- दफा ३६ (१) मा राष्ट्रियस्तरका गणना तथा सर्वेक्षण सञ्चालन सम्बन्धी, तथ्याङ्क प्राप्ति तथा तथ्याङ्कीय विधि उपयोग सम्बन्धी, राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली कार्यान्वयन सम्बन्धी र सर्वेक्षण अनुमति सम्बन्धी निर्देशिका बनाई लागू गर्न सकिने व्यवस्था रहेको ।
- तथ्याङ्क सम्बन्धी तीन प्रकारका कार्यविधि बनाई लागू गर्ने व्यवस्था :- दफा ३६ (२) मा प्रशासनिक अभिलेख व्यवस्थापन सम्बन्धी, तथ्याङ्क सार्वजनिक, सम्प्रेषण तथा वितरण गर्ने सम्बन्धी र तथ्याङ्क सङ्कलन, नमुना छनौट, विश्लेषण तथा सम्परीक्षण सम्बन्धी कार्यविधि बनाई लागू गर्न सकिने व्यवस्था रहेको ।

५.४ राष्ट्रियस्तरका गणना र सर्वेक्षणमा समन्वय कायम गर्ने प्रचलित अभ्यासहरू

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना, कृषि गणना, औद्योगिक गणना, आर्थिक गणना, जीवनस्तर सर्वेक्षण, श्रमशक्ति सर्वेक्षण, जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण र अन्य राष्ट्रियस्तरका प्रमुख तथ्याङ्कीय सर्वेक्षणहरू सञ्चालन गर्दा केन्द्रस्तरमा तेस्रो रूपमा अन्तर निकाय समन्वय स्थापित गर्न र केन्द्र-जिल्लाबीच ठाडो समन्वय कायम गर्न प्रमुख रूपमा निम्न औजारहरूको अभ्यास हुने गरेको छ :-

- प्रश्नावली तर्जुमा गर्दा बहुपक्षीय सरोकारवालासँग अन्तरक्रिया
- अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त, अवधारणा, ढाँचा, मानक र वर्गीकरण उपयोग
- राष्ट्रियस्तरमा समन्वय कायम गर्न उच्चस्तरीय निर्देशक समिति गठन
- गणना तथा सर्वेक्षण व्यवस्थापनका विभिन्न पक्षमा सरोकारवाला निकायको प्रतिनिधित्व रहने गरी प्राविधिक समितिहरू गठन
- जिल्लास्तरीय तथ्याङ्क सङ्कलनमा समन्वय गर्न प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा समन्वय समिति गठन
- आवश्यक तथ्याङ्कीय पूर्वाधार निर्माणमा लगानी अभिवृद्धि
- विश्वविद्यालय, अनुसन्धान संस्था, गैरसरकारी संस्था र विकास साझेदारहरूसँग सहकार्य
- गणना चरणमा तथ्याङ्कीय साक्षरता, पैरवी र प्रचारप्रसारका कार्यक्रमहरू सञ्चालन
- उपलब्ध अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको प्रभावकारी परिचालन
- तथ्याङ्कको प्रविधिक पक्ष बारे जानकारी प्रदान गर्न मेटाडाटा प्रकाशन, र
- प्रादेशिकस्तरमा सार्वजनिकीकरण

१०. भारतमा तथ्यांकीय समन्वयका अभ्यासहरू

भारतको प्राञ्जिक क्षेत्र एवम् सरकारी सेवामा तथ्याङ्कलाई एउटा महत्वपूर्ण र सम्मानित विधा मानिएको छ । भारतको संघीय तथ्याङ्क प्रणाली निकै सुदृढ छ । नेपालको तथ्याङ्क क्षेत्रका केही अग्रजहरूले भारतको कोलकाता स्थित भारतीय सांख्यिकी संस्थानबाट प्रशिक्षण प्राप्त गरेका थिए । उक्त संस्थान सन् १९२० ताका भारतका प्रमुख तथ्याङ्कविद P.C.Mahalanobis ले तत्कालीन प्रेसिडेन्सी कलेजमा स्थापना गरेको तथ्याङ्कीय प्रयोगशालाको विकसित रूप हो । सन् १९५९ मा Indian Statistical Institute Act जारी भयो । बमोजिम सो संस्थानको स्थापना भएको हो । भारतको संघीय तहमा सांख्यिकी और कार्यक्रम कार्यान्वयन मन्त्रालय छ । तथ्याङ्क सङ्कलन सम्बन्धी ऐनखासगरी, तथ्याङ्कीय समन्वय कायम गर्ने सन्दर्भमा भारतीय संस्थागत अभ्यास निम्न बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :-

- सन् २००५ मा स्थायी प्रकृतिको राष्ट्रिय तथ्याङ्क आयोग (National Statistical Commission) गठन
- संघीय सरकारमा तथ्याङ्क तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन मन्त्रालय (Ministry of Statistics and Program Implementation) गठन
- सो मन्त्रालय अन्तर्गत केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालय (Central Statistics Office), भारतीय तथ्याङ्क संस्थान (Indian Statistics Institute) र कम्प्युटर केन्द्रको स्थापना ।
- केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालयले संघीय तथा प्रादेशिक तथ्याङ्कबीच समन्वय कायम गर्ने जिम्मेवारी निर्वाह गरेको
- प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी विशेष सचिव (Special Secretary) स्तरको पोर्टफोलियो रहेको
- तथ्याङ्क क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान गर्ने व्यक्तित्वलाई प्रधानमन्त्रीको राष्ट्रिय तथ्याङ्क सल्लाहकार नियुक्ति गर्ने प्रचलन
- भारतीय सांख्यिकी संस्थान (Indian Statistical Institute) प्रमुखलाई नीति आयोगको पदेन सदस्यता प्रदान
- संघीय निजामती सेवा अन्तर्गत बेग्लै तथ्याङ्क सेवाको गठन
- घरपरिवार तथा प्रतिष्ठान सर्वेक्षण गर्नको लागि राष्ट्रिय नमुना सर्वेक्षण संगठन (National Sample Survey Organization) स्थापना
- पाँच वर्षे राष्ट्रिय तथ्याङ्क योजना निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने अभ्यास

- प्रादेशिक तथ्याङ्क व्यूरोलाई तथ्याङ्क निर्देशनालय (Directoriat of Economics and Statistics) मा रुपान्तरण
- संघीय तथ्याङ्क उत्पादन गर्ने निकायहरु र प्रादेशिक तथ्याङ्ककर्मीहरुबीच २-२ वर्षको अन्तरालमा राष्ट्रिय सम्मेलन हुने
- केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालयले प्रादेशिक तथ्याङ्कमा कार्यरत जनशक्तिको क्षमता विकास कार्यक्रम संचालन गर्ने
- गणना तथा सर्वेक्षणहरुको तथ्याङ्क संकलन, प्रविष्टि र प्रादेशिक प्रतिवेदन प्रकाशनको काम प्रादेशिक तथ्याङ्क कार्यालयले गर्ने अभ्यास (National Statistical Commission, 2001)

११. समन्वयको दृष्टिकोणबाट नयाँ तथ्यांक ऐनका कमजोर पक्षहरु

नेपालको तथ्याङ्क प्रणालीमा समन्वय हुँदै नभएको होइन, पर्याप्त र अपेक्षितस्तरमा नभएको मात्र हो । राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय र विषयगत मन्त्रालय तथा निकायहरुले संचालन गर्ने गणना, सर्वेक्षण तथा यस्तै प्रकृतिका अनुसन्धानहरुमा गठन हुने निर्देशक समिति, समन्वय समिति र प्राविधिक समितिहरुले कार्यसञ्चालनस्तरमा समन्वयकारी भूमिका राम्रोसँग खेलेका थिए । तर समन्वयको उद्देश्यले गठन भएको साविकको राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषद्ले अपेक्षित भूमिका खेल्न सकेन । परिषदको बैठक समेत नियमितरूपमा बस्न सकेको थिएन । परिषद्ले न तथ्याङ्क सम्बन्धी दीर्घकालीन नीति र योजना तर्जुमा गर्‍यो । तत्कालीन केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको संगठनात्मक हैसियत कमजोर हुनुको साथै विभागीय प्रमुखमा समन्वय सम्बन्धी सैद्धान्तिक ज्ञान, साहस, सीप र कलाको अभाव हुँदा तथ्याङ्क प्रणालीको प्रभावकारी समन्वयको आकांक्षा विगत लामो समयदेखि पूर्ण हुन पाएको छैन । यस पृष्ठभूमिमा, तथ्याङ्क विकासको राष्ट्रिय रणनीतिले प्रस्ताव गरेका अधिकांश समन्वयात्मक औजारहरुलाई आत्मसात गरेका नयाँ तथ्याङ्क ऐनले साविकका संरचनात्मक कमजोरीहरुलाई देहाय बमोजिम पुनरावृत्त गरेर समन्वयको कानुनी पूर्वाधार कमजोर बनाउन परोक्ष ढंगले मद्दत गरेको देखिन्छ :-

(क) राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषदको गठन, संरचना, बैठक र सचिवालय सम्बन्धमा

ऐनमा तथ्याङ्क उत्पादनमा प्रत्यक्ष संलग्न नरहेको राष्ट्रिय योजना आयोग मातहत तथ्याङ्क प्रणालीको समन्वय गर्ने राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषद राखिएको । परिषदमा प्रमुख तथ्याङ्क उत्पादकहरु भन्दा तथ्याङ्क प्रयोक्ताहरुको बाहुल्यता रहेको । राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषदमा राज्यका एउटा प्रमुख तथ्याङ्क उत्पादकहरु मध्ये स्थानीय तह एवं तथ्याङ्क क्षेत्रका अनुसन्धान संस्थाहरु र तथ्याङ्कको प्रमुख आपूर्तिकर्ता निजी क्षेत्रको प्रतिनिधित्व नरहेको । २६ सदस्यीय ठूलो आकार र साविककै ढाँचाको संरचना राखिएको ।

समावेशी प्रतिनिधित्व र क्षेत्रगत विविधताको दृष्टिले कमजोर संयन्त्र निर्माण भएको । प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय एउटै निकाय अन्तर्गतका ३ जना राजनीतिक नियुक्ति हुने विज्ञहरु र ३ जना विशिष्ट श्रेणीका सचिवहरुको जम्बो टोलीको प्रतिनिधित्व रहेको । परिषदमा प्रमुख तथ्याङ्क उत्पादकहरु अल्पमतमा रहेको र २ जना तथ्याङ्कविदको मात्र सदस्यता रहेको । प्रदेशबाट तोकिएको योजना वा तथ्याङ्क हेर्ने प्रतिनिधिको पोर्टफोलियो नमिलेको र योजना हेर्ने प्रतिनिधिको सहभागिता उच्च रहेको । परिषदलाई तथ्याङ्क र अनुसन्धान दुवै विषयमा निर्देशन नियन्त्रण र नियमन गर्ने भूमिका दिइएकोले तथ्याङ्क विकासको विषयले कम महत्व पाउने अवस्था रहेको । हरेक वर्ष २ पटक बैठक बसाल्न र सबैको सहभागिता जुटाउनु चुनौतीपूर्ण रहेको । बैठक बस्ने मिति ऐनले किटान नगरेको । अधिकांश सचिवज्यूहरुको सदस्यता रहेकोले मिनि सचिव बैठकजस्तो हुने सम्भावना रहेको । कुनै सचिव पद रिक्त रहेमा, बैठकको समयमा देश बाहिर रहेमा निजको वैकल्पिक प्रतिनिधित्व बारे ऐन मौन रहेको । परिषदको सचिवालयको काम राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले गर्ने साविकको असफल प्रचलनलाई निरन्तरता दिइएको । परिषदको बेग्लै सचिवालय नरहेको ।

(ख) राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय र राष्ट्रिय योजना आयोगको सम्बन्धविच्छेद

ऐनले राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयलाई राष्ट्रिय योजना आयोग मातहतबाट झिकेर प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय मातहत राखेको हुनाले परिषदको उपाध्यक्ष एकातिर, सचिवालय अर्कोतिर भएको छ । राष्ट्रिय योजना आयोगमा तथ्याङ्कीय क्रियाकलापहरुको समन्वय गर्ने भूमिका संकुचित भएकोले तथ्याङ्क हेर्ने सदस्य तोकिरहुनु आवश्यक नहुने देखिन्छ । राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय र राष्ट्रिय योजना आयोग दुवैमा विशिष्ट श्रेणीको सचिवको पदस्थापना हुने भएकोले यी दुई संस्थाबीच नयाँ प्रकृतिको संस्थागत तथा व्यक्तिगत टकराव सृजना हुन सक्ने सम्भावना बढेको छ ।

(ग) राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको वार्षिक कार्ययोजना स्वीकृति सम्बन्धमा

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको वार्षिक कार्ययोजना स्वीकृत गर्न परिषदको बैठक बसाल्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । परिषद्को बैठक नियमितरूपमा बस्न नसकेमा तथ्याङ्क सम्बन्धी वार्षिक कार्यक्रमहरुको शीघ्र कार्यान्वयनमा व्यवधान सृजना हुन सक्ने देखिन्छ । यस्तो वार्षिक कार्ययोजना राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको मात्रै हो कि नेपालको समग्र तथ्याङ्कीय कार्यक्रमहरुको हो भन्नेमा ऐनले स्पष्टसँग बोलेको देखिँदैन ।

(घ) तथ्याङ्क सम्बन्धी राष्ट्रिय मानक र गुणस्तर पालनाको अनुगमन सम्बन्धमा

ऐनमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषदले तथ्याङ्क सम्बन्धी विषयमा राष्ट्रिय मानक र गुणस्तर निर्धारण गर्ने व्यवस्था छ । यो व्यवस्था नेपालको संविधानमा उल्लेखित अधिकारसूचीको कार्य विस्तृतीकरण

प्रतिवेदनसँग मिल्दोजुल्दो छ । तर ती मानक र गुणस्तर पालनाको अनुगमन कहिले, कसले र कसरी गर्ने सम्बन्धमा प्रष्ट व्यवस्था छैन । पालना नगरेमा के हुने भन्ने विषय पनि अस्पष्ट छ ।

(ड) तथ्याङ्कीय कसुर सम्बन्धी मुद्दाको सुरु कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार

परिच्छेद ७ मा १० प्रकारका तथ्याङ्कीय कसुर सम्बन्धी मुद्दाको सुरु कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई दिइएको छ । यसबाट अप्रत्यक्षरूपमा प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीको प्रभाव क्षमता संकुचित हुन पुगेको छ । यसले राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको समन्वय शक्ति पनि कमजोर तुल्याएको छ ।

(च) अधिकार प्रत्यायोजन सम्बन्धी व्यवस्था

दफा ३२ मा प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीलाई प्रदान गरिएका अधिकारहरू मध्ये केही अधिकार प्रत्यायोजन गर्न सक्ने प्रावधान छ । नेपालका अधिकांश कानूनमा यस्तै अभ्यास रहेको पाइन्छ । यो ऐनमा पनि केही अधिकार भन्ने अस्पष्ट प्रावधान राखिएको छ । अधिकार प्रत्यायोजन गरे पनि हुने, नगरे पनि हुने जोखिम रहन सक्छ । प्रत्यायोजन नहुँदा उपप्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीहरू अधिकार प्राप्तिमा दृष्टिले निरीह हुन सक्छन् । त्यसैले, संस्थागत अभ्यासको मूल्याङ्कन गरी 'केही' अन्तर्गत कुन कुन अधिकार प्रत्यायोजन गर्न मिल्ने र कुन कुन नमिल्ने भन्ने प्रश्नको निरूपण नियमावलीमा गर्नु पर्छ वा ऐन नै संशोधनमा जानु पर्न सक्छ ।

(छ) वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशन सम्बन्धमा

दफा ३३ मा तथ्याङ्क सम्बन्धी कामको वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने प्रावधानमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले सम्पादन गरेको कामका मात्र वार्षिक प्रतिवेदन हो कि नेपालको समग्र तथ्याङ्क प्रणालीको प्रतिवेदन हो प्रष्ट नभएको स्थिति छ । कानून बमोजिम यस्तो वार्षिक प्रतिवेदन संघीय संसदको समितिमा प्रस्तुत हुनु पर्छ । अहिले संसदमा तथ्याङ्क हेर्ने बेग्लै समिति छैन ।

(ज) राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्र सम्बन्धमा

छलफलको चरणमा विधेयकको मस्यौदामा समावेश भएको राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्र स्थापना गर्ने विषयलाई सम्भवतः संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण मार्फत टुङ्गो लगाउने विषय भएकोले तथ्याङ्क ऐनमा समावेश हुन सकेन । यस्तो केन्द्रका साथै राष्ट्रिय कम्प्युटर केन्द्र, केन्द्रीय डाटा बैंक वा वेयरहाउस, आदि आधुनिक तथ्याङ्कीय पूर्वाधार निर्माण गर्ने विषयहरू पनि समन्वयको लागि महत्वपूर्ण हुने हुँदा तथ्याङ्क सम्बन्धी थप संस्थाहरूको स्थापना पुनः ओझलमा परेको छ ।

(झ) राष्ट्रिय तथ्यगत विवरण सम्बन्धमा

राष्ट्रिय तथ्यगत विवरणलाई तथ्याङ्क विकासको राष्ट्रिय रणनीतिका अतिरिक्ति नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र बजेट वक्तव्यहरूले पनि उच्च प्राथमिकतामा राखेका छन् । तर प्रदेश तथा स्थानीय तथ्याङ्क आपूर्तिमा कोषेढुंगा साबित हुने मानिएको यो विषयलाई ऐनले समेटन नसकेको अवस्था छ ।

१२. नेपालको तथ्यांक प्रणालीमा समन्वय सम्बन्धी विद्यमान समस्याहरू

१२.१ तथ्यांक व्यवस्थापनमा देखिने समन्वय सम्बन्धी साभ्ना समस्याहरू

नेपालजस्ता कम विकसित देशका तथ्याङ्कीय संगठनमा समन्वय सम्बन्धी व्यवस्थापकीय समस्याहरू धेरै हुन्छन् । नेपालको तथ्याङ्क प्रणालीमा विद्यमान नीतिगत, कानुनी, संरचनागत, प्रविधिजन्य तथा व्यवहारिक समस्याहरू निम्न छन् ।

क. नीतिगत तथा कानुनी समस्याहरू

- तथ्याङ्क सम्बन्धी समन्वयात्मक नीति, कानून, योजना, रणनीति र एकीकृत कार्यविधिको अभाव
- तथ्याङ्कीय क्रियाकलापहरू सञ्चालनमा कठोर, परम्परागत र अवैज्ञानिक नियम र कार्यविधिहरूको बाहुल्यता
- तथ्याङ्क सम्बन्धी अन्तर नीति वा अन्तर कानून असंगति तथा विरोधाभाष र तथ्याङ्कीय संगठन पिच्छे फरक फरक नीति र कानूनको अभ्यास
- तथ्याङ्क सम्बन्धी विविध उपक्षेत्रीय नीतिगत वा कानुनी प्रतिबन्धहरू र तथ्याङ्क सम्बन्धी समष्टिगत फ्रेमवर्कमा सरोकारवालाको असहमति
- तथ्याङ्क सम्बन्धी नीति समीक्षा, पुनरावलोकन र परिमार्जनमा ढिलाई

ख. संस्थागत समस्याहरू

- कठोर, परम्परागत र पदसोपानमुखी तथ्याङ्कीय संरचना
- तथ्याङ्क सम्बन्धी समन्वय गर्ने विशेष तथा क्रियाशील संयन्त्रको अभाव
- तथ्याङ्कीय जिम्मेवारीको अनुपयुक्त विभाजन तथा तथ्याङ्कीय कार्यक्रमहरूको अत्याधिक केन्द्रीकरण
- निष्कृत तथा कामचलाउ तथ्याङ्कीय नेतृत्व र तथ्याङ्क सम्बन्धी अधिकारको उचित निक्षेपणको अभाव

- तथ्याङ्कीय संगठनको स्वायत्तता संकुचित हुने जोखिम
- तथ्याङ्क सम्बन्धी दक्ष जनशक्ति बहिर्गमनको उच्च दर
- तथ्याङ्क क्षेत्रका समूहगत एवं उपसमूहगत गतिशीलतालाई न्यून प्राथमिकता
- सहभागितामूलक भन्दा आदेशात्मक तथ्याङ्कीय व्यवस्थापनप्रति उच्च मोह

ग. प्रविधिगत तथा कार्यक्रमगत समस्याहरू

- कार्यक्रम तथा मानवरहित तथ्याङ्कीय समन्वयमा न्यून सचेतना
- तथ्याङ्क सम्बन्धी समन्वयात्मक प्रविधि र कार्यक्रमको अभाव
- पुरानो प्रविधिमा अधिक लगाव, तथ्याङ्क सम्बन्धी नयाँ प्रविधि/कार्यक्रमको विरोध
- तथ्याङ्क सम्बन्धी समन्वयात्मक कार्यक्रम र नयाँ प्रविधिमा न्यून लगानी तथा तथ्याङ्कीय स्रोतसाधनको प्रतिस्पर्धा
- तथ्याङ्कीय समन्वयमा अनुसन्धान तथा नवप्रवर्तनको कमी र तथ्याङ्कीय समन्वयस्तर मापन एवम् मूल्याङ्कनको अभाव
- तथ्याङ्क सम्बन्धी गुनासो सम्बोधनका औजार र प्रविधिको न्यून प्रभावकारिता
- तथ्याङ्कीय स्रोतसाधनको उत्पादनशीलता बढाउन नसक्नु

घ. वार्ता र सञ्चार सम्बन्धी समस्याहरू

- तथ्याङ्कीय समन्वय गर्ने प्रतिभा, सीप, कला र साहसको अभाव
- तथ्याङ्कीय समन्वयको उपयुक्त तरिका, औजार वा रणनीति सम्बन्धी ज्ञानको अभाव
- तथ्याङ्कीय व्यवहारमा औपचारिक वार्ता र औपचारिक सञ्चारमा अधिक मोह
- प्रत्यक्ष सम्पर्कको अभावले तथ्याङ्कीय अपव्याख्या, शंका, असंगति, विरोधाभाष र दोहोरोपनामा वृद्धि
- तथ्याङ्कीय ढ्ढ व्यवस्थापनमा पन्छाउने शैलीको अभ्यास
- एकतर्फी, माथिबाट तल र कमजोर प्रकृतिको तथ्याङ्कीय सञ्चार प्रणाली
- तथ्याङ्क क्षेत्रका सरोकारवालाहरूप्रति समान र सम्मानपूर्ण व्यवहारको कमी
- पुराना, असुरक्षित र नियमित अध्यावधिक नहुने सूचना प्रणालीहरूको बाहुल्यता र सूचना प्रणालीमा अन्तरनिकाय पहुँचको अभाव

ड. संस्कृतिजन्य समस्याहरू

- एकलकाँठे तथ्याङ्कीय कार्यशैली, गोप्य तथ्याङ्कीय निर्णय संस्कृति तथा सूचना तथा तथ्याङ्क लुकाउने प्रवृत्ति
- निरंकुश तथ्याङ्कीय नेतृत्व शैली र तथ्याङ्कीय साम्राज्य खडा गर्ने प्रवृत्ति
- तथ्याङ्क विकासमा संस्थागत हितभन्दा व्यक्तिगत हितलाई उच्च प्राथमिकता र तथ्याङ्कको सामुहिक लक्ष्यप्रतिको प्रतिबद्धता अभाव
- तथ्याङ्क प्रशासनमा छड्के सम्बन्ध नरुचाउने संस्कृति र तथ्याङ्कीय विश्वासको संकट, सबत्र असमझदारी र शंका
- तथ्याङ्कीय क्रियाकलापमा सबत्र आर्थिक लाभ वा हानीको हिसाब किताब

च. अन्य समस्याहरू

- प्राकृतिक अवरोध, जस्तै :- प्रतिकूल हावापानी, महामारी, आदि
- तथ्याङ्कीय पेशागत आचारसंहिता पालनामा कमी
- निजी, गैरसरकारी क्षेत्र, मिडिया र विकास साझेदारसँग तथ्याङ्कीय सहकार्यको अभाव
- अतिरिक्त स्रोतसाधन र वैकल्पिक जनशक्तिको अभाव
- संक्रमणकालीन तथ्याङ्क व्यवस्थापनको कमजोर तयारी
- तथ्याङ्कीय समन्वयबाट हासिल हुने अपेक्षामा विविधता
- साझेदारहरूको तथ्याङ्क सम्बन्धी एकपक्षीय एजेन्डा र कार्यहरू
- स्वेच्छिक समन्वय वा स्व-समन्वयप्रति वेवास्ता

१२.२ तथ्याङ्कीय समन्वय सम्बन्धी विशेष समस्याहरू

नेपालको तथ्याङ्क प्रणालीमा जता हेर्यो त्यतै समस्या पाइन्छ । खासगरी तथ्याङ्क क्षेत्रमा नीतिगत सवाल तथा सामाजिक मुद्दासँग कमजोर सान्दर्भिकता रहेको, तथ्याङ्कका प्रयोगकर्ता तथा सरोकारवालाहरूबीच विश्वसनीयता खस्किएको, जनता र तथ्याङ्क प्रदायकहरूसँग अविश्वास बढेको, राजनीति र अन्य बाह्य प्रभावबाट अनुचित हस्तक्षेप रहेको, निरन्तर सुधार र नवप्रवर्तनको अभाव रहेको, र वित्तीय स्रोत तथा आधुनिक पूर्वाधारको न्यूनता रहेको लगायतका विविध प्रकृतिका समस्याहरू विद्यमान छन् ।

यिनका अतिरिक्त, नेपालमा तथ्याङ्कीय समन्वयसँग सम्बन्धित विशेष प्रकृतिका निम्न मौलिक समस्याहरू पनि छन् :-

- प्रशासन सुधार वा प्रशासन पुनसंरचना आयोगहरूले नेपालको तथ्याङ्क प्रणालीको विस्तृत अध्ययन पुनरावलोकन नगरेको ।
- तथ्याङ्क सम्बन्धी दीर्घकालीन सोच र नीतिको अभाव
- नयाँ ऐन प्रमाणीकरण भएको लामो समय बितिसकदा पनि पुनर्गठित राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषदको बैठक संचालन नभएको । २६ सदस्यीय सो परिषदमा राष्ट्रिय योजना आयोग र योजनामा काम गर्ने पेशाविदहरूको बाहुल्यता रहेको । तथ्याङ्कविद २ जना सदस्य मात्र । प्रदेशबाट तोकिएको योजना वा तथ्याङ्क हेर्ने प्रतिनिधिको पोर्टफोलियो नमिलेको । परिषदलाई तथ्याङ्क र अनुसन्धान दुवै विषयमा निर्देशन नियन्त्रण र नियमन गर्ने भूमिका दिइएकोले तथ्याङ्क विकासको विषयले कम महत्व पाउने सम्भावना रहेको ।
- तथ्याङ्क प्रणाली विकासको राष्ट्रिय रणनीति कार्यान्वयनको मध्यावधि समीक्षा नभएको
- प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा उच्चस्तरीय तथ्याङ्क विज्ञ वा सल्लाहकारको अभाव
- नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावलीले कृषि तथ्याङ्कको जिम्मा कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालयलाई, शैक्षिक तथ्याङ्क शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयलाई, स्वास्थ्य तथ्याङ्क स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र गरी क्षेत्रगतरूपमा विभिन्न १३ मन्त्रालयको जिम्मेवारीमा विषयगत तथ्याङ्क व्यवस्थापनको जिम्मेवारी प्रदान गरेको हुनाले ती क्षेत्रगत तथ्याङ्कमा समन्वयको नेतृत्व कसले लिने भन्ने विषय अन्यौलपूर्ण रहेको ।
- तथ्याङ्क सेवा समूहको पूर्ण क्रियाशीलताले प्राथमिकता नपाएको
- तथ्याङ्क सेवा सञ्चालनको जिम्मेवारी संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयबाट राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयमा हस्तान्तरण नभएको ।
- प्रदेश तहसँग संघीय सरकारले तथ्याङ्क सम्बन्धी कुनै पनि काम गर्नु परेमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय मार्फत गर्नु पर्ने अभ्यास रहेको
- स्थानीय तहसँग संघीय सरकारले तथ्याङ्क कुनै पनि काम गर्नु परेमा संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय मार्फत गर्नु पर्ने अभ्यास रहेको
- तथ्याङ्क व्यवस्थापन सम्बन्धी जिम्मेवारी पाएका १३ वटा मन्त्रालय मध्ये अधिकांशमा तथ्याङ्क एकाई गठन नभएको । तथ्याङ्क शाखा स्थापना भएका मन्त्रालयमा पेशाविद तथ्याङ्ककर्मीको अभाव रहेको ।
- प्रादेशिक तथ्याङ्क परिषद र प्रदेश तथ्याङ्क कार्यालय स्थापना हुन नसकेको

- तीनै तहको अधिकारसूचीमा आ-आफ्नो तहको तथ्याङ्क व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी तोकिएको भएता पनि प्रदेश तथ्याङ्क ऐन र स्थानीय तथ्याङ्क ऐन जारी नभएको
- तथ्याङ्कीय जनशक्तिलाई तालिम प्रदान गर्ने विशिष्ट तालिम केन्द्र नरहेको
- डाटा बैंक र डाटा वेयरहाउसको स्थापना हुन नसकेको
- विषयक्षेत्रगत तथ्याङ्क सम्बन्धी नेपाली भाषामा राष्ट्रिय अवधारणा, ढाँचा, मानक, र वर्गीकरण तर्जुमा नभएको
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क योजना र तथ्याङ्कीय क्रियाकलापहरूको सञ्चालन लागत सहितको एकीकृत सूची तयार नभएको
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली, निर्धारित तथ्याङ्क प्रणाली र सर्वेक्षण अनुमती प्रणाली सञ्चालन सम्बन्धी निर्देशिका जारी नभएको
- विषयक्षेत्रगत तथ्याङ्क व्यवस्थापनमा तदर्थ प्रकृतिका प्राविधिक समिति गठन गर्ने अभ्यास रहेको तर ती समितिमा प्रदेश र स्थानीय तहको प्रतिनिधित्व नरहेको
- खुला तथ्याङ्क र बिग डाटाका अवधारणाहरू लागू नभएको
- गणना तथा सर्वेक्षणहरूको मूल्याङ्कन र परीक्षणले औपचारिक नियमित कार्यक्रमको रूप धारण गर्न नसकेको
- तथ्याङ्क उत्पादकहरूबीच डाटा सेयरिड, प्राविधिक ज्ञान आदानप्रदान र प्रदेश तथा स्थानीय तथ्याङ्कमा काम गर्ने निकायलाई प्राविधिक सहायता प्रदान गर्ने विषय ओझेलमा परेको
- तथ्याङ्क क्षेत्रमा विनियोजित वास्तविक बजेट घट्टो प्रवृत्तिमा रहेको
- तथ्याङ्कमा कार्यरत विज्ञ र अनुभवी जनशक्ति सेवाबाट बाहिरिने क्रम वृद्धि भएको
- विश्वविद्यालय, अनुसन्धान संस्था, गैरसरकारी संस्था र विकास साझेदारहरूबाट विशेषज्ञ सेवा आदान प्रदान गर्ने अभ्यास नियमित हुन नसकेको

१३. तथ्यांकीय समन्वयका औजारहरू

आधिकारिक तथ्याङ्कका आधारभूत सिद्धान्तहरू, तथ्याङ्क प्रणाली विकासको राष्ट्रिय रणनीति, तथ्याङ्क ऐन, संघीय शासन प्रणाली अपनाएका मुलुकहरूको असल अभ्यास र सार्वजनिक तथा निजी व्यवस्थापनको क्षेत्र प्रचलित समन्वयका प्रकार, तरिका, सिद्धान्त, पूर्वशर्त र समस्याहरू विचार गरी नेपालको तथ्याङ्क प्रणालीमा समन्वय कायम गर्न उपयुक्त मानिएका प्रमुख ६ प्रकारका औजारहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ :-

तालिका : तथ्याङ्कीय समन्वयका प्रमुख औजारहरु

<p><u>१. नीतिगत औजारहरु</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • आधिकारिक तथ्याङ्कका आधारभूत सिद्धान्तहरु पालनाको अनुगमन • तथ्याङ्क विकासको २० वर्षे रोडम्याप सहितको दीर्घकालीन राष्ट्रिय तथ्याङ्क नीति • राष्ट्रिय तथ्याङ्क योजना • तथ्याङ्क विकासको ५ वर्षे कार्ययोजना सहितको रणनीति • तथ्याङ्क सार्वजनिकीकरण नीति • तथ्याङ्क उत्पादन चक्रमा प्रयोगकर्ताहरुको संलग्नता रणनीति • एकीकृत राष्ट्रिय तथ्याङ्क पात्रो 	<p><u>२. कानुनी औजारहरु</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • संघीय तथ्याङ्क ऐन र नियमावली • प्रदेशस्तरमा प्रदेश तथ्याङ्क ऐन र नियमावली • स्थानीय तहमा स्थानीय तथ्याङ्क ऐन • संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको तथ्याङ्क उत्पादन, प्रकाशन तथा भण्डारण सम्बन्धी अधिकार बाँडफाँडको मापदण्ड • तथ्याङ्क सम्बन्धी राष्ट्रिय स्तर, मापदण्ड र वर्गीकरणहरु • गणना निर्देशिका तथा सर्वेक्षण निर्देशिका • नमुना छनौट निर्देशिका
<p><u>३. संस्थागत औजारहरु</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • निर्धारित तथ्याङ्क प्रणाली • सर्वेक्षण अनुमति प्रणाली • राष्ट्रिय तथ्याङ्क आयोग वा परिषद • राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय • प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी • राष्ट्रिय तथ्याङ्क अनुसन्धान तथा श्रोत केन्द्र • तथ्याङ्कीय जनशक्ति प्रशिक्षण प्रतिष्ठान • विषयगत तथ्याङ्क कार्यसमूह वा निर्देशक/प्राविधिक समितिहरु • घरपरिवार सर्वेक्षणको लागि नेशनल स्याम्प्लिङ फ्रेम • राष्ट्रिय लेखा र व्यावसायिक डाइरेक्ट्री 	<p><u>४. कार्यक्रमगत औजारहरु</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • राष्ट्रिय तथ्याङ्क पूर्वाधार विकास कोष • राष्ट्रियस्तरका गणना र सर्वेक्षणहरु • आर्थिक तथ्याङ्क विकास कार्यक्रम • सामाजिक तथ्याङ्क विकास कार्यक्रम • तथ्याङ्कीय क्षमता विकास कार्यक्रम • तथ्याङ्कीय साक्षरता प्रवर्द्धन कार्यक्रम • तथ्याङ्कीय गणना तथा सर्वेक्षणको मूल्याङ्कन • मेटाडाटा व्यवस्थापन • तथ्याङ्कको गुणस्तर परीक्षण • तथ्याङ्क छात्रवृत्ति, इन्टरनसिप र विशेषज्ञ सेवा आदानप्रदान • तथ्याङ्क पुरस्कारहरु

<p>५. प्रविधिगत औजारहरू</p> <ul style="list-style-type: none">• राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको वेवसाइट• नेसनल डाटा आर्काइभ• राष्ट्रिय तथ्याङ्क बैंक• अनलाईन राष्ट्रिय तथ्यगत विवरण• IEMIS, HMIS, SuTRa, etc.• तथ्याङ्क विज्ञहरूको राष्ट्रिय सञ्जाल र परिचयपत्र• एटलस (Atlas), लघुक्षेत्र अनुमान र नक्साङ्कन• GDDS & SDDS• Open Data and Big Data• क्षेत्रगत तथ्याङ्कको एकीकृत सूचना प्रणाली• तथ्याङ्कमा अनुसन्धान र नवप्रवर्तन	<p>६. सञ्चारका औजारहरू</p> <ul style="list-style-type: none">• राष्ट्रिय तथ्याङ्क आचारसंहिता• तथ्याङ्क प्रयोगकर्ता निर्देशिका• तथ्याङ्क वर्ष पुस्तक (Statistical Year Book) र तथ्याङ्कमा नेपाल (Nepal in Figures)• तथ्याङ्क जर्नल र तथ्याङ्क बुलेटिन• राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय तथ्याङ्क सम्मेलन राष्ट्रिय तथ्याङ्क दिवस तथा राष्ट्रिय तथ्याङ्क सप्ताह• तथ्याङ्क प्रकाशन तथा सार्वजनिकीकरण कार्यक्रम• तथ्याङ्क समाचार सम्बन्धी रेडियो कार्यक्रम,• उत्पादक र प्रयोगकर्ताबीच टेलिभिजन संवाद• विश्वविद्यालयसँग तथ्याङ्कीय साझेदारी• मित्र राष्ट्रहरू र UN एजेन्सीहरूसँग सहकार्य
--	---

१४. समन्वयात्मक राष्ट्रिय तथ्यांक प्रणालीको भावी कार्यदिशा

समन्वय तथ्याङ्क व्यवस्थापनको मुटु हो। यो तथ्याङ्कीय प्रक्रियाको अभिन्न अङ्ग हो। तथ्याङ्कीय संगठनको हरेक तह र व्यवस्थापनका हरेक प्रक्रियामा समन्वय आवश्यक हुन्छ। राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषद् र प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीका सबै निर्णय र प्रमुख कार्यहरू समन्वयको लागि र समन्वय मार्फत सम्पादन हुन्छन्। तथ्याङ्कीय योजना, तथ्याङ्कीय संगठन, तथ्याङ्कीय जनशक्ति, तथ्याङ्कीय निर्देशन र तथ्याङ्कीय नियन्त्रण कार्यहरू भित्र समन्वय गर्ने विषय अन्तर्निहित हुन्छ। यिनै व्यवस्थापकीय औजारहरू नै तथ्याङ्कीय समन्वयका मुख्य माध्यम हुन्। अर्थात् प्रभावकारी समन्वयको लागि समन्वय गर्ने योजना वा ढाँचा, समन्वयकारी संस्था, संरचना वा केन्द्र, समन्वय गर्ने अधिकारी, समन्वयको खर्च बेहोर्ने बजेट, समन्वय सम्बन्धी कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरू, समन्वयात्मक प्रविधि वा औजारहरू र समन्वयात्मक कार्यशैली वा संस्कृतिको आवश्यकता पर्दछ।

नेपालको तथ्याङ्क प्रणाली भित्र संघीय तहमा रणनीतिक समन्वय, प्रादेशिकस्तरमा व्यवस्थापकीय समन्वय र पालिकास्तरमा कार्यसञ्चालन समन्वय चाहिन्छ। यस्ता तहगत समन्वय कायम गर्न रणनीतिक, व्यवस्थापकीय तथा कार्यसञ्चालन योजनासँगै रणनीतिक, व्यवस्थापकीय तथा कार्यसञ्चालन नियन्त्रणका औजारहरू उपयोगी हुन्छन्।

सबै तह र क्षेत्रका तथ्याङ्कीय संगठनको सुदृढीकरण, तथ्याङ्कीय लगानी तथा लगानी प्रबन्धमा व्यापक विस्तार, तथ्याङ्कीय पूर्वाधार तथा प्रविधिको नवीनता, तथ्याङ्कीय औजार तथा सञ्चारको प्रभावकारीता, तथ्याङ्कीय जनशक्तिको सक्षमता र तथ्याङ्कीय नेतृत्वको क्रियाशीलता गरी प्रमुख ६ वटा खम्बामा नेपालको समन्वयात्मक तथ्याङ्क प्रणाली अडिएको छ । यी खम्बाहरु मजबुत पार्न सके तथ्याङ्कीय सुशासन, सक्षमतास्तर र तथ्याङ्कीय समन्वय राम्रो हुन्छ ।

तीनै तहका सरकारबीच, सरकार भित्र र बाहिरका प्रमुख तथ्याङ्कीय निकायहरुबीच ठाडो एवम् तेर्सो समन्वय मजबुत पार्न आगामी दिनमा, सर्वप्रथम नेपालले संघीयताको सिद्धान्त अनुकूल हुने गरी समष्टिगत तथ्याङ्कीय फ्रेमवर्क तयार पारेर नीतिगत तथा कानुनी समन्वय कायम हुने आधारभूत तथ्याङ्कीय पूर्वाधार निर्माण गर्नुपर्दछ । त्यसपछि, तथ्याङ्क क्षेत्रको दीर्घकालीन एवम् अल्पकालीन रणनीतिक योजना तर्जुमा गरेर तीनै तहका सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रका तथ्याङ्कीय सङ्गठन र जनशक्तिको सक्षमता विकास हुने कार्यक्रममा लगानी वृद्धि गर्नु पर्दछ ।

१४.१ समन्वय अनुकूल हुने नीतिगत, कानुनी तथा संरचनागत पूर्वाधार निर्माण गर्ने

कमजोर, परम्परागत र अवैज्ञानिक कानून, संगठन र नेतृत्व भएमा तथ्याङ्क प्रणालीको समन्वयस्तर पनि कमजोर हुन्छ । अनुकूल नीतिगत वातावरण निर्माण, निश्चित सिद्धान्त तथा मूल्य मान्यताहरुको पालना, तथ्याङ्क क्षेत्रका च्याम्पियनहरुको विकास र प्रणालीको सबै पात्रहरुबीच घनिष्ठ कार्यसञ्जाल स्थापना पूर्णरूपमा समन्वयात्मक राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली विकासका पूर्व शर्त हुन् । नेपालको तथ्याङ्क प्रणालीमा जसले, जहिले सुक्रे र जे सुक्रे गरे पनि कसैले कुनै रोकटोक गर्ने अवस्था छैन । तथ्याङ्कीय नियन्त्रणका कुनै पनि संयन्त्र र औजारहरु क्रियाशील हुन सकेका छैनन् । यस सन्दर्भमा, आधारभूत पूर्वाधार स्थापना गर्ने प्रारम्भिक चरणबाट काम थाल्नु पर्ने अवस्था छ । त्यसैले, सर्वप्रथम, समन्वयात्मक तथ्याङ्क प्रणालीको प्रभावकारिताको लागि तथ्याङ्क सम्बन्धी नयाँ नियमावली जारी गर्नुका अतिरिक्त संयुक्त राज्य अमेरिका, भारत एवं अन्य संघीय शासन प्रणाली अपनाएका मुलुकहरुमा अभ्यास भएका निम्न नयाँ कानुनी व्यवस्थाहरु, नीतिगत मार्गदर्शनहरु र संस्थागत प्रबन्धहरु गर्नु पर्दछ :-

(क) राष्ट्रिय तथ्याङ्क आयोग गठन

- नेपालको तथ्याङ्क प्रणालीको विस्तृत अध्ययन गरी राय सुझाव दिनको लागि राष्ट्रिय तथ्याङ्क आयोग गठन गर्ने र आयोगको सुझाव बमोजिम दीर्घकालीन सोच सहितको राष्ट्रिय तथ्याङ्क नीति मस्यौदा गर्ने ।
- संघीय तहमा भारतमा जस्तै “तथ्याङ्क मन्त्रालय” गठन गर्ने विषयमा अध्ययन गरी सोको आधारमा उपयुक्त निर्णय गर्ने ।

(ख) राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषदको पुनर्संरचना तथा स्वतन्त्र सचिवालय स्थापना

- विद्यमान परिषद्को संरचना परिमार्जन गरी तीन सदस्यीय बेग्लै र स्थायी प्रकृतिको राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषद गठन गर्ने । वर्तमान ऐनले परिकल्पना गरेको परिषदको संरचनाले अपेक्षित काम गर्न सक्दैन भन्ने तथ्य विगत ३० वर्षको अभ्यासले सिद्ध गरिसकेको छ । यसको लागि तथ्याङ्क ऐनको संशोधन प्रस्ताव गर्ने ।
- राष्ट्रियस्तरमा ख्यातिप्राप्त तथ्याङ्क विज्ञ वा प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीको अध्यक्षता रहने गरी परिषदको पुनर्संरचना गर्ने । परिषदको बेग्लै सचिवालय स्थापना गर्ने । परिषदमा सबै तह र क्षेत्रका प्रमुख तथ्याङ्कीय निकायबाट समावेशी प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने ।
- परिषदलाई राष्ट्रिय समन्वयका अतिरिक्त सर्वेक्षण अनुमति प्रणाली, निर्धारित तथ्याङ्क प्रणाली र तथ्याङ्क सम्बन्धी राष्ट्रिय मानक तथा स्तर निर्धारणको जिम्मेवारी प्रदान गर्ने ।
- तत्कालको लागि तुरुन्तै पुनर्गठित राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषदको बैठक आव्हान गरी ऐनको कार्यान्वयन तथा परिषद् क्रियाशिल भएको सन्देश प्रवाह गर्ने ।
- परिषदको बैठक मिति कानून मै तोक्नु पर्ने । उदाहरणको लागि साउन महिनाको पहिलो आइतबार र चैत्र महिनाको अन्तिम आइतबार ।

(ग) नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली संशोधन

- नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावलीले संघीय तहका ११ मन्त्रालयलाई विभिन्न विषयगत तथ्याङ्कीय जिम्मेवारी प्रदान गरेको भए पनि कुनै एउटा निकायलाई तथ्याङ्कीय समन्वय गर्ने जिम्मेवारी प्रदान नगरेको अवस्था छ । त्यसैले, सो नियमावली संशोधन गरेर प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको तथ्याङ्क समन्वय गर्ने कार्य समावेश गर्ने ।
- उक्त नियमावली संशोधन गरी क्षेत्रगत तथ्याङ्कको समन्वय गर्ने तथा तथ्याङ्क सेवा समूह सञ्चालनको जिम्मेवारी राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयलाई प्रदान गर्ने ।

(घ) तथ्याङ्क नियमावली र अन्य कार्यविधि तथा निर्देशिका जारी गर्ने

- तथ्याङ्क नियमावली मस्यौदा गर्ने कार्यलाई तीव्रता प्रदान गर्ने र तथ्याङ्क ऐनमा प्रस्तावित कार्यविधि तथा निर्देशिकाहरु तुरुन्त जारी गर्ने ।
- विस्तृतरूपमा अध्ययन अनुसन्धान गरी राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली, निर्धारित तथ्याङ्क प्रणाली र सर्वेक्षण अनुमती प्रणाली सञ्चालनका आधार, विधि र प्रक्रिया निर्धारण गर्ने निर्देशिका बनाई कार्यान्वयन गर्ने ।

(ड) प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी नियुक्ति, सेवाको निरन्तरता र उत्तराधिकारी योजना

- प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी नियुक्तिको सिफारिस राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषदबाट हुने प्रबन्ध मिलाउने ।
- नयाँ सृजना भएका विशिष्ट श्रेणीको प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीको पद पटक पटक वा लामो समयसम्म रिक्त रहँदा यस्ता पदहरु गुम्ने जोखिम रहन्छ । त्यसैले, प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीको पद रिक्त हुने सम्भावित मितिभन्दा कम्तिमा १ महिना अगावै उत्तराधिकारी चयन एवम् पदस्थापना गरी अन्तरपुस्ता नेतृत्व सीप हस्तान्तरण हुने अवस्था सिर्जना गर्ने । यस सम्बन्धमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषदले पूर्वसक्रियता प्रदर्शन गर्नु पर्ने ।
- प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीले औपचारिकरूपमा सार्वजनिक गर्न नमिल्ने व्यक्तिगत तथा तथ्याङ्कीय दृष्टिले संवेदनशील विषयहरु गोप्य डायरीमा अभिलेखन गर्ने परम्परा शुरु गर्ने ।

(च) राष्ट्रिय तथ्याङ्क सल्लाहकार नियुक्ति

- प्रधानमन्त्रीको राष्ट्रिय तथ्याङ्क सल्लाहकार नियुक्त गर्ने । प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको तथ्याङ्क शाखालाई महाशाखामा स्तरोन्नति गर्ने । सो महाशाखाबाट अन्तरप्रदेश तथ्याङ्कीय समन्वय कायम गर्ने । महाशाखा प्रमुखलाई अन्तरप्रदेश परिषद् तथा राष्ट्रिय विकास समस्या समाधान समितिको बैठकका साइडलाईन भेटघाटमा सहभागी हुने अवसर प्रदान गर्ने ।

(छ) थप नयाँ कानूनहरु तर्जुमा गर्न पहल गर्ने

- कागजी कामकारवाही न्यूनीकरण ऐन,
- प्रमाणमा आधारित नीति तर्जुमा सम्बन्धी ऐन,
- गोप्य सूचना संरक्षण, पुनः प्रयोग तथा तथ्याङ्कीय दक्षता सम्बन्धी ऐन,
- संघीय सूचना प्रणाली सुरक्षा व्यवस्थापन ऐन ,
- संघीय सूचना प्रविधि तथ्याङ्क प्राप्ति ऐन,
- प्रशासनिक तथ्याङ्क प्राप्ति विषयक ऐन,
- तथ्याङ्कको गुणस्तर व्यवस्थापन सम्बन्धी ऐन,
- तथ्याङ्कको गोपनीयता सम्बन्धी ऐन, र

- पारदर्शिता एवं सूचनाको खुलासा सम्बन्धी ऐन, आदि।
- (ज) संघीयताको सिद्धान्त बमोजिम थप नीतिगत निर्देशन तथा मार्गदर्शनहरू जारी गर्ने
- प्रमुख संघीय आर्थिक सूचकहरूको अनुमान, प्रकाशन तथा मूल्याङ्कन सम्बन्धी तथ्याङ्कीय नीति निर्देशनहरू
 - संघीय निकायहरूले तथ्याङ्क सम्बन्धी उत्पादनहरू प्रकाशन तथा सार्वजनिक गर्दा पालना गर्नु पर्ने सामान्य तथ्याङ्कीय नीति निर्देशनहरू
 - जाति, भाषा र धर्म सम्बन्धी संघीय तथ्याङ्क संकलन तथा प्रस्तुती गर्ने सम्बन्धमा पालना गर्नु पर्ने तथ्याङ्कीय नीति निर्देशनहरू
 - तथ्याङ्कीय उद्देश्यको लागि प्रशासनिक अभिलेख प्राप्त तथा प्रयोग गर्ने सम्बन्धी मार्गदर्शन
 - अन्तर तह / निकाय सहकार्य मार्फत तथ्याङ्कीय क्रियाकलाप सुधार गर्ने सम्बन्धी मार्गदर्शन
 - सार्वजनिक गरिएको सूचनाको गुणस्तर, वस्तुगतता, उपयोगिता र शुद्धतामा सुधारको प्रत्याभुति गर्न संघीय तथ्याङ्कीय निकायहरूलाई मार्गदर्शन
 - कार्यक्रम मूल्याङ्कन सम्बन्धी मापदण्ड र अभ्यासहरू
- (झ) प्रादेशिक तथ्याङ्क परिषद र प्रदेश तथ्याङ्क कार्यालय स्थापना
- प्रादेशिक तथ्याङ्क परिषद र प्रदेश तथ्याङ्क कार्यालय स्थापना गरी सो कार्यालयलाई प्रादेशिक तथ्याङ्कीय स्रोत केन्द्रको रूपमा विकास गर्ने।
 - हाल जिल्लास्तरमा कायम रहेका तथ्याङ्क कार्यालयलाई प्रदेश तथ्याङ्क कार्यालय मातहत ल्याएर जिल्लास्तरीय तथ्याङ्क ज्ञान केन्द्रमा रूपान्तरण गर्ने। बाँकी जिल्लामा प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी (चिफ डाटा अफिसर) को कार्यालय स्थापना गर्ने।
- (ञ) स्थानीय तथ्याङ्क संकलन तथा आपूर्तिमा समन्वय
- सबै महानगर तथा उपमहानगरपालिकामा स्वतन्त्र तथ्याङ्कीय निकाय स्थापना गर्ने र बाँकी सबै नगरपालिका तथा गाउँपालिकामा तथ्याङ्क एकाई स्थापना गर्ने।
 - पालिका तहको तथ्याङ्कीय कार्यमा समन्वय कायम गर्न संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयमा तथ्याङ्क एकाई गठन गर्ने।

- संघीय तथा प्रादेशिक तहबाट सञ्चालन हुने तथ्याङ्की गणना वा सर्वेक्षणको निर्देशक समिति वा प्राविधिक समितिमा जिल्ला समन्वय समिति महासंघ, नगरपालिका महासंघ र गाउँपालिका महासंघका प्रतिनिधि सहभागी गराउने ।
- (ट) तथ्याङ्क प्रणाली विकासको राष्ट्रिय रणनीति समीक्षा
- मौजुदा तथ्याङ्क प्रणाली विकासको राष्ट्रिय रणनीति समीक्षा गरी दोस्रो ५ वर्षे रणनीति तर्जुमा गर्ने ।
- (ठ) तथ्याङ्क सम्बन्धी नमुना कानूनको मस्यौदा
- प्रदेश र स्थानीय तथ्याङ्क सम्बन्धी नमुना कानूनको मस्यौदा गरी सार्वजनिक गर्ने ।
 - प्रदेश र पालिकाहरूले आ-आफ्नो तहको तथ्याङ्क ऐन तर्जुमा गरी सो बमोजिम तथ्याङ्कीय क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने ।
- (ड) संघीय तहमा तथ्याङ्क सम्बद्ध नयाँ संस्थागत पूर्वाधारहरू निर्माण गर्ने
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयमा अत्याधुनिक कम्प्युटर केन्द्रको स्थापना गर्ने ।
 - तथ्याङ्क प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्र स्थापना गर्ने सबै तहका तथ्याङ्ककर्मीले कम्तिमा वर्षको एक पटक क्षमता अभिवृद्धि तालिम पाउने सुनिश्चितता गर्ने ।
 - घरपरिवार तथा प्रतिष्ठान सर्वेक्षण गर्नको लागि भारमा जस्तै ‘राष्ट्रिय नमुना सर्वेक्षण संगठन स्थापना गर्ने ।
 - संघीयस्तरमा अत्याधुनिक सुविधासहितको तथ्याङ्क प्रयोगशाला र तथ्याङ्क वेयरहाउस निर्माण गर्ने ।
 - राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय र तथ्याङ्कीय पूर्वाधार निर्माणमा लगानी वृद्धि गर्ने । हयाण्ड बुक अफ मेनेजमेन्ट एण्ड अर्गनाइजेसन अफ नेशनल स्ट्याटिस्टिकल सिस्टमस् मा सिफारिस भए बमोजिम राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको अन्तर्राष्ट्रियस्तरको नयाँ भवन निर्माण गर्ने ।
 - विषयक्षेत्रगत तथ्याङ्क, तथ्याङ्कीय स्रोत साधन तथा औजार, तथ्याङ्कीय ज्ञान भण्डार गरी क्षेत्रगत तथ्याङ्कीय च्याम्पियनहरू विकास गर्न आवश्यक पूर्वाधार निर्माण गर्ने ।
 - अर्थ मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगसँग समन्वय गरी तथ्याङ्क क्षेत्रको पूर्वाधार विकास कार्यक्रममा न्यूनतम लगानी प्रतिबद्धता प्राप्त गर्ने ।

(ढ) तथ्याङ्क सेवा समूह पूर्णरूपमा क्रियाशीलता

- संघीय तहमा आर्थिक योजना तथा तथ्याङ्क सेवा, समूह पूर्णरूपमा क्रियाशील गरी योजना र तथ्याङ्कबीचको अन्तरसम्बन्ध मजबुत बनाउने ।
- परिमाणात्मकरूपले तथ्याङ्क सम्बन्धी ठूलो आयतनको काम गर्ने शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, उद्योग, गृह, आदि मन्त्रालयहरूमा अमेरिकामा जस्तै गरी स्वायत्त विषयगत तथ्याङ्क ब्यूरो स्थापना गर्ने ।
- बाँकी सबै मन्त्रालय र विभागमा तथ्याङ्क एकाई स्थापना गर्ने । ती सबै ब्यूरो र एकाईलाई राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको अंगको मान्यता प्रदान गर्ने ।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहमा पनि तथ्याङ्क सेवा समूह क्रियाशील गर्ने ।
- तथ्याङ्क सेवाको शैक्षिक योग्यता, पाठ्यक्रम, पदपूर्ति पद्धति र वृत्ति योजनामा सुधार गरी प्रतिभावान जनशक्ति आकर्षण गर्ने मौद्रिक तथा गैरमौद्रिक उत्प्रेरणाका उपायहरू लागू गर्ने ।

(ण) अन्य आधारभूत संस्थागत प्रबन्धहरू गर्ने

- प्रमुख तथ्याङ्कीय निकायहरूको घोषणा र सबै कार्यालयमा तथ्याङ्क हेर्ने सम्पर्क व्यक्ति तोक्ने व्यवस्था गर्ने
- विषयक्षेत्रगत तथ्याङ्क अनुसन्धान, भण्डारण तथा स्रोत केन्द्र स्थापना र क्षेत्रगत विज्ञता विकास गर्ने
- मन्त्रालयगत तथ्याङ्कीय एकाईहरूलाई राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको अंगको मान्यता सम्बन्धी कार्यकारी आदेश जारी गर्ने
- संघीय तथ्याङ्कीय निकायहरू तथा मान्यता प्राप्त तथ्याङ्कीय एकाईहरूको आधारभूत तथ्याङ्कीय जिम्मेवारी तोक्ने
- नेपालको राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको साझा गुणस्तर फ्रेमवर्क तयार पारी जारी गर्ने
- नेपालको “राष्ट्रिय तथ्याङ्क मूल्य र आचारसंहिता” घोषणा गर्ने र तिनको परिपालनाको अनुगमन प्रबन्ध मिलाउने
- क्षेत्रगत कानूनका गोपनीय प्रावधानको प्रभाव अध्ययन गर्ने तथा तथ्याङ्कीय पारदर्शिता प्रवर्द्धन कार्यक्रम चलाउने
- तथ्याङ्कीय कार्यक्रम र नतिजाको उत्तरदायित्व निर्धारण गर्ने सम्बन्धमा अध्ययन गर्ने

१४.२ तथ्यांक व्यवस्थापनको समष्टिगत क्षमता सुदृढीकरण गर्ने

तथ्याङ्कीय समन्वय कायम गर्न समन्वयात्मक नीति, कानून, संगठन, बजेट, कार्यक्रम र जनशक्ति जरूरी छन् तर त्यतिले मात्रै पुग्दैन। समन्वय दिगो र प्रभावकारी बनाउन तथ्याङ्क सम्बन्धी ज्ञान, सीप, कला र साहसको साथै समसामयिक प्रविधि र माध्यम पनि आवश्यक पर्छ। समन्वयात्मक कार्यशैली र संस्कृति झनै महत्वपूर्ण छन्। अर्कोतिर, नेपाल जस्तो आर्थिकरूपले कम विकसित र सुशासन तथा कानूनको शासनको स्तर कमजोर भएका मुलुकको तथ्याङ्क प्रणालीमा पूर्ण समन्वय हासिल गर्ने लक्ष्यमा स्रोत र क्षमतारूपी तगारो पार गर्न सहज छैन। यद्यपि, अधिकांश अवस्थामा राम्रो समन्वय कायम गर्ने हो भने विद्यमान तथ्याङ्क ऐनका कमजोर प्रावधानहरु संशोधन गरी तथ्याङ्क विकासको राष्ट्रिय रणनीतिको पूर्ण र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुको साथै माथि प्रकरण १२ मा उल्लेखित समस्याहरु सम्बोधन गर्न प्रकरण १३ मा प्रस्तावित समन्वयका औजारहरुको समुचित प्रयोगमा निरन्तर पहल गर्नुपर्दछ। यस सन्दर्भमा, नेपालको तथ्याङ्क प्रणालीको भावी कार्यदिशा देहाय बमोजिम हुनु अपेक्षित छ :-

(क) राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको कार्यसञ्चालन स्वायत्तता अभ्यास गर्ने

- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको व्यवस्थापकीय, आर्थिक, जनशक्ति सम्बद्ध तथा कार्यसञ्चालन स्वायत्तताको विषयमा विभिन्न माध्यम र कोणबाट बहस चलाउने। कार्यसञ्चालन स्वायत्तता अभ्यास गर्ने र हस्तक्षेपका घटनाहरु वार्षिक प्रतिवेदन मार्फत सार्वजनिक गर्ने।

(ख) तथ्याङ्क सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीतिक योजना कार्यान्वयन गर्ने

- सबै प्रमुख तथ्याङ्कीय निकायका जिम्मेवारी, कार्यक्रम र क्रियाकलापहरु समावेश हुने गरी नियमितरूपमा तथ्याङ्क सम्बन्धी ५-५ वर्षे राष्ट्रिय रणनीतिक योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने
- रणनीतिक योजनामा प्रस्तावित क्रियाकलापमा बजेट अभाव हुन नदिन विविध वैकल्पिक वित्तीय प्रबन्धहरु खोजी गर्ने
- तथ्याङ्क क्षेत्रका थिङ्क ट्याङ्कहरुलाई आफै कमाउने र आफै खर्च गर्न सक्ने संस्थाको रूपमा विकास गर्ने

(ग) प्रमुख गणना तथा सर्वेक्षण सञ्चालन र सूचकाङ्क प्रकाशनको अग्रिम पात्रो निर्माण गर्ने

- जनगणना, कृषि गणना, आर्थिक गणना, औद्योगिक गणना तथा घरपरिवार सर्वेक्षणहरु सञ्चालन गर्ने वर्ष खुल्ने गरी अग्रिम क्यालेण्डर तयार गर्ने

- हरेक वर्ष साउन १ गते सो आर्थिक वर्षमा सार्वजनिक हुने सबै प्रकारका तथ्याङ्कीय विषय समेटेर वार्षिक पात्रो प्रकाशन गर्ने
- (घ) तथ्याङ्कीय जनशक्तिको निरन्तर क्षमता विकास गर्ने
- २० वर्षे जनशक्ति विकास योजना तयार पारी अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने तथ्याङ्कीय जनशक्ति आपूर्तिको सुनिश्चितता गर्ने
 - विश्वविद्यालयहरूमा सञ्चालन हुने डाटा साइन्स र एकचुरियल साइन्सको अध्ययन अध्यापनमा बजेटरी सहायता प्रदान गर्ने
 - उच्च प्रतिभाशाली पेशाविदलाई प्रशिक्षार्थी कर्मचारीको रूपमा सेवा प्रवेश गराएर २ वर्ष पश्चात कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनको आधारमा स्थायी पदपूर्ति गर्ने विशेष व्यवस्था लागू गर्ने
 - प्रत्येक तहका तथ्याङ्ककर्मीलाई वार्षिक न्यूनतम ३० दिनको आवासीय प्रशिक्षण प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउने
 - विषयक्षेत्रगत तथ्याङ्कमा च्याम्पियनहरू विकास गर्न लगानी गर्ने।
- (ङ) तथ्याङ्क मूल्याङ्कन र प्राविधिक परीक्षणलाई संस्थागत गर्ने
- सबै गणना तथा सर्वेक्षणहरू र सबै तथ्याङ्क उत्पादकहरूको स्वतन्त्र मूल्याङ्कन र परीक्षण हुने व्यवस्था मिलाउने
 - यसको लागि तथ्याङ्क मूल्याङ्कनको विधि विकास गर्ने तथा तथ्याङ्क मूल्याङ्कन विज्ञहरू पहिचान गर्ने
 - मूल्याङ्कन र परीक्षणबाट प्राप्त सिकाईको आधारमा तथ्याङ्कीय सुधारका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
- (च) तथ्याङ्कीय सुशासन र सदाचारितामा कडाई
- तथ्याङ्कीय सामग्री खरिद सम्बन्धी मापदण्ड निर्माण गरी खरिदमा हुने भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने
 - तथ्याङ्कीय कार्यक्रममा देखिएको बेरुजु न्यूनीकरण वा फर्छ्यौट गर्न विशेष संयन्त्र निर्माण गर्ने
 - गणना वा सर्वेक्षणको पूर्वतयारीदेखि प्रकाशनसम्मका सबै चरणहरूमा पारदर्शिता कायम गर्ने र प्रयोगकर्ताको संलग्नता सुनिश्चित गर्ने
 - तथ्याङ्कीय मूल्य र पेशागत आचारसंहिता पालनाको निरन्तर सघन अनुगमन गर्ने

- तथ्याङ्कीय सुशासन र सदाचारिता कायम राख्न आवश्यकता अनुसार दण्डात्मक उपायहरू लागू गर्ने ।
- (छ) प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीलाई तथ्याङ्कीय कसूरमा कारवाही गर्ने अधिकार प्रदान
- तथ्याङ्क सम्बन्धी प्रशासकीय कानूनमा उल्लेखित कसुरलाई संक्षिप्त कार्यविधि अपनाएर किनारा गर्ने पहिलो जिम्मेवारी, सो काम गर्ने विज्ञता र अनुभव प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीमा रहेको हुन्छ । राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको विज्ञता र परामर्श बेगर प्रमुख जिल्ला अधिकारीले तथ्याङ्कीय कसूर फर्छ्यौट गर्न नसक्ने हुनाले यो कानुनी प्रावधान संशोधन गर्नुपर्ने ।
- (ज) राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरको तथ्याङ्क सम्मेलन आयोजना
- संघीय तथ्याङ्क उत्पादन गर्ने निकायहरूबीच वर्षको २ पटक, प्रादेशिक तथ्याङ्ककर्मीहरूबीच वर्षको १ पटक र स्थानीय तथ्याङ्क कर्मीहरूबीच २-२ वर्षको अन्तरालमा राष्ट्रिय सम्मेलन आयोजना गर्ने ।
 - विषयक्षेत्रगत रूपमा नेपाली भाषामा राष्ट्रिय अवधारणा, ढाँचा, मानक, र वर्गीकरण तर्जुमा गरी जारी गर्ने ।
 - तथ्याङ्कका च्याम्पियनहरूको राष्ट्रिय तथ्याङ्क सञ्जाल निर्माण गर्ने र ज्ञान एवम् अनुभव हस्तान्तरण हुने वातावरण निर्माण गर्ने ।
- (झ) संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको प्रोफाइल तथा व्यवसायिक डाइरेक्टरी अद्यावधिक गर्ने र सबै तहमा राष्ट्रिय तथ्यगत विवरण विस्तार गर्ने
- राष्ट्रिय तथ्यगत विवरण को वेब पोर्टल अद्यावधिक गरी संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका आधारभूत तथ्याङ्क सो प्रोफाइलमा प्रविष्टि गरी तीनै तहको आधिकारिक तथ्याङ्कको भण्डारस्थलको रूपमा विकास गर्ने ।
 - सबै पालिकाको तथ्याङ्क प्रोफाइल तथा व्यवसायिक डाइरेक्टरी वार्षिकरूपमा अद्यावधिक गर्ने
- (ञ) नीति समन्वय, योजना मूल्याङ्कन तथा दिगो विकास लक्ष्य अनुगमन
- राष्ट्रियस्तरका नीति तथा योजनाका नतिजा सूचकहरू मापन गर्ने विधि र क्षमता विकास गर्ने

- स्थानीयस्तरसम्म दिगो विकास लक्ष्य अनुगमन गर्ने सूचकहरु नियमितरुपमा उपलब्ध हुने पद्धति स्थापित गर्ने
- (ट) “राष्ट्रिय समन्वय” स्तर मूल्याङ्कन
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले प्रकाशन गर्ने वार्षिक प्रतिवेदनमा “राष्ट्रिय समन्वय” र प्रादेशिक समन्वयस्तर मापन गरी सार्वजनिक गर्ने ।
 - छिमेकी मुलुकका तथ्याङ्क कार्यालयबाट नेपालको तथ्याङ्क प्रणालीको “राष्ट्रिय समन्वय” स्तर मूल्याङ्कनको समकक्षी पुनरावलोकन गर्न अनुरोध गर्ने ।
- (ठ) अन्तरनिकाय विश्वास र समन्वय संस्कृति निर्माण गर्ने अनौपचारिक विधिमा जोड
- तथ्याङ्क प्रणालीमा समन्वय कायम गर्न दण्डात्मक, आदेशात्मक वा औपचारिक उपाय भन्दा प्रवर्द्धनात्मक, सहकार्यात्मक, सल्लाहकारी र अनौपचारिक उपायहरुलाई अधिक प्राथमिकता दिने ।
 - प्रत्येक तथ्याङ्कीय निकायमा तथ्याङ्क सम्बन्धी सम्पर्क अधिकृत तोक्नुपर्ने व्यवस्था लागू गर्ने । तथ्याङ्कीय सवालमा सम्पर्क अधिकृतसँग अनौपचारिकरुपमा प्रत्यक्ष संवाद गर्ने अवसरहरु सिर्जना गर्ने ।

१४.३ तथ्यांक सञ्चार प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने

तथ्याङ्क प्रणालीको समन्वयस्तर प्रभावकारी तथ्याङ्क सञ्चार प्रणालीले निर्धारण गर्दछ । तथ्याङ्कको सञ्चार प्रणाली राम्रो बनाउन तथ्याङ्कीय पैरवी विस्तार, तथ्याङ्क साक्षरता प्रवर्द्धन, तथ्याङ्क उत्पादन चक्रमा प्रयोगकर्ता संलग्नताको रणनीति कार्यान्वयन, तथ्याङ्क सार्वजनिकीकरण नीतिको घोषणा, सबै प्रकारका तथ्याङ्कीय प्रकाशनको गुणस्तर स्तरोन्नति र तथ्याङ्क प्रणालीका सबै पक्षहरूसँग नियमित संवाद एवम् सहकार्य वृद्धि गर्नुका साथै निम्न पहलहरुमा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ ।

- प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीलाई राष्ट्रिय योजना आयोगको पदेन सदस्यता प्रदान गर्न पैरवी गर्ने
- सरकारी निकायहरुको सेवा प्रवाह फारम तथा अभिलेखलाई तथ्याङ्कीय सहजताको लागि अन्तरप्रणाली आबद्धता कायम गर्न निकायगत खाका तयार पारी द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय अन्तरक्रिया गर्ने ।

- तथ्याङ्क उत्पादकहरूबीच डाटा सेयरिङ, प्राविधिक ज्ञान आदानप्रदान र प्रदेश तथा स्थानीय तथ्याङ्कमा काम गर्ने निकायलाई प्राविधिक सहायता प्रदान गर्ने विषयलाई वार्षिक कार्यक्रममा समावेश गर्ने ।
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क दिवस, राष्ट्रिय तथ्याङ्क सप्ताह र राष्ट्रिय तथ्याङ्क महिना जस्ता उत्सवहरू आयोजना गरी सबै सरोकारवालाहरू सहभागी गराउने ।
- आगामी दशक (वि.सं.२०८० - २०९०) लाई राष्ट्रिय तथ्याङ्क दशकको रूपमा मनाउन पहल गर्ने ।
- पालिकास्तरीय मानव विकास सूचकाङ्क तथा बहुआयामिक गरिबी सूचक निर्माणमा संयुक्त राष्ट्र संघीय विकास कार्यक्रम र राष्ट्रिय योजना आयोगसँग सहकार्य गर्ने ।
- कुपोषण तथा खाद्य गरिबी सम्बन्धी सूचकाङ्क निर्माणमा विश्व खाद्य कार्यक्रम र अन्य विकास साझेदारहरूसँग निकटतम सम्बन्ध कायम गर्ने ।
- भारत र चीनका तथ्याङ्कीय सङ्गठनहरूसँग नियमित संवादमा रहने र उच्चस्तरीय भेटघाट गर्ने, गराउने ।
- सार्कस्ट्याट, UNESCAP र संयुक्त राष्ट्रसंघीय तथ्याङ्क आयोगसँग सहकार्य वृद्धि गर्ने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको General Data Dissemination System (GDDS) बाट नेपाललाई Special Data Dissemination System (SDDS) मा स्तरोन्नति गर्ने ।
- खुला तथ्याङ्क र विग डाटाका अवधारणाहरू कार्यान्वयन गर्न आवश्यक प्रशिक्षणको माध्यमबाट आधारशिला निर्माण गर्दै जाने ।
- राष्ट्रिय तथा प्रदेशस्तरमा तथ्याङ्क कोष स्थापना गरी सो कोष मार्फत युवा, महिला र अन्य विशिष्ट योगदान गर्ने तथ्याङ्ककर्मीलाई प्रोत्साहन दिन राष्ट्रिय तथ्याङ्क पुरस्कार घोषणा गर्ने ।
- आमसञ्चारका माध्यमहरूमा नियमितरूपमा तथ्याङ्कीय लेख, रचना प्रकाशन गर्न प्रोत्साहन गर्नुका साथै रेडियो र टेलिभिजनमा साप्ताहिकरूपमा तथ्याङ्क सम्बन्धी विषयमा संवाद कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- नेपालको स्ट्याटिस्टिकल इयर बुक, स्ट्याटिस्टिकल पकेट बुक, नेपाल इन फिगरस, आदि नियमित प्रकाशनहरूको गुणस्तर स्तरोन्नति गर्ने । राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय र अन्य प्रमुख तथ्याङ्कीय निकायहरूको वेबसाइट नियमित अद्यावधिक गर्ने, गराउने । सार्वजनिक गरिएका तथ्याङ्क वा प्रतिवेदनहरू प्रयोगकर्तामैत्री ढाँचामा वा Word / Excel फर्म्याटमा राख्न नीतिगत व्यवस्था गर्ने ।

- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका तथ्याङ्क एकाईहरूसँग तथ्याङ्क संकलनमा सहकार्य र साझेदारी गर्ने ।
- सम्भाव्यताका आधारमा सार्वजनिक, निजी, र सहकारी क्षेत्रका तथ्याङ्कीय क्रियाकलाप सञ्चालनमा सहकार्य गर्ने ।
- तथ्याङ्कीय क्रियाकलापहरूको पहिचानदेखि नतिजा प्रकाशनसम्म विश्वविद्यालय, अनुसन्धान संस्था र गैरसरकारी संस्थाहरूसँग साझेदारी विस्तार गर्ने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास अनुसरण गर्दै सरल तथा संक्षिप्त प्रक्रिया मार्फत विश्वविद्यालय, अनुसन्धान संस्था, गैरसरकारी संस्था र विकास साझेदारहरूबाट विशेषज्ञ तथ्याङ्कीय सेवा लिने नयाँ अभ्यास शुरु गर्ने ।
- तथ्याङ्क सम्बन्धी उच्च शिक्षा अध्ययन, अनुसन्धान गर्नेहरूलाई छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने ।
- तथ्याङ्क क्षेत्रमा काम गर्ने गैरसरकारी तथा गैरनाफामूलक संस्थाहरू प्रवर्द्धन गर्ने, आदि ।

१५. निष्कर्ष

तथ्याङ्क प्रणालीमा संगति र दक्षता हासिल गर्न तथा बेमेल र विसङ्गती न्यूनीकरण गर्ने देश भित्रका तथ्याङ्कीय निकायहरूबीच समन्वय आवश्यक पर्छ । सरकारी तथ्याङ्कको क्षेत्र व्यापक भएकोले अधिकांश मुलुकमा धेरै वटा सरकारी निकायले आ-आफ्नो आवश्यकता अनुसार तथ्याङ्क उत्पादन गर्ने गर्दछन् । केन्द्रीय वा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले सरकारी तथ्याङ्कको ठूलो अंश उत्पादन गर्ने भए पनि विभिन्न क्षेत्रगत तथ्याङ्कको उत्पादनमा अन्य निकाय पनि संलग्न रहने विश्वव्यापी अभ्यास छ । सरकारी विभागहरूले पनि आ-आफ्नो कार्यसम्पादनको सिलसिलामा सहउत्पादनको रूपमा तथ्याङ्क प्रकाशन गर्दछन् । केही सरकारी विभागमा बेग्लै तथ्याङ्कीय एकाई स्थापना गरिएको पाइन्छ । संगठनात्मक प्रबन्ध जस्तो भए पनि दोहोरोपना हटाउन, तथ्याङ्क उत्पादन लागत न्यूनीकरण गर्न, उत्तरदातामाथिको भार कम गर्न, तथ्याङ्कीय मापदण्डको प्रयोग मार्फत विभिन्न स्रोतबाट उत्पादित तथ्याङ्क एकीकरण गर्न र तथ्याङ्क सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय पहलहरूमा सहभागिता जनाउनको लागि तथ्याङ्कीय क्रियाकलापहरूबीच समन्वय कायम गर्नुको विकल्प छैन । तथ्याङ्कीय समन्वयस्तर बलियो पार्न कुनै एउटा निकायले एक दुई वटा पहल गरेर पुग्दैन । यसको लागि तथ्याङ्क प्रणाली भित्रका सबै उत्पादक, आपूर्तिकर्ता र प्रयोगकर्ताले एक अर्काको सरोकार नियोजित ढङ्गले सम्बोधन गर्नु पर्दछ ।

नेपालको राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली सुरुवाती चरणमा केन्द्रीकृत रहेको र पछिल्ला दशकहरूमा क्रमशः विकेन्द्रीकृत हुँदै हाल संघीय तथ्याङ्क प्रणालीमा रुपान्तरण भएकोले समन्वयको चुनौती पहिलेभन्दा झन बढेर गएको छ । समन्वयको उद्देश्यले गठन भएको साविकको राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषद्ले अपेक्षित भूमिका खेल्न नसकेको र तत्कालीन केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको संगठनात्मक हैसियत कमजोर हुँदा समन्वयको

आकांक्षा विगत लामो समयदेखि पूर्ण हुन पाएको थिएन । यद्यपि, राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय र विषयगत मन्त्रालय तथा निकायहरूले संचालन गर्ने गणना, सर्वेक्षण तथा यस्तै प्रकृतिका अनुसन्धानहरूमा गठन हुने निर्देशक समिति, समन्वय समिति र प्राविधिक समितिहरूले कार्यसञ्चालनस्तरमा समन्वयकारी भूमिका राम्ररी खेलेका थिए । यस अर्थमा, नेपालको तथ्याङ्क प्रणालीमा समन्वय हुँदै नभएको होइन, पर्याप्त र अपेक्षितस्तरमा नभएको मात्र हो ।

अहिले, तथ्याङ्क प्रणाली विकासको लागि राष्ट्रिय रणनीतिले आफ्नो दीर्घकालीन सोचमा समन्वयलाई सर्वोपरी प्राथमिकता प्रदान गरेको छ । तथ्याङ्क ऐन, २०७९ ले राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषदलाई समन्वय सम्बन्धी काम, कर्तव्य र अधिकारसहित कानुनीरूपमै स्थापित गरेको छ । त्यसैले, नयाँ तथ्याङ्क ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयन नै आगामी दिनको प्रमुख कार्यसूची हुनुपर्दछ । यसमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको पुनर्संरचनाका अतिरिक्त राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली, निर्धारित तथ्याङ्क प्रणाली र सर्वेक्षण अनुमति प्रणालीलाई संस्थागत गर्ने विषय पहिलो प्राथमिकतामा पर्दछन् । तथ्याङ्कीय जनशक्ति प्रशिक्षण केन्द्र सञ्चालन गर्ने, तीनै तहका विभिन्न निकायमा कार्यरत तथ्याङ्क अधिकृतहरूको राष्ट्रिय सम्मेलन आयोजना गर्ने, तथ्याङ्कीय साक्षरता प्रवर्द्धन गरी तथ्याङ्क संस्कृति विकास गर्ने विषय अर्को महत्वपूर्ण कार्यसूची हुनसक्छ । राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषदको सचिवालय स्थापना गर्ने, विषयक्षेत्रगतरूपमा कम्तिमा १० प्रकारका प्राविधिक कार्यसमूह गठन गर्ने, राष्ट्रिय तथ्यगत विवरण (National Data Profile) लाई पूर्णता दिने, राष्ट्रिय तथ्याङ्क बैंक (National Data Bank) स्थापना गर्ने, राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क सुदृढीकरण गर्ने र Statistical Year/Pocket Book स्तरोन्नति गर्ने विषय पनि समन्वयका दृष्टिले समान महत्वका छन्। तसर्थ, आगामी दिनमा तथ्याङ्कीय समन्वयको वस्तुगत योजना तथा कार्यक्रम नै तय गरेर यस क्षेत्रमा हुने लगानी वृद्धि गर्ने, सबल पूर्वाधार निर्माण गर्ने र संस्था एवम् जनशक्तिको सक्षमता विकास गर्ने रणनीति लिएर अघि बढ्नुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

Central Bureau of Statistics (2057). Consolidated National Statistical Plan (An unpublished document).

Department of Economics and Social Affairs (2022). The handbook of Management and Organization of National Statistical Systems, 4th edition of the handbook of statistical organizations, United Nations.

Dimok, M.E., Dimok, Cpladys (1969). Public Administration (4th Edition), Illinois: The Dryden Press.

Follets four Principles of Coordination (n.d.). Retrieved from

<https://www.slideshare.net/PrinsonRodrigues1/coordination-follets-four-principles-of-coordination>

Follett, M.P. (1973). Creative Experience, H.C. Metcalf and LF Urwick

Gentlemoro (2016). Coordination, Retrieved from

<https://www.slideshare.net/gentlemoro/coordination-62577607>

Goldminz, Itamar (2017). Retrieved from <https://medium.com/org-hacking/cooperation-coordination-collaboration-keast-66614a7ddf8a>

Kremer, Michael (1993). The O-Ring Theory of Economic Development. The Quarterly Journal of Economics, Vol. 108, No. 3 (Aug., 1993), pp. 551-575 (25 pages), Published By: Oxford University Press, Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2118400>

Kul Deep (n.d.). 9 techniques that can be implemented for effective coordination in any organization, Retrieved from <https://www.preservearticles.com/business/9-techniques-that-can-be-implemented-for-effective-coordination-in-any-organization/6450>

National Statistical Commission (2001). Report of Dr. Rangarajan Commission, 5th Sept. 2001, Chapter 14 "Indian Statistical System". Retrieved from <http://164.100.161.63/report-dr-rangarajan-commission>

Pugh, D.S.(1971). Writers on organization (Second Edition). Penguin Education.

Rodrigues, Prinson (2018). Co-ordination & Follet's four principles of Co-ordination,

Simon, Herbert A. (1967). Administrative Behavior : A Study of Decision Making Process in Administrative Organization. London, The Free Press.

Statistical Commission (1993). Fundamental Principles of Official Statistics. Principle 8.

Statistical Commission (2004). Implementation of the Fundamental Principles of Official Statistics, Report of the Secretary-General. Thirty-fifth session, 2-5 March 2004.

Statistical Commission (2013). Implementation of the Fundamental Principles of Official Statistics. Prepared by the United Nations Statistics Division. Forty-fourth session, 26 February – 1 March 2013

Tead, Orday (1951). The Art of Administration. New York, Mc Grane Hill.

The National Academies of Sciences, Engineering, Medicine (2021). Principles and Practices for a Federal Statistical Agency. Seventh Edition. Retrieved from <http://nap.nationalacademies.org/25885>.

United Nations (2015). United Nations Fundamental Principles of Official Statistics - Implementation Guidelines.

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०५७), समष्टिगत राष्ट्रिय तथ्याङ्क योजना, थापाथली, काठमाडौं ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०७५), तथ्याङ्क प्रणाली विकासको लागि राष्ट्रिय रणनीति (आर्थिक वर्ष २०७५/७६ – २०७९/८०), माघ २०७५, थापाथली, काठमाडौं ।

तथ्याङ्क ऐन, २०७९ (२०७९ भदौ २८ गते) । Retrieved from : <http://www.moljpa.gov.np/wp-content/uploads/2022/09/तथ्याङ्क-ऐन-२०७९.pdf>

तिवारी, मधुनिधि (२०६२), सार्वजनिक प्रशासनका केही पक्षहरु, डिल्लीबजार, काठमाडौं ।

नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान (२०७५), नेपाली बृहत् शब्दकोश, दसौं संस्करण, काठमाडौं ।

नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०७४, अनुसूची- २ । Retrieved form

<https://www.opmcm.gov.np/download/नेपाल-सरकार-कार्य-विभाजन-5/?wpdmdl=7445&refresh=638e1671843e61670256241>

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय (२०७४), “नेपालको संविधानको अनुसूची ५,६,७,८ र ९” मा उल्लेखित संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारहरुको कार्यविस्तृतीकरण सम्बन्धी नेपाल सरकार मं.प. वाट स्वीकृत प्रतिवेदन”, Retrieved from <https://www.opmcm.gov.np/federalism-admin/>

भारतीय सांख्यिकीय संस्थान (n.d.). Retrieved from <https://www.isical.ac.in/hi/about/about-institute>

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७६), पन्ध्रौं योजना (आ.व.२०७६/७७ – २०८०/८१), सिंहदरबार, काठमाडौं ।

सांख्यिकी और कार्यक्रम कार्यान्वयन मन्त्रालय (n.d.). Retrieved from <https://www.mospi.gov.in/#>

Role of International Political Economy, Least Developed Countries and World Trade Organization

✉ Toya Narayan Gyawali, PhD

Executive Summary

This paper delves into the compound interplay between Political Economy, Least Developed Countries (LDCs), and the World Trade Organization (WTO) with a focus on their collective impact on development dynamics. With the circumstances of a rapidly evolving international social and economic landscape, this analysis aims to unravel the complexities that shape the developmental trajectories of LDCs within the realm of the WTO. Through a comprehensive analysis of political, economic, and social factors, it is important to understand, how International Political Economy influences public policy formulation and implementation in LDCs, ultimately affecting their trade and investment prospects.

Drawing on analytical evidence and scholarly discourse, this discussion underscores the major challenges faced by LDCs in fully integrating into the international trading system, emphasizing issues of unequal share of development, limited power dynamics, limited capacities on negotiation, and inherent multiple vulnerabilities. At the same time, there are some opportunities for LDCs to harness the WTO framework as a platform for enhancing market access, enhance the productive capacity technology transfer, and capacity building. This article offers insights into potential policy interventions that can enhance the participation of LDCs in international trading system, thus fostering

✉ Secretary, National Planning Commission. Email: toya.gyawali@npc.gov.np

a more equitable and inclusive global trading system. The analysis underscores the imperative of addressing the difficult relationship between Political Economy, Least Developed Countries, and the World Trade Organization as a crucial step towards achieving sustainable and holistic development model for the future.

One of the prominent discussisons within the contemporary agenda of international relations and political economy pertains to the interactions between the least developed countries (LDCs) and the World Trade Organization (WTO). Within the framework of international political economy, the domains of trade, investment, and development assume paramount importance. Crucial determinations regarding diverse trade policies and instruments have been formulated by the prevailing political structure.

The WTO extends recognition to the group of least developed countries (LDCs), a classification designated by the United Nations. Presently, there are 46 nations categorized as least developed on the UN roster, out of which 35 hold membership within the WTO, while an additional eight nations are presently engaged in negotiations for accession. The participation of LDC members within the WTO has to some extent demonstrated support for principles such as the Most-Favored Nation (MFN) status, national treatment (NT), and transparency measures. The advantages derived from affiliating with the WTO manifest variably across different countries, contingent upon the distinct political-economic contexts they operate within. The concerns and objectives of LDCs within the WTO have not been accorded the appropriate degree of attention during negotiation rounds within the multilateral trading system. The comprehensive execution of certain decisions and agreements has encountered challenges.

This article has delved into two primary areas: the expansive domain of International Political Economy (IPE) and the central agenda pursued by LDCs within the WTO. Particularly relevant is the case of Nepal, which has embarked upon a path towards graduation from LDC status by 2026. An evaluative analysis of the outlined agenda assumes significance in order to comprehend the potential implications for the landscape of multilateral trading system.

Background

Politics serves as the overarching framework of society, exerting pervasive influence across its various sectors. Within this context, the domain of international political economy emerges as a multifaceted, dynamic, and contemporary discipline, encompassing a wide spectrum of potentially conflicting interests. At its core, international political economy spans diverse fields including economics, politics, law, history, sociology, and other fundamental disciplines. Over time, the term "Political Economy" has acquired diverse meanings within the discourse of different scholars and intellectuals.

International political economy stands as a vibrant and interdisciplinary branch of the social sciences, concentrating on the complex relationship between individual, markets, governments, governance and public policy. Scholars in the area of political economy examine the functioning of economic ideologies such as capitalism, socialism, and communism within the modern global context. Their focus lies in comprehending how international relations and politics wield influence over economic systems, with international political economy shedding light on the ways in which political dynamics shape global economic discourse.

The political economy of least developed countries (LDCs) and the trade capacity of these nations constitute a relatively new area of discourse, yet their significance is paramount for the advancement and economic growth of this group. Within this sphere, political economy explores the intricacies of production, productivity, trade, investment, and their interconnectedness with various cross-cutting domains. However, in the context of least developed countries (LDCs), the study of international political economy (IPE) has not reached its full potential. Moreover, political economy represents a field of inquiry that accommodates diverse conceptual discussions, ideological dimensions, and theoretical frameworks.

The complicated interplay between political economy, the least developed countries (LDCs), and the World Trade Organization (WTO) forms a dynamic and consequential nexus within the ground of international relations and global trade. As nations navigate the complex web of economic policies, trade agreements, and geopolitical considerations, understanding the role of political

economy becomes paramount in deciphering the trajectory of development and trade interactions. The unique challenges faced by the least developed countries in their pursuit of economic growth and integration into the global trading system underscore the critical importance of institutions like the WTO. This exploration delves into the multifaceted dimensions of the interrelationship between political economy, the least developed countries, and the WTO, shedding light on their collective influence on shaping the contours of the contemporary international landscape. By examining how political decisions, economic development, and international trade converge, we gain insights into the complexities and potentials that underpin this difficult tapestry.

In today's global landscape, marked by interdependence, there is a resurgence of interest in political economy within academic circles, bolstered by a growing enthusiasm for interdisciplinary exploration and research. For instance, a political economy approach is aptly applied to analyze a country's export and import trends within the discipline of trade. There is an increasing consensus that the artificial divide between the realms of politics and economics necessitates reevaluation. International Political Economy, or IPE, revolves around the profound impact of political forces—such as states, governments, political leaders, and institutions—on the complex web of global economic interactions. This field seeks to unravel how these political actions contribute to shaping the regional and international system and, in turn, how they influence political dynamics.

International Political Economy

The domain of international political economy (IPE) is fundamentally preoccupied with comprehending the intricate influence exerted by political forces, namely states, governments, political leaders, and institutions, upon the global economic framework. This purview extends to investigating the ramifications of these actions on the structure and outcomes of political systems. Renowned interchangeably as global political economy, IPE operates through an interdisciplinary paradigm, diligently examining the relationship between economics and the spheres of international relations and politics. This multidisciplinary orientation draws from a rich tapestry of academic fields, encompassing political science, international relations, economics, sociology, cultural studies, and history.

At its core, the study of IPE revolves around the nexus of multilateral trade or international trade, a perennial centerpiece that continues to wield profound significance within the discipline, an enduring focal point likely to persist into the future. This facet mirrors the paramount interaction between state and market, encapsulating both their cooperative endeavors and inherent tensions across different epochs. The evolution of IPE's character has oscillated between its portrayal as a distinct field of inquiry, elucidating the difficult interrelationship between economics and politics, and an approach characterized by its methodological orientation. The latter has encompassed two principal dimensions: A) the economic approach, frequently referred to as "public choice," and B) the political approach, which centers its analytical gaze on political institutions. A nuanced perspective, however, contends that political economy assumes the role of a methodological framework drawn from economics, aimed at dissecting the behaviors and structures of political entities.

The concept of International Political Economy (IPE) encompasses a multidisciplinary framework that analyzes the complicated interaction between political and economic forces within the global arena. At its core, IPE seeks to elucidate how political decisions, power dynamics, and economic interactions converge to shape international trade, finance, development, and cooperation. By bridging the domains of politics, economics, and international relations, IPE offers a comprehensive understanding of the complexities inherent in the modern globalized landscape.

Characterized by its interdisciplinary nature, IPE draws insights from diverse academic fields including economics, political science, sociology, history, and international relations. This integrative approach enriches its analysis of the complex relationships between state actors, international organizations, multinational corporations, and global economic systems. Moreover, IPE emphasizes the role of power and influence in shaping economic policies, highlighting how varying degrees of geopolitical leverage affect economic decisions and outcomes.

A fundamental feature of IPE is its recognition of the thoughtful impact of globalization and interdependence. It underscores how economies have become interconnected across borders, leading to the rapid flow of capital, goods, and information. IPE sheds light on how these globalized economic activities are

driven by intricate networks of trade agreements, financial markets, and transnational corporations. Additionally, IPE investigates the normative frameworks and institutional structures that govern international economic relations, delving into the role of organizations such as the World Trade Organization (WTO) and the International Monetary Fund (IMF).

The importance of IPE lies in its contributions to both theoretical knowledge and practical applications. It offers policymakers valuable insights into crafting effective economic policies that account for the complexities of international relations. By understanding how power dynamics and institutions shape economic behavior, governments can make informed decisions that promote economic growth and stability while addressing global challenges. Furthermore, IPE is essential for comprehending the dynamics of development and inequality, guiding efforts to foster equitable economic systems and sustainable growth.

In the realm of business, IPE provides a strategic lens through which corporations can navigate the complexities of global markets, anticipate regulatory changes, and adapt to shifting economic landscapes. Additionally, IPE enriches academic discourse by fostering critical analysis and innovative thinking about the complex relationships between politics, economics, and international relations. Ultimately, IPE plays a crucial role in advancing our understanding of the difficult interaction between political and economic forces, offering a holistic perspective on the dynamics that shape our interconnected world. Within the context of this discourse, the present article is dedicated to the exploration of international political economy, with a specific emphasis on the trade capacity of Least Developed Countries (LDCs).

International Political Economy and Least Developed Countries

The least developed countries (LDCs) constitute a substantial and distinctive segment within the international community. With a combined population of over 880 million individuals, these nations represent approximately 12 percent of the global populace. However, their collective contribution to the world's Gross Domestic Product (GDP) is less than 2 percent, and their engagement in global trade of goods stands at less than 1 percent. In the contemporary global landscape, a critical economic challenge confronting LDCs pertains to the augmentation of

their investment climate, the bolstering of production capacity, and the infusion of value addition into their products and services.

In response to these pressing developmental imperatives, certain LDCs are adopting novel trade policies aimed at nurturing sustainable export growth through diversification of their product and service portfolios. A central predicament faced by many LDCs is the difficult alignment of their trade policies with broader economic strategies. The socio-economic evolution of LDCs is characterized by deficiencies in both human and institutional capacities, coupled with disparities in income distribution. These predominantly agrarian economies are plagued by low productivity levels and inadequate investment inflows. The United Nations formally established the category of LDCs in 1971 through a resolution by the General Assembly, with the intention of garnering specialized international support for these members of the United Nations community.

The World Trade Organization (WTO) extends recognition to countries designated as least developed by the United Nations. The current United Nations classification encompasses 46 least developed countries, of which 35 are already vested as members within the World Trade Organization (WTO). Additionally, eight LDCs are actively engaged in negotiations to join the WTO, namely: Bhutan, Comoros, Ethiopia, Sao Tome & Principe, Somalia, South Sudan, Sudan, and Timor-Leste. Consequently, a mere three LDCs remain outside the ambit of the WTO negotiation process.

Enhancing the overall political economy, trade capacity, export potential, and trade-related infrastructure stands as an imperative for LDCs. In this endeavor, the World Trade Organization assumes a crucial role, delineating international trade norms and facilitating the attainment of LDCs' objectives. Over the course of years, several long-standing priorities of LDCs have been subject to negotiation, including market access for agricultural products, expedited industrialization, and the advancement of the service sector. The negotiation process also encompasses critical issues such as intellectual property rights, technology transfer, and aid for trade (AFT), all of which constitute significant components of the LDCs' agenda for trade enhancement.

While deliberations on many of these issues have endured since the Uruguay Round and the inception of the WTO, a series of determinations have been made during WTO Ministerial Conferences, commencing from Singapore in 1996. The fundamental question remains whether these decisions favoring LDCs have substantively contributed to the integration of these nations into the global trading system. To comprehensively assess the trade capacity of LDCs, it becomes imperative to thoroughly evaluate the multilateral trading system's agendas pertinent to these countries.

Least Developed Countries and World Trade Organization

The World Trade Organization (WTO) serves as the global entity responsible for overseeing regulations and resolving trade disputes between nations and economies. Established officially on January 1, 1995, the foundations of the trading system were initially laid in 1947 with the signing of the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) among various member countries. The principal objective of this international institution is to facilitate a seamless, predictable, transparent, and unobstructed flow of trade between economies and nations. The inception of the WTO is the culmination of successive rounds of deliberation and negotiation, including the 1986-94 Uruguay Round and prior GATT negotiations.

The role of the WTO encompasses serving as a platform for negotiating trade accords that seek to diminish impediments and challenges hindering international trade. Additionally, the organization adjudicates trade disputes amongst its member nations and lends support to the developmental needs of emerging economies. Presently, the WTO boasts 164 members, with 117 among them classified as developing countries or distinct customs territories. Key decisions within the WTO are reached through consensus among member governments. The Ministerial Conference, held approximately every two years, constitutes the highest authority within the WTO. Notably, the most recent Ministerial Conference took place in Geneva, Switzerland, June 2022. The General Council, meanwhile, conducts routine operations during the periods between these Ministerial Conferences.

The underpinning and guiding tenets of the WTO are anchored in principles such as the Most Favored Nation (MFN) status, which guarantees equitable treatment among members, and the principle of National Treatment (NT), ensuring non-discriminatory dealings both within and among nations. The overarching notion is that liberalization and the opening of national markets, subject to certain limitations, are poised to foster socio-economic advancement, elevate the well-being of populations, alleviate poverty, and promote global peace and security. This framework impels member nations to formulate harmonized trade policies and regulations, thereby facilitating improved trade flows, investments, and instilling confidence in individuals, corporations, and governments alike. Membership in the WTO affords nations the prospect of enhanced access, heightened transparency, and policy stability, bolstering their anticipation of improved international engagement.

Importance of These Three Discipline and Dynamics

The study of political economy, with a specific focus on Least Developed Countries (LDCs) and their engagement with the World Trade Organization (WTO), holds significant academic and practical importance. Firstly, comprehending the political economy of LDCs is crucial for understanding the multifaceted developmental challenges they face. LDCs often contend with complex and interconnected internal and external factors, including weak governance structures, institutional weakness, and limited access to resources. Through rigorous analysis, researchers can recognise how these political realities intersect with economic conditions, shaping the developmental track of LDCs. Such insights provide a clear perspective on the origins of disparities in economic growth, income distribution, and social well-being, thereby informing evidence-based policy formulation and implementation.

Secondly, the study of LDCs' interaction with the WTO offers a profound understanding of global trade governance and its implications for these economies. The WTO serves as a key platform for shaping international trade policies, standards and regulations. Investigating the engagement of LDCs with this framework sheds light on the dynamics of negotiations, the influence of power differentials, and the potential for inclusivity in trade agreements. Researchers can identify how LDCs navigate challenges such as limited

bargaining power, supply side constraints, unequal access to markets, and issues of non-tariff barriers, ultimately providing insights to enhance the effectiveness and equity of global trade mechanisms.

Furthermore, academic exploration of the political economy of LDCs and their participation in the WTO contributes to informed policy formulation and implementation. By examining the complex relationships between political institutions, economic policies, and trade strategies, policymakers gain insights into the trade-offs and synergies inherent in development efforts. This knowledge aids in designing targeted interventions that promote poverty reduction, inclusive growth, and sustainable development of LDCs. In addition, this field of study holds the potential to address inequities and power imbalances in global economic relations. By scrutinizing the political dynamics that underpin international trade negotiations and agreements, researchers and advocates can identify avenues for enhancing LDCs' representation and influence.

Lastly, the academic discourse on political economy, LDCs, and the WTO fuels a broader conversation on conflict prevention and stability. This knowledge serves as a foundation for proactive conflict prevention strategies that address root causes, thereby fostering an environment conducive to sustained development and stability. By informing policy decisions, advocating for equitable global economic governance, and contributing to conflict prevention efforts, this field of study plays a vital role in shaping a more just, inclusive, and prosperous world.

Major Agendas of Least Developed Countries in World Trade Organization

The agenda of Least Developed Countries (LDCs) within the World Trade Organization (WTO) carries significant consequences that reverberate throughout the global trade landscape. LDCs, characterized by their limited economic development and socio-economic conditions, have articulated a distinct set of priorities and objectives within the WTO framework. These priorities stem from the urgent need to address their unique challenges and foster inclusive and sustainable development. The World Trade Organization (WTO) was established on January 1, 1995, as the global entity responsible for regulating trade regulations and resolving trade disputes among nations and economies. This institution traces its origins back to the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) of 1947, and its fundamental aim is to facilitate unhindered, transparent,

and predictable trade interactions between countries. The WTO's formation is the result of extensive rounds of discussions and negotiations, notably the 1986–94 Uruguay Round and preceding GATT talks.

One notable consequence of the LDCs' agenda in the WTO is the focus on preferential market access and trade-related capacity-building measures. LDCs seek to secure improved market entry conditions for their goods and services in developed and developing markets. Negotiating for enhanced preferential treatment aims to enable LDCs to overcome trade barriers, stimulate export diversification, and ultimately propel their economies towards more robust growth. By advocating for special and differential treatment (S&DT) provisions, LDCs strive to ensure that their developmental needs and constraints are recognized and accommodated in international trade agreements.

Moreover, the LDCs' agenda underscores the imperative of technology transfer and knowledge-sharing to enhance their productive capacities. Access to advanced technologies and technical know-how is pivotal for LDCs to improve their competitiveness and participate effectively in global value chains. Consequently, discussions within the WTO encompass mechanisms to facilitate technology transfer, research collaboration, and capacity-building initiatives, aimed at equipping LDCs with the tools to bolster their economic resilience and innovation capabilities.

A key consequence of the LDCs' agenda is the push for enhanced support in building trade-related infrastructure and institutional capacities. Recognizing that weak infrastructure and limited institutional capabilities can hinder trade expansion, LDCs advocate for targeted assistance in areas such as trade facilitation, customs procedures, and standards compliance. These efforts aim to streamline trade processes, reduce transaction costs, and foster an environment conducive to attracting investments and fostering economic growth.

Furthermore, the LDCs' agenda within the WTO highlights their commitment to sustainable development and poverty reduction. By engaging in negotiations related to agriculture, intellectual property, and services, LDCs aim to strike a balance between trade liberalization and safeguarding their domestic industries and livelihoods. They seek policies that promote sustainable agricultural

practices, protect traditional knowledge, and ensure affordable access to essential services, thereby aligning trade objectives with broader development goals.

In conclusion, the agenda of Least Developed Countries in the World Trade Organization encompasses a multifaceted approach that reflects their unique developmental challenges and aspirations. The consequences of this agenda extend to shaping trade policies, fostering inclusive growth, promoting technology transfer, and enhancing institutional capacities. As LDCs advocate for equitable participation in the global trading system, the resulting outcomes have the potential to drive positive changes not only within these countries but also in the broader area of international trade and economic cooperation.

The Singapore Ministerial Conference's decision is significance to bolster preferential market access for products originating from Least Developed Countries (LDCs). An illustration of this commitment is the DFQF (Duty-Free Quota-Free) decision from the Hong Kong Ministerial, which stipulates that at least 97% of products originating from all LDCs should enjoy preferential treatment. Notably, Australia, Norway, New Zealand, and Switzerland have extended full duty-free access to LDC exports, signifying a step towards fostering equitable trade relationships.

The Nairobi Ministerial Decision (MC 10) is crucial in advancing the accessibility of LDCs' products in both developed and developing countries. According to this decision, preference-granting members are allowed to utilize non-originating materials up to 75% of the final product value. A critical outcome of this decision is the formulation of a template for preferential rules of origin notifications by the LDC group. For instance, Canada permits the use of non-originating materials up to 75% for textiles and clothing products and up to 80% for other goods, encompassing a 60% value origin from anywhere, 20% from former GSP (Generalized System of Preferences) beneficiaries, and an additional 20% from LDCs.

LDCs have pursued the Services Waiver since 2011, with progress culminating in the understanding reached at MC8 in Geneva. Despite this, some challenges persist, including the need for effective programs to educate LDC services suppliers on maximizing these preferences. In addition, the recalibration of the

waiver's duration to 15 years was a notable gain for LDCs during the Nairobi Conference, compensating for lost time since 2011 when no notifications were submitted. However, recent trends indicate a decline in LDCs' growth in services exports since 2014.

Agriculture remains a central point of contention in WTO negotiations, particularly for LDCs whose economies heavily rely on this sector. With agriculture contributing around 25% to LDCs' GDP and employing approximately 50% of their workforce, LDCs advocate for special considerations. Developed countries' extensive domestic support can distort markets and hinder LDCs' trade prospects, prompting calls for comprehensive reforms.

The Aid for Trade program, developed by the WTO and the Enhanced Integrated Framework (EIF), assumes a crucial role in integrating LDCs into the global trading system. This initiative, launched in 2005, aims to enhance trade-related infrastructure and supply-side capabilities among developing countries, with LDCs making progress in incorporating trade into their development plans. In conclusion, the WTO's efforts span multiple dimensions, including preferential market access, services waiver negotiations, agricultural policies, and trade support programs, all aimed at bolstering the position of Least Developed Countries within the global trade landscape.

New Issues

1. E-Commerce

Among the novel issues emerging within WTO discussions, E-commerce has garnered attention, with proposals from various WTO Members highlighting the possibility of initiating negotiations on this front. However, it is notable that most Least Developed Countries (LDCs) do not view this as a priority for inclusion within the WTO's work program or negotiation agenda. The prevailing digital divide between developed nations and LDCs remains substantial, with limited benefits reaped from information and communication technologies by the latter. This disparity is evident in key indicators, such as internet usage, where only 16% of the LDC population accessed the internet in 2015, compared to 82% among OECD countries. The gulf persists when considering fixed broadband Internet penetration, wherein a mere 1% of LDCs' population subscribed, contrasted with

31% for OECD members. Similarly, LDCs lag in areas such as internet server security, cybercrime legislation, and online consumer protection laws, with only 43%, 40%, and 29% adoption rates respectively. The entry of LDC small enterprises into the e-commerce arena faces challenges posed by dominant players, potentially impeding fair competition and growth opportunities.

2. Micro-Small and Medium Sized Enterprises (MSMEs)

A novel dimension centres around MSMEs, as discussions have yielded a draft ministerial decision aiming to establish a comprehensive work program for MSMEs within the WTO framework. This initiative seeks to delve into the intricacies confronting MSMEs, including identifying and raising awareness about horizontal and non-discriminatory measures impacting them. The aim is to enhance access to information concerning trade prerequisites, thereby cultivating a stable regulatory environment conducive to MSMEs. However, despite these efforts, the MC11 was unable to generate a substantive outcome from this proposal.

3. Investment Facilitation

In recent developments, the Friends of Investment Facilitation group, led by Argentina, have pursued two main objectives. Firstly, they have addressed an array of investment facilitation-related aspects, encompassing government-investor collaboration, mechanisms to address investor grievances, and corporate social responsibility. Secondly, the group has begun discussions on the future trajectory, with an emphasis on enhancing the understanding, engagement, and benefits for developing Members. Notably, these discussions focus exclusively on facilitation, distinct from investment protection or market access considerations.

As the WTO navigates evolving global trade dynamics, these emerging issues - E-commerce, MSMEs, and Investment Facilitation - are increasingly coming to the fore. While some strides have been made, substantial ground remains to be covered in integrating these topics effectively into the WTO's overarching agenda. The challenges posed by the digital divide, the intricacies of MSMEs, and the nuances of investment facilitation necessitate continued dialogue and concerted efforts to foster inclusivity and equitable global economic progress.

Conclusion

In conclusion, the complicated relationship between trade and development forms a cornerstone of the political economy. Decisions of paramount importance, including those related to tariffs, subsidies, import quotas, and various regulatory policies, are wielded by political entities. These instruments bear a reflective impact on both national economies and global trade dynamics, encapsulating the crux of the intersection between Political Economy and Trade. Central to this discourse is the World Trade Organization (WTO), an institution that steers discussions and negotiations defining the nexus of market and state. Within its purview, the recognition of least-developed countries (LDCs) is of prime significance. As LDCs become part of this global regulatory body, their engagement contributes to the advancement of foundational principles such as Most Favored Nation (MFN), National Treatment (NT), and enhanced transparency.

The WTO's role as a rule-making entity hinges on augmenting transparency and accountability within the global trade framework. While the benefits of WTO membership are contextual and vary according to each nation's political economy, it has undeniably made substantial strides in promoting international trade and dismantling trade barriers. Nevertheless, for LDCs, the anticipated benefits from the Multilateral Trading System (MTS) have yet to materialize at the anticipated level. A pertinent observation lies in the export composition of LDCs, which remains heavily concentrated. With fuel constituting approximately 50%, followed by clothing, food, and other categories, the export portfolio of LDCs is restricted to a handful of products and trading partners. This concentration underscores the need for nuanced strategies and targeted interventions to diversify export streams and expand trade horizons. In this difficult interaction between political economy, trade, and the aspirations of LDCs, there lies both challenge and opportunity. As the global community strives for more inclusive and equitable trade practices, continued efforts are imperative to ensure that the benefits of the international trading system are realized comprehensively, leaving no nation behind.

References

- Craig, V. (2013). *The history and future of the WTO*, Geneva: World Trade Organization Secretariat.
- Friedan, J., and Lake, D. (2000). *International political economy, perspectives on global power and wealth (4th ed)*. London: Routledge.
- Gilpin, R. (2001). *Global political economy, understanding the international economic order*. New Jersey: Princeton university press.
- Graham, H. (1989). *Lords of poverty, the power, prestige, and corruption of the international aid business*. New York: The Atlantic Monthly Press.
- Gyawali, T. N. (2014). An Analysis of trade deficit and Nepal's foreign trade. *Trade and Development*. Issue, (12). Kathmandu: Ministry of Industry, Commerce, and Supplies. PP. 43-51
- Gyawali, T. N. (2015). Globalization and Nepal's foreign trade. *Nepal*. Kathmandu: Department of Communication. PP 7-18
- Jane, K. (2008). *The political economy of trade in services*. New York: Routledge.
- Marieke, D.G. (2006). *International political economy and structural politics*. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Mark, B. (2009). *Handbook of international political economy, IPE as a global conversation*. Canada: Routledge.
- Roger Fisher and William L. Ury. (2011). *Getting to yes: Negotiating agreement without giving in paperback*. United Kingdom: Penguin Press.
- Ronald, F., and Kevin, H. (1914). *Power and plenty, trade, war, and world economy in the second millennium*. Princeton: Princeton University Press.
- Roy j., Bruce B., and David M. (2016). *Essentials of negotiation (6th ed.)*. New York: Mc Graw Hill Education.
- Steven, P. (2018). *Enlightenment now, the case for reason, science, human, and progress*. New York: Penguin.

- The Bay of Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation (BIMSTEC). 2004. Dhaka: BIMSTIC Secretariat.
- Thomas, F. (2005). *The world is flat; Brief history of the twenty-first century*. The United States: Farrar, Straus, and Giroux.
- Todaro, P., and Smith, S. (2014). *Economic development*. Washington D. C., George Washington University: Pearson education.
- Trade and Export Promotion Center. (2022). *Nepal overseas trade statistics*. (Various issues). Retrieved from <https://www.tepc.gov.np>
- United Nations Conference for Trade and Development. (2019). Least developed countries report 2019: The present and future of external development Finance-Old dependencies, new challenges. Geneva, United Nations Conference on Trade and Development.
- Wignaraja, G. (2003). *Competitiveness strategy in developing countries*. London: Maxwell stamp PLC, Routledge.
- World Bank (2017). *Trade policy reforms for the twenty-first century: the case of Nepal*. Washington D.C.: World Bank Group
- World Trade Organization. (2012). *A practical guide to trading policy analysis*. Retrieved from <https://www.wto.org/english>
- World Trade Organization. (2002). *the Legal Texts*. World Trade Organization Legal Text. Geneva: World Trade Organization Secretariat.
- World Trade Organization. (2003). *Report of the Working Party on the Accession of Nepal to the WTO*. Geneva: Retrieved from <https://www.wto.org/english>

Current Status and Pathways to LDC Graduation of Nepal

✉ Roshna Dewan

Executive Summary

Nepal was included in the LDC category in the year 1971. With the attainment of the graduation thresholds and consecutive triennial reviews, the United Nations Committee for Development Policy recommended the graduation of the country from the LDC category in 2021. Nepal has been focusing on LDC graduation since its 12th periodic plan. The consecutive periodic plans reaffirmed the graduation objective in addition to the achievement of Sustainable Development Goals as well as becoming a middle-income nation by the year 2030. A sustainable graduation however still remains a challenge for Nepal as it is the only country to have graduated without fulfilling the income criterion. Export and market diversification along with an emphasis in development assistance and improvement of investment climate are crucial for Nepal to retain graduation as a smooth, sustainable and irreversible one.

Introduction:

The least developed countries (LDCs) are countries listed by the United Nations that have low-income, low levels of human assets, are highly vulnerable to economic and environmental shocks, and most importantly have the lowest indicators of socioeconomic development. The concept of LDCs originated in the late 1960s and the first group of LDCs was listed by the UN in its resolution 2768(XXVI) on 18 November, 1971. The main idea behind categorizing countries

✉ Planning Officer, National Planning Commission. Email : rdewan@npc.gov.np

as LDCs is to provide development assistance in both forms financial and technical and provide exclusive access to certain international trade.

As of March 2023, 46 countries are on the list of LDCs, while 6 countries Botswana (1994), Cape Verde (2007), Maldives (2011), Samoa (2014), Equatorial Guinea (2017), and Vanuatu (2020) graduated between 1994 and 2020. There are 33 LDCs in Africa, 9 in Asia, 3 in Oceania, and 1 in the Americas. (LDC Portal, 2023) Nepal was included in the LDC category in 1971 and has been striving to increase its per capita income, human development as well as export base. On top of being an LDC, Nepal also is a landlocked country and therefore faces challenges of isolation from world markets and high transit costs.

Nepal's Current Status and Pathways to LDC Graduation:

The Twelfth Periodic Plan first envisioned the overarching goal of graduating from the LDC category by 2030, since then LDC graduation has been one of the most prioritized agendas of all subsequent periodic plans. The current Fifteenth Periodic Plan and the long-term vision of 'Prosperous Nepal, Happy Nepali' foresees graduation from the least developed country to a developing country by 2022 and becoming a middle-income country by 2030.

Table 1: LDC graduation criteria and Nepal's status

Indicators	Graduation Threshold 2015	NEPAL 2015	Graduation Threshold 2018	NEPAL 2018	Graduation Threshold 2021	NEPAL 2021
Per capita GNP (US\$)	>1248	659	>1230	745	>1222	1027
Human Assets Index	>66	68.7	>66	71.2	>66	75
Economic and Environmental Vulnerability Index	<32	26.8	<32	28.4	<32	24.2

Source: UN LDC Portal

Out of three indices- GNI Per Capita, Human Assets Index (HAI), and the Economic and Environmental Vulnerability Index (EVI), Nepal met the thresholds for the latter two in the three consecutive triennial reviews of the United Nations Committee for Development Policy (CDP). The 76th session of the United Nations General Assembly has adopted a resolution to allow Nepal to graduate to the developing country grouping from LDC category 50 years after it was included in the category. In the recent triennial review of 2021, Nepal's GNI per capita and HAI have increased to \$1027 and 75 from \$745 and 71.2 respectively and EVI has decreased to 24.2 from 28.4 as compared to the second triennial review in 2018. The UN Committee for Development Policy recommended that the country should get five years, instead of three, to prepare for the transition due to the impact of COVID-19 on its economy. Such an extension of the preparatory period will allow Nepal to work towards diversifying the options for financing as well as utilizing the trade measures and bolstering the readiness of the business sector for competitive trade following graduation.

Impacts of Graduation

Graduation from the LDC status will bear impacts on both domestic and external sectors of economy. The most noteworthy advantage is: graduation would transmit a positive message to the global community about Nepal's development prospects. Graduation can improve goodwill that undoubtedly bolsters the self-confidence of leaders, policymakers, the private sector, and citizens of Nepal, incentivize robust mobilization of resources, and can galvanize the development efforts and drive real change within the domestic economy.

On the other hand, Nepal will lose International Support Measures (ISMs) and have a negative impact on trade as tariffs will be increased and more stringent rules of origin provisions in preference-granting countries. There will be a substantial loss in exports especially in the European markets, China and Turkey. In addition, loss of concessional development finance and export loss from preferential market access are the major challenges posed by graduation.

Benefits:

Upon graduation, foreign investors will have a more positive attitude toward investing in the Nepali market. Finance will be more accessible, credit terms will be more favorable, and bond placements will secure higher ratings which may

result in an increased inflow of foreign direct investment. It will help to increase competitiveness, productivity, and the overall trading environment and graduation can signal a positive shift in market perceptions. Graduation can galvanize the development effort within the domestic economy and will open new trade and investment avenues in the international arena, supporting integration with the global value chain. Despite the loss of the specific benefits and privileges like duty-free, quota-free (DFQF) access, special and differential treatment, graduation can be expected to boost Nepal's self-confidence, and incentivize robust mobilization of resources, for realizing the national aspiration of 'Prosperous Nepal, Happy Nepali.'

Repercussions:

As LDC, Nepal is one of the beneficiaries of DFQF access in multiple markets, preferential treatment under WTO agreements, and special Aid for Trade support from development partners. After 2026, special LDC support measures will be discontinued, negatively affecting the Nepali trade and economy. Furthermore, LDC graduation will impact several international support measures such as access to concessional development finance and trade preferences, which are the enablers of the country's development. Due to the loss of access to trade-related special and differential treatment after graduation, Nepal could face challenges in developing export capacity.

Preferential Market Access:

Following graduation, Nepal would no longer have access to the preferential markets which is likely to have direct impacts on exports and trade. Post-graduation, the average trade-weighted tariff will increase from 1 % to 2%, reducing projected 2026 exports from \$1,372 million to \$1,313 million- a loss of \$59 million, 4.3% of total projected exports. (ITC & UNHORLLS, 2022) However, the impact on trade with India (accounts for about two-thirds of Nepal's merchandise trade, about one-third in services) as it is through duty-free market access that is not contingent on Nepal's LDC status. Likewise, projected exports to the United States are likely to remain unaffected. But it will have adverse effects on trade with other top trade partners like the EU (-\$18 million), Turkey (-\$14 million), China (-\$11 million), the United Kingdom (-\$7 million),

and Canada (-\$3 million), losses accounting between 17% to 33%.(ITC & UNOHRLLS, 2022)

Table 2: Trade Loss From Preference Erosion

Country	Loss due to preference erosion (Percentage of Bilateral Trade)	Loss due to preference erosion (Percentage of Total Export)
Australia	8.1	1.6
Canada	26.1	6.5
China	24.5	14.4
United States	1.71	5.1
Japan	18.7	5.5
European Union	20.1	56.8
New Zealand	20.7	0.0
Norway	10.0	0.0
Thailand	19.7	0.3
Turkey	9.5	7.8
Chile	14.1	0.0
Republic of Korea	27.8	1.7

Source: Nepal Human Development Report, 2020

LDC graduation would result in more than half of the export loss on trade with the European market. Delving into the preference-giving countries and regions, losses will mostly occur in exports to European Union (56.8%), China (14.4%), and Turkey (7.8%). The losses due to preference erosion of the Republic of Korea and Canada account for 27.8 % and 26.1% of bilateral trade, respectively. The Nepal Trade Integration Strategy identified a list of potential exports that will face

higher tariffs and more stringent rules of origin in the absence of new trade agreements with major trading partners. (NPC, 2021)

Rules of Origin :

Upon graduation, there would be no preferences in rules of origin for the graduating LDCs. So, Nepal could face more stringent rules of origin. For instance, currently, Nepali products require a 30% local value addition under the EU's Everything But Arms (EBA) and UK's LDC Framework, which will be increased to 50% value addition in some products and apparel could require a double transformation.

Development Assistance:

Most of the international financial institutions like the World Bank, and the Asian Development Bank do not recognize the LDC category and provide development assistance on the basis of GNI per capita income and major multilateral donors have their own eligibility criteria for concessional windows. So, there will be a relatively small impact on development assistance upon Nepal's graduation. However, Nepal could lose access to funds dedicated exclusively to LDCs like LDC Fund and climate change fund.

Loss Of Policy Space:

As a WTO member and an LDC, Nepal receives flexibility in applying many WTO rules and these flexibilities will not be available after graduation. Nepal has provided cash subsidies to some selected agriculture and non-agriculture products. However, post-graduation, Nepal will refrain from protecting domestic industries like cash subsidies. Nepal currently enjoys duty-free market access in European markets under the EU's EBA provisions. Upon graduation, the rules of origin under the EU's preferential market access schemes for non-LDCs are more stringent than those under EBA (Kharel, 2021). Nepal has also benefited from special flexibility in the implementation of the TRIPS Agreement, especially in pharmaceutical products. However upon graduation, Nepal will no longer have the flexibility and lose the policy space in this regard.

General Support Measures:

Graduated LDCs would no longer benefit from any discounts for contributions to the budgets of the UN system so financial contributions to the UN system are expected to increase. Nepal may lose the general support measures like caps and discounts on the contribution of LDCs to the United Nations system budget, travel support for LDC delegates in meetings, a training programme for diplomats, and a scholarships programme.

Nepal's Readiness for Graduation

The progress has been improving across all three criteria. The income criterion saw considerable growth, while tremendous progress was seen in HAI and EVI. However, the progress was not uniform and disparities were considerable across different groups and geographical areas.

While hoping that the positive trend will further continue in the future, Nepal takes this as an encouraging sign to dispel the apprehension about the sustainability of the graduation. The avenues opened by innovative financing tools including blended finance, public-private partnerships, co-financing, and technology transfer mechanisms, and growing interest in impact investment among others provide a wider menu to choose from. While the large bulk of trade of Nepal is limited with India, the terms of which are not contingent upon the LDC category. Nepal is aware of the imperative to make the best use of the LDC-specific preferential markets as well as further diversify its trade by increasing supply-side competencies. Nepal gets a longer preparatory period of five years that will allow Nepal to work towards diversifying the options for financing as well as utilizing the trade measures and bolstering the readiness of the private sector for competitive trade after graduation.

For meaningful, smooth, irreversible, and sustainable graduation, the Government of Nepal recognizes the need for intensive preparatory work and a robust transition strategy and has initiated numerous policy reforms in the area of foreign direct investment, technology transfer, intellectual property rights, doing business environment, e-commerce and trade promotion, expanding bilateral and multilateral negotiation and agreements, and removing both the tariff and non-tariff barriers, including technical barriers on trade.

The National Planning Commission (NPC) has formed a focal division to coordinate all the activities regarding LDC graduation and to communicate with United Nations Center for Development Policy (CDP) for the monitoring process. An LDC Steering Committee, chaired by the Vice-Chairman of the NPC comprising relevant line ministries and other stakeholders including representatives from the private sector has formed and been providing the required directions on this matter. (NPC, 2021). NPC is preparing a smooth transition strategy (STS). Nepal has also prepared the Nepal Human Development Report on the theme of LDC graduation and is in the process of the preparation of the LDC strategy.

Table 3: Adaptation Strategies to Counter Significant Export Losses (\$, 000)

Subsector	Country	Export losses	Untapped export potential	Untapped export potential in other markets	Strategy
Apparel	European Union	11,208	3,522	United states (3,576),	Market access (GSP+)
	United Kingdom	5,661	141	China (3,368),	Market access
	Canada	1,784	256	India (1,881)	Market diversification
	Japan	928	2,155		Trade promotion
Beauty products & perfumes	China	661	1,633		Trade promotion

Subsector	Country	Export losses	Untapped export potential	Untapped export potential in other markets	Strategy
Carpets	European Union China Canada	3,403 1,514 563	4,420 10 611	United States (5,084), Switzerland (2,543), Japan (2,487)	Market access (GSP+) Market diversification Trade promotion
Crops n.e.s.	China	742	526	European Union (3,991), Switzerland (2,598), United Kingdom (753)	Market diversification
Food products n.e.s. (processed)	China	753	356	European Union (757) Canada (403), United Kingdom (268)	Market diversification
Glass articles	United	713	113	India (2,344),	Market diversification

Subsector	Country	Export losses	Untapped export potential	Untapped export potential in other markets	Strategy
	States			China (202), European Union (154)	on
Home textiles	European Union	1,014	44		Market access (GSP+)
Metal products	China	2,549	0	United States (2,096), European Union (1511), India (578)	Market diversification
Misc. manufactured products	China	1,361	258	European Union (1,072), United States (992), United Kingdom (893)	Market diversification
Skins, leather & products thereof	China	992	574	India (2,986), European Union (666) Turkey	Market diversification

Subsector	Country	Export losses	Untapped export potential	Untapped export potential in other markets	Strategy
				(180)	
Synthetic textile fabric	Turkey	13,685	359	Bangladesh (8,161), India (7,987), European Union (2,729)	Market diversification
Textile fabric n.e.s.	European Union	863	208		Market access (GSP+)
Textile products n.e.s.	European Union	637	2,375		Market access (GSP+)

Note: The table shows the market-sector combinations that are expected to face losses exceeding \$500,000. They represent 83% of total projected losses. The acronym n.e.s. stands for not elsewhere specified.

Source: Nepal after LDC Graduation: New avenues for exports, ITC & UNHORLLS

In terms of different product categories, the projected export losses will be more in apparel (-\$21 million), synthetic textile fabrics (-\$14 million), and carpets (-\$6 million).

Due to the high export market concentration, and low export market penetration, Nepal failed to exploit untapped export opportunities worth \$ 9.2 billion (World Bank, 2021)

Next Steps:

The COVID-19 pandemic has made a tremendous adverse impact on people's life and the economy and has added challenges to the smooth transition. Tourism, transportation, the entertainment industry, start-ups and MSMEs, education, health, and foreign employment wreaked havoc. At the same time, the ongoing Ukraine-Russia war and the global financial crisis have directly affected our lives and economy and the country's graduation path as well. 60 percent of the least developed and other low-income countries are at risk of or are already experiencing a debt crisis. (UN Financing for Sustainable Development Report, 2022). Taking this into consideration, the endeavors of our policy-makers must concentrate on minimizing negative effects through necessary and appropriate plans, policies, and measures. Government should approve the Smooth Transition Strategy (STS) considering all these issues and bring it into implementation the earliest possible. As enhancing productive capacity, diversifying the economy, and advancing structural transformation is a must to deal with the challenges and opportunities of graduation, STS must incorporate concrete measures to intervene in policy areas, specifically; fiscal policy, monetary and exchange rate policies, trade and industrial policy, trade-related capacity building, investment climate, institution building, productive and decent employment, reducing vulnerabilities and enhancing resilience, private sector development, development cooperation, and diplomatic capital. At the moment, NPC is in the process of preparing the Sixteenth periodic plan, and it should be aligned to the STS.

Achieving smooth, meaningful, irreversible, and sustainable graduation, requires a stronger push and following measures to harness the opportunities created by LDC graduation.

Implementation of STS:

To ensure smooth graduation, all three tiers of government and non-government authorities should give serious attention to it on time and implement the STS in a full-fledged manner. The STS must be comprehensive, concrete, and effective based on previously graduated countries' experiences.

The government along with the private sector and cooperative sectors has to develop a strong mechanism to invest, mobilize and monitor the field of competitive advantage. Otherwise, the STS will only be limited to the paper, and the initiative taken so far will not be effective. .

Seek Alternative Market Access:

Opting for a Generalized System of Preference + (GSP+) and GSP Enhanced Framework (EF) can play an instrumental role in catalyzing the EU's and UK markets respectively. To become a beneficiary of the GSP+ scheme, first, Nepal needs to apply for the GSP+ scheme and must ratify and implement 27 international conventions listed in the EU's GSP regulation and six new international instruments. Nepal has ratified 25 out of 27 conventions listed in GSP regulation except for the Freedom of Association and Protection of the Right to Organize Convention and the Cartagena Protocol on Biosafety.

Product and Market Diversification:

Product and Market diversification is one of the areas that Nepal needs to focus on for export promotion. In this regard, the private sector will have a central role in diversifying exports from a narrow range of agriculture and low-value-added manufacturing products to high-value-added industrial products. Along with that, the government should identify new markets to utilize the untapped potential in exports and prepare market-wise trade strategies.

Bilateral and Regional Free Trade Agreement (FTA):

Bilateral and regional free trade agreement with preference-giving countries/regions is other options that help Nepal to enhance exports, which will need rigorous preparations, dialogue, and negotiations with other parties. Nepal should step up to materialize the existing Trade and Investment Framework Agreement (TIFA) with the United States. Similarly, Nepal should negotiate with major trading partners like China, and Turkey. Negotiating with multilateral organizations and mechanisms to extend the concessional period or have special provisions for a longer transition.

Although Nepal will lose international support measures after graduation, we could still have the opportunity to continue donor support as international donors and financing institutions do not consider LDC status as a basis for providing

assistance. Non-LDCs like Pakistan, and Kenya Nepal also have opportunities to enjoy Official Development Assistance and Aid for Trade through Negotiating with WTO and UN for additional capacity and facilitation support

Conclusion:

Graduating from the LDC status is an exciting yet critical moment for Nepal because of potential economic losses caused by the loss of access to international support measures (ISMs) like preferential treatment in trade & market access, and international financial & technical assistance provided to the LDCs.

Remarkable reforms and changes in macroeconomic, trade and industrial policies and concrete measures to overcome and minimize vulnerabilities and improvements in the governance system is crucial.

Right before the third triennial review, Nepal had to face the COVID-19 pandemic, which has been a huge setback for the Nepalese economy. The multiple waves of the COVID-19 pandemic have brought adverse effects on achievements made so far and left countries to face with different kinds of social and economic crises. On top of that Nepal's current economic indicators show Nepal is one of the most economically vulnerable countries and is the only graduating country that does not satisfy the GNI per capita income threshold which has made private sectors and policymakers cynical about Nepal's smooth graduation.

At this juncture, the government must accelerate its pace and need to empower all local governments and all stakeholders particularly the private sector in a parallel manner. Investment in hydropower and tourism has the potential to be a game changer in the LDC graduation process. To accelerate the graduation process, a comprehensive Smooth Transition Strategy (STS) should approve and bring it into implementation the earliest possible. The STS should emphasize promoting productive capacity, diversifying the economy, developing and executing time-relevant, need-based, effective policy measures, and identifying alternative sectors and markets and resources should be directed towards diversifying their economies to promote exports in Nepal. Similarly, the government should introduce investment promotion schemes to attract FDI.

The size and intensity of loss from special and differential (S&D) treatment will largely depend on the private sector's ability to respond to these provisions. (FNCCI, 2022), the industry leaders must not be allowed to stay still. They must accelerate their pace toward product and market diversification. At the same time, Nepal has the most obvious and biggest challenge-the political will and commitment to lead the graduation process and for ensuring a smooth graduation.

The government along with the private sector needs a strong momentum for faster economic growth otherwise graduation could backfire for Nepal. The government must focus on: enhancing productive capacity, bringing structural transformation of the economy, reforms and changes in macroeconomic, trade, and industrial policies, reorientation in mobilizing development cooperation, minimizing vulnerabilities, and improving the governance system.

References

FNCCI (2022), Nepal's Graduation from LDC, A private sector perspective, Federation of Nepalese Chambers of Commerce & Industry, Kathmandu

International Trade Centre (2022). Nepal after LDC Graduation: New avenues for exports. ITC, Geneva.

Kharel, p. (2021). Nepal's elusive quest for export success meets LDC graduation. Kathmandu: South Asia Watch on Trade, Economics and Environment (SAWTEE)

NPC (2010), Twelfth Plan (2010/21-2013/14), National Planning Commission, Government of Nepal

NPC (2019), Fifteenth Plan (2019/20-2023/24), National Planning Commission, Government of Nepal

NPC (2020), Nepal Human Development Report, Beyond Graduation: Productive Transformation and Prosperity, National Planning Commission, Government of Nepal

NPC (2021), Report on the Preparation of the Transition and LDC Graduation Strategy of Nepal, National Planning Commission, Government of Nepal

United Nations (2022), Financing for Sustainable Development Report, UN, New York

World Bank (2021), Harnessing Export Potential for a Green Inclusive and Resilient Recovery, Nepal Development Update, World Bank/IBRD/IDA. Country Office, Kathmandu.

Public Debt Management in Nepal: Current Position and Future Consequences

 Baburam Bhul

Executive Summary

The purpose of this article is to analyze the present status of public debt management in Nepal and its growing challenges and consequences. Public debt management has been well-known in recent years, and it is now widely acknowledged that, despite its tight ties to monetary and fiscal policy, debt management has its own distinct goals and tools. Public debt management is the process of creating and carrying out a plan to manage the government's debt in order to secure the required money over the medium to long term at the least expensive price possible, consistent with a prudent level of risk. This article is based on the descriptive research design based on the scoping review of secondary data and information used for the analysis and interpretation of the information. Public debt is the instrument for financing a budget deficit. One important macroeconomic problem of the Nepalese economy is the prevailing resource gap. Due to such situations, with the increase in the size of the government budget, the size of public debt is also increasing. With the increase in public debt, it is worthwhile to study how macroeconomic indicators are changing over time. According to recent data from the Public Debt Management Office (PDMO), the total government debt reached NPR 2007.84 billion at the end of the

 PhD Scholar in Management, Nepal Open University (NOU). Section Officer, Office of the Auditor General, Kathmandu, Nepal

1st quarter of FY 2079/80 (Oct 2022). Out of this amount, external debt is NPR 1050.23 billion and internal debt is NPR 957.61 billion. During this time, the total debt to GDP ratio reached 21.64 percent and the internal debt to GDP ratio reached 19.73 percent. Public debt raised at 41.5 percent of GDP at the end of FY 2021/22 and is split approximately evenly between external and domestic sources. Thus, the Nepalese economy is facing the problem of a low rate of economic growth and a high rate of inflation. However, economic governance is not enough to avoid the negative debt effect. Trade balance seems to be a more crucial factor than institutional quality on which the threshold level depends.

Keywords: public debt, fiscal deficit, debt trap, GDP, pandemic, PDMO, Nepal

Background

Over the last decade, there has been widespread agreement that good public debt management (PDM) can assist governments in lowering borrowing costs, containing financial risk, and developing their domestic debt market. It can also aid in the maintenance of financial stability and the development of their domestic financial system. While this is true for all countries, the needs and limits that countries face while creating good PDM systems vary depending on factors such as each country's level of development. Thus, while developed-country knowledge and techniques are obviously beneficial, emerging markets and low-income nations require solutions adapted to their specific demands and constraints: a "cookie cutter" approach would not suffice. Furthermore, debt management strategies must be integrated into an entire macroeconomic policy framework that promotes stability and growth. The finest debt management, in particular, cannot compensate for fiscal policies that result in unsustainable debt or irregular financing demands. A monetary policy that keeps inflation low will also make it easier to issue debt in home currency. The cost of borrowing can be decreased in many different ways with effective public debt management. Investor trust can be increased and the lending spread decreased by a carefully thought out and executed borrowing programme (Baliño and Sundararajan, 2008). Being able to invest in public debt securities that serve as standards for the price of other products and are readily available to domestic financial institutions is advantageous. Additionally, businesses and people both profit for related factors. A strong domestic financial sector can also help the economy grow and strengthen its resistance to foreign shocks like capital flight.

Growing public debt is a worldwide phenomenon that has become a common feature of the financial sectors of most economies. Current economic wisdom does not consider public debt a major problem rather the problem is the mismanagement and unsustainability of the public debt. Establishing debt management objectives, understanding the costs and risks associated with various strategies, and having a strong governance framework in place are all necessary steps in the process of developing a debt management strategy. Making sure debt managers are accountable for successfully carrying out the plan is another step in this procedure. It is equally important to understand that a strategy cannot be developed in a vacuum and that its viability and applicability are influenced by the macroeconomic climate and the stage of domestic market growth. The largest financial portfolio in a nation is typically one of its government's debt portfolios. It often involves complex financial structures and government disclosures that carry significant risks on the balance sheet. Governments are also more vulnerable to economic and financial shocks when their debt portfolios are large and poorly planned, which has frequently been a major contributing factor to economic crises. An increase in debt might result from higher public investment, higher government spending, lower tax revenues, or other fiscal developments. From a Keynesian viewpoint, fiscal expansion increases debt levels while also increasing GDP, particularly through the spending multiplier mechanism. This advantageous effect is likely to last, however, primarily in the short term. There is no agreement on the direction and size of this growth in debt's influence on real GDP, despite the fact that it is crucial for assessments of the sustainability of the public debt. The analysis of the public debt-economic growth nexus has received considerable attention. Theoretically, there are arguments in favor of a positive, negative, or neutral impact of government borrowing on the economy. The crowding-out effect, according to the neo-classical theory, is a negative effect of public debt. Borrowing from the government may raise interest rates, which would inhibit private investment and economic expansion. According to Ricardian equivalence, the government's debt and deficit have no bearing on economic expansion. Increased savings compensate for the increase in demand brought on by government consumption financed by debt. People begin saving more money because of getting ready for potential tax hikes that may be necessary to pay off significant amounts of public debt.

In order to increase economic activity and achieve higher economic growth, major expenditures are required in infrastructure, technical research and development, machine learning, artificial intelligence, human capital, and environmental protection. The primary sources of funding for these investments are taxes and governmental borrowing. Taxes have a limited ability to generate revenue in the Least Developed Countries (LDCs), such as Nepal, due to low levels of personal income, few economic transactions, and a possibility of an increased burden on local economic units. Because of this, public debt is seen as a viable tool to finance government spending and development initiatives. In this sense, the term "public debt" refers to the total amount of debt that the government has taken on to finance and meet its development budget. Nepal was severely affected by COVID-19 at an unfavorable period. In FY2019/20, Nepal's state debt increased by 35.5 percent because of rising costs to combat COVID-19 and declining tax receipts because of a downturn in economic activity. The government in 2018 established the national Public Debt Management Office (PDMO). Its new employees, who were transferred to PDMO from other government agencies, need instruction in crucial debt management procedures. Additionally, the knowledge required for sensible debt management techniques was dispersed among several public entities.

Literature Review

The function of public debt has historically been a topic of intense discussion among economists. Generally speaking, classical economics opposed public borrowing. They made the erroneous assumption that over time, real GDP will naturally catch up to potential GDP. Therefore, for this reason, classical economists did not favor counter-cyclical fiscal policy. They also believed that the private sector could use resources more effectively than the state sector. They supported a balanced budget. For two reasons, external debt has been the subject of previous research. First off, domestic borrowing only moves resources within the country, whereas external borrowing might increase a country's access to resources. In light of this, only external debt causes a "transfer" concern (Keynes, 1929). Second, because developing country central banks are unable to produce the hard currency required to pay off foreign debt, external borrowing is frequently linked to risks that could trigger debt crises. In this essay, I make the

case that the old division between foreign and domestic debt may not be as useful in the current context of growing financial integration and open capital accounts.

A significant portion of professionals believes in the "Barro-Ricardo statement of equivalence" in relation. The idea is that raising taxes or issuing debt, the two methods of financing the deficit, are essentially equivalent. The claim is delaying taxation by using bond issuance to finance deficits. The government will need to increase taxes in the future to pay off the debt, and (with correct discounting) there will not be any difference between current and future taxes. People become aware that they will soon have to pay more taxes when the government borrows money to cover its deficit. People, therefore, do not spend more money because of expansionary fiscal policy since they are saving it up to pay taxes in the future. Therefore, the argument implies that because of debt financing, private savings will rise (Barro, 1989). Economists often advise against borrowing from the central bank because it is thought that this kind of financing is very inflationary. Commercial banks are the primary owners of the public debt. Despite the fact that this sort of debt is thought to be less inflationary than debt owed to a central bank, there is a view that it discourages private investment. However, the portfolio-balance model of demand for money indicates that the amount of debt that people hold does put upward pressure on interest rates. This model proposes that asset owners allocate their demand for financial assets among a range of accessible assets, maximizing a risk-return trade-off. The topic of portfolio balancing involves money as a risk-free asset. People expect more money as their debt holdings grow in order to cover the possible risk associated with these debts. Due to the surplus demand for money, interest rates typically increase when the money supply is static (Dornbusch, 1975).

The external or foreign source is another significant source. Especially in developing nations, borrowing from abroad has been a prominent element (Gray and Woo, 2000). In effect, capital formation is financed through the use of foreign borrowing, which enables a country to invest and consume beyond the capacity of its present domestic output in addition to utilizing the resources of nations with large capital surpluses. Borrowing from abroad may trigger faster economic expansion. However, there is a nonlinear relationship between debt accumulation and economic development. The association is negative above a certain threshold, and it is positive up to a certain degree. The availability of resources was enhanced by foreign resource inflows, which helped South Asia's economy grow

(Siddiqui and Malik, 2002). A nation must, however, manage debt responsibly if it borrows from abroad. As is the situation with Pakistan, excessive foreign borrowing and incorrect use of that money result in onerous debt payment and a nation's mounting debt, which imposes restrictions on future economic policy and, consequently, growth (Kemal A.R. 2002).

Objective

The major objective of this article is to analyze the current status and composition of public debt management in Nepal whereas the specific objective to analyze the growing pattern of internal, external, and overall public debt; and to make a relative study of the growth of the public debt with the growth rate of real GDP and rate of inflation.

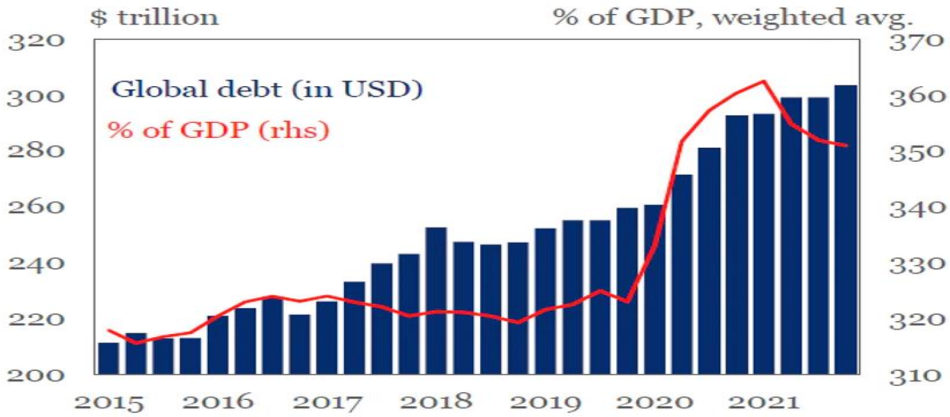
Methodology

This article is based on the thematic review of existing literature, which is collected from secondary data and information. The secondary data is taken by reviewing the related reports, policy documents, journal articles, books, and other relevant documents published in Nepali and English languages. This article has analyzed the findings of previous research work most especially in a thematic approach.

Public Debt Management in Global Economy

Global sovereign debt is expected to climb by 9.5% to a record \$71.6 trillion in 2022, while fresh borrowing is also broadly set to remain elevated (Smith, 2022). According to the Institute of International Finance (IIF), emerging market borrowing led by China will raise the global debt mountain to a record \$303 trillion in 2021, despite the fact that the global debt-to-GDP ratio has improved as established economies have recovered (Wilkes, 2022). The growth in the total amount of debt was down from the \$33 trillion increase in 2020, when COVID-19-related spending surged, to the \$10 trillion increase in 2019. However, emerging markets accounted for more than 80% of last year's increased debt burden, with total debt reaching \$100 trillion (Wilkes, 2022).

Figure 1: Total Global Debt Surpassed \$300 trillion in 2021

Source: IIF, BIS, IMF and National Sources, Haver

New sovereign borrowing is expected to reach \$10.4 trillion in 2022, almost a third above the average prior to the Covid-19 pandemic, according to the latest global borrowing report from S&P Global Ratings (Smith, 2022). According to the International Monetary Fund (IMF), the proportion of low-income nations at high risk of or already in debt distress has more than doubled since 2015, rising from 30% to 60%, with some of these countries facing an urgent need to restructure their debt (IMF 2022, Chabert et al. 2022). However, not only low-income countries are feeling the pinch. A rising number of middle-income countries are likewise burdened by significant debt servicing obligations. The United Nations Development Programme projected last year that 72 of 120 low- and middle-income countries were vulnerable to debt (Jensen 2021), and the situation has not improved since then. The two years following the beginning of the epidemic have seen a significant growth in the debt-to-GDP ratios and the external debt service as a percentage of government revenue, both of which had already been rising before the Covid-19 problem. 135 out of 148 nations examined in the Global South are thought to be critically indebted, according to the Global Sovereign Debt Monitor 2022 and erlassjahr.de (2022). Particularly critically indebted is a term used to identify 39 nations. This is a rise of more than three times from the number before the pandemic.

Public Debt Management in Nepal

As we know that Nepal is one of the world's least developed nations (LDCs). The serious lack of resources to finance public spending is one of the main issues facing all LDCs. They need to borrow money in such circumstances. Public borrowing is becoming a crucial method of government financing in the modern world, not just for LDCs but also for rich nations, alongside other revenue sources including tax and non-tax revenue. When someone's income falls short of their needs, they should borrow money from someone or somewhere. When its revenue cannot cover its spending, the government should borrow money in a similar way. The budgeting practiced by the government of Nepal is not very old. In 1951 A.D., budgeting was first used. Following that, we frequently face deficit budgeting. The government of Nepal can finance its budget deficit through three different channels: external loans, internal loans, and changes in its cash reserves. Public debt has thus been a crucial weapon in Nepal's budgetary policy. However, Nepal's governmental debt was incurred 11 years after budgetary practice began. Therefore, the history of our public debt is not very old. In contrast to 1963, when it began taking foreign loans, the government began taking domestic loans in 1962. Former USSR and UK were Nepal's first international creditors (Acharya, 1998). Following that, the public debt plays a significant role in the federal budget. Deficit financing has very momentous role in the annual budget of the government of Nepal.

According to the Public Debt Management Office (PDMO), Nepal's total debt reached NPR. 2.01 trillion, which is equivalent to 41.47 percent of Nepal's gross domestic product (GDP). The share of external debt is 21.14 percent of the GDP, according to its latest report for the fiscal year 2021-22. The share of debt to the GDP was just 25.65 percent in the fiscal year 2015-16, according to the PDMO. According to the newly enacted Public Debt Management Act, external debt is capped at one-third of the previous fiscal year's GDP. This is the first time Nepal sought to limit external debt through public debt caps. Likewise, the maximum internal loans that the government can raise with the new law is NPR. 256 billion for the current fiscal year 2022-23. Besides encouraging prudence in accepting external debt, it will also encourage the government to make timely debt payments so that it can borrow more. Although Nepal's debt position is not particularly alarming, the PDMO reports that during the fiscal year 2018-19, the

total amount owed by the country climbed from NPR. 1 trillion to NPR. 2 trillion. The percentage of external debt has now reached a level that is equivalent to 21.14 percent of GDP, but Nepal still has room to increase the acceptance of foreign debt by roughly 12 percent after the new law is put into effect. Nepal is not a country with high levels of debt because the majority of loans have protracted payback periods and moderate interest rates. At the same time as Nepal is determined to limit its foreign borrowing, a number of countries, notably the well-known Sri Lanka, are presently going through a debt crisis.

Moreover, Nepal's budget deficit, which occurs when the expenses of the government exceed its revenue, has been gradually increasing over the years. In FY 2020/21, the budget deficit as a percentage of GDP was 7.1%. Deficit financing plays an important role in the yearly budget presented by the Government of Nepal, as it consists of 29.64% of the government budget. Annually, it has been increasing by 19.86% on average. A continuous and increasing fiscal deficit in Nepal, resulting in the government continuously taking loan for deficit financing. While public debt is an important source of income for the Nepali government and is important for a developing nation like Nepal, relying heavily on borrowing can be costly and risky.

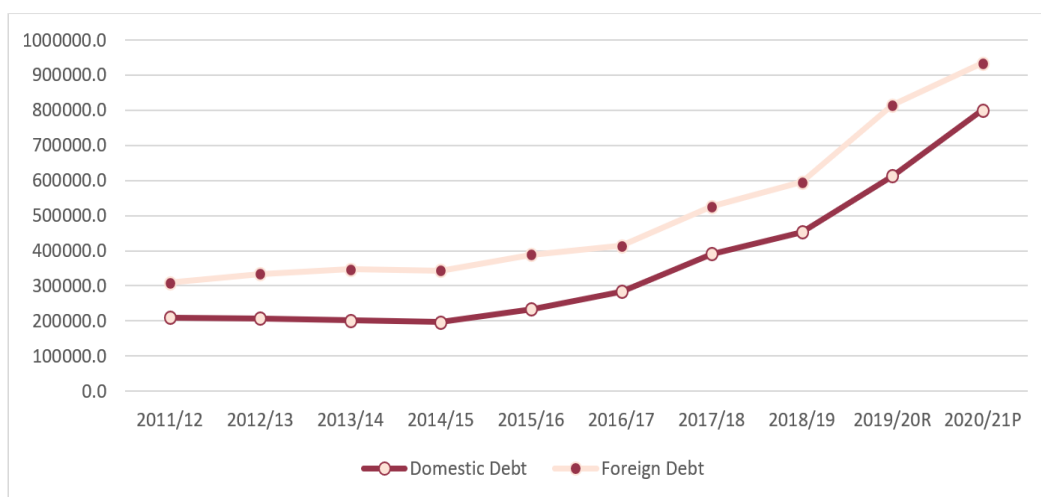
Current Trend and Public Debt Condition of Nepal

Historically, Nepal has been borrowing domestically and internationally to meet its development requirement; the Government of Nepal raised its first internal loan in 1951, and its first external debt in 1963. The external loan is the highest source of deficit financing, followed by internal debt and change in cash reserves, respectively. Due to an increase in expenditure demands of post-earthquake reconstruction and federalism, government borrowing has increased significantly in recent years. In five years to 2020/21, total public debt increased by 148%. At the end of 2021/22, the total government debt reached NPR 2,011.95 billion, out of which external debt consisted of NPR 1025.84 billion and internal debt consisted of NPR 986.10 billion whereas external debt increased by 5.47% and internal debt increased by 12.16%. The total debt-to-GDP ratio, which is a metric comparing country's public debt to its total economic output for the year, gives an overview of how capable a country is in paying its debt. It is an indicator of how much debt a country owes and how much it produces to pay off its debt. The debt-

to-GDP ratio of Nepal at the end of FY 2021/22 was 41.47%, where the external debt-to-GDP ratio was 21.14% and the internal debt-to-GDP ratio was 20.32%. This is a sharp increase as compared to the FY 2018/19, when the total public debt was estimated to be 30.1% of GDP, out of which the external debt to GDP ratio was 17% and the domestic debt to GDP ratio was 13.1%. The debt to GDP ratio has exceeded the periodic targets of the Sustainable Development Goals and the final 2030 target of 35%.

Figure 2: Outstanding Domestic Debt and Foreign Debt of the Government of Nepal

(in NPR Millions)

P = Provisional Estimated, R= Revised Estimated Source: Current Macroeconomic and Financial Situation Tables Based on Annual data of 2021/22 Nepal Rastra Bank (Aryal, 2022)

Based on the public debt trend, total debt position has seen almost 35% growth on year-to-year basis. The unprecedented health crisis due to the Covid-19 related pandemic has increased government spending substantially while revenue remained below the target which ultimately increased net borrowing requirement during the fiscal Year 2076/77. Total debt has touched 37.7% percentage of GDP at the end of Fiscal year 2076/77. The variation is mainly due to the increase in external debt reflecting: (i) the increase in disbursement of the pre-negotiated loans from multilateral creditors; (ii) entered into the moratorium of debts with

the G20 countries with the Debt Service Suspension Initiative (DSSI) and (iii) fluctuations on the foreign exchange rate.

Table 1: Annual Growth Rate of Outstanding Debt of the Government of Nepal

Year	Growth Rate
2011/12	18%
2012/13	4%
2013/14	2%
2014/15	-2%
2015/16	15%
2016/17	12%
2017/18	31%
2018/19	14%
2019/20 ^R	36%
2020/21 ^P	22%

Source: Calculated based on NRB's data on the outstanding debt of the Government of Nepal (Aryal, 2022)

Over the period of FY 2011/12 to 2020/21, the public debt of the Government of Nepal has been significantly increasing (Figure 2 and Table 1). Between FY 2011/12 and FY 2019/20, the Compound Annual Growth Rate (CAGR) of the public debt of Nepal was 7%. The reason behind the increasing public debt of Nepal is the significant increase in the size of the budget over time; the expenditure of the Government of Nepal has been increasing, and the expenditure of the government is higher than its revenue.

Table 2: Status of Current Debt of the Government of Nepal

Debt Status	Amount in Billions			Ratio with GDP		
	2019/20	2020/21	2021/22	2019/20	2020/21	2021/22
Internal Debt	813.37	934.15	1027.30	20.9	21.8	21.2
External Debt	613.21	800.32	984.28	15.8	18.7	20.3
Total Debt	1427.18	1734.47	2011.58	36.5	40.5	41.5

(Source: Calculated based on NRB Data, 2022)

According to recent data of PDMO, the total government debt reached NPR 2007.84 billion at the end of the 1st quarter of F/Y 2079/80 (Oct, 2022). Out of this amount, external debt is NPR 1050.23 billion and internal debt is NPR 957.61 billion. During this time, the total debt to GDP ratio reached 21.64 percent and for internal debt to GDP ratio reached 19.73 percent. Public debt stood at 41.5 percent of GDP at the end of FY22 and is split approximately evenly between external concessional and domestic sources. According to this trend, the fiscal deficit is projected to fall from 3.4 percent of GDP in FY23 to 2.4 percent in FY24 as remaining COVID-19 support measures and FY23 electoral spending end, and the government implements revenue-enhancing reforms. Total public debt is projected to decrease to 40.7 percent of GDP by FY24.

Nepal-Debt Management Framework (DMF) Partnership And Pandemic

Nepal was severely affected by COVID-19 at an unfavorable period. In FY2019/20, Nepal's state debt increased by 35.5 percent as a result of rising costs to combat COVID-19 and declining tax receipts because of a downturn in economic activity. The government in 2018 established the national Public Debt Management Office (PDMO). Its new employees, who were transferred to PDMO from other government agencies, need instruction in crucial debt management procedures. Additionally, the knowledge required for sensible debt management techniques was dispersed among several public entities. Nepal reacted quickly, with assistance from the Debt Management Facility (DMF). The DMF is a multi-

donor trust fund that the World Bank and the International Monetary Fund jointly manage. It provides advisory services, training, and peer-to-peer learning to over 80 developing nations worldwide in order to improve their debt management capability, processes, and institutions. Since its initial Debt Management Performance Assessment in 2011, Nepal has benefited from DMF assistance (Hona, 2021). The Nepalese government started a debt reform strategy in 2019 that was divided into four basic components: (i) evaluating the legal framework; (ii) managerial structure; (iii) recording and reporting capabilities; and (iv) domestic debt issuances. However, the pandemic's emergence altered the priorities. The Nepalese debt management (PDMO) learned about several kinds of debt instruments and their cash flows throughout the DMF course. They discovered how to access data from the system that could be immediately extracted, such as currency and interest rate information. They also acquired the knowledge necessary to determine the cost and risk indicators, which are crucial for creating a debt management strategy.

Debt Trap in Nepalese Economy

A Debt trap is a situation where you are forced to take new loans in order to repay your existing debt obligations. In addition, before you know what a debt trap is, you fall into a situation where the amount of debt you owe takes a turn for the worse and spirals out of control. Such a situation typically arises when your debt obligations exceed your repayment capacity. For instance, the income you generate is insufficient to clear your debt; the interest standing up on your outstanding loan amount will start to pile up quickly. This will eventually lead you to avail fresh new loans to clear off the piled-up interest, thereby falling into a debt trap. Many policymakers and economic experts in Nepal are complacent due to the country's debt to gross domestic product ratio, which is one of the lowest when compared to other South Asian countries. Typically, they draw a direct parallel between Nepal and Sri Lanka and assert that Nepal may not be going through a financial crisis. Additionally, managing resources for the rising debt service payments in the years to come would undoubtedly be difficult if the nation is unable to generate enough cash to cover its ongoing expenses. Because of the inefficient use of the limited resources, unnecessary and wasteful spending is also spreading like an epidemic. All of them indicate that Nepal is moving closer to a debt trap. When a nation borrows more than it can afford to pay back in interest

and spends money on unnecessary and wasteful projects, it is said to be in a debt trap. Debt-trap diplomacy is a term used to describe how the Chinese government uses the debt loads of smaller countries for geopolitical purposes, and it was developed by Brahma Chellaney, a professor of strategic studies at the Centre for Policy Research in New Delhi.

There are 21 projects in Nepal that are considered national treasures in many fields, including roads, irrigation, hydropower, an international airport, a sacred site, a railroad, drinking water, and conservation. Quite a few of these projects are being carried out with substantial loan amounts from foreign aid. All of these projects are crucial, but due to excessive cost increases brought on by ongoing deadline delays and a low rate of return, Nepal now has more debt than it did before. High debt burdens can be seen in the Sikta and Babai irrigation projects, the Pokhara Regional International Airport, and the Melamchi Drinking Water Project, among other projects. The projects of national pride might have also included higher priority, mega-scale, and complex projects, which could have had a significant positive impact on the country's economy and development with a high rate of return by allowing the government to pay off its debts on schedule. In addition to the national pride projects, several sectoral projects with loan financing are also dealing with heavy debt loads. The Public Debt Management Office of Nepal estimates that at the end of FY 2078/79, the total amount of government debt was NPR 2,011.95 billion (July 2022). Out of this sum, NPR 1025.84 billion is owed to foreign creditors, and NPR 986.10 billion is owed to domestic creditors. The entire amount of debt owed by the Nepalese government during the fiscal year 1978–1979 increased by 8.65% during that time. Both internal and external debt have grown by 12.16 percent. At the end of FY 2078/79, the total debt to GDP ratio was 41.47 percent, while the external debt to GDP ratio was 21.14 percent and the internal debt to GDP ratio was 20.32 percent.

Nepal received the most loans from the International Development Association, followed by the Asian Development Bank. Among bilateral donors, Japan is Nepal's largest creditor. The Chinese debts are essentially loans from China's Export-Import Bank for various economic projects. India is the second largest bilateral creditor after China. The country's reliance on foreign and internal loans is out of proportion to its performance and ability to repay. And relying heavily on debts may be risky for a small country like Nepal. Nepal lacks transparency in

its overall debt management, and without increased transparency, it may face significant financial concerns. In Nepal, debt transparency might be greatly improved. The public publication of lending contracts would allow lawmakers, media, and civil society organizations to evaluate them, as well as other lenders to have complete information before making additional loans. As a result, Nepal requires rigorous homework and increased openness at all phases, from project formulation to debt negotiation. Finally, Nepal must demonstrate better skill in evaluating new projects to ensure their feasibility and financial sustainability. It must strengthen its own bargaining power with development partners to ensure that people benefit from the projects and that debt is used for economic growth and improved income production in order to repay it comfortably.

Future Consequences

Increasing public debt is a peculiar problem for debt management and poses a challenge to the economy. A study on the effect of public debt on Nepal's economic growth discovered that government borrowing has mostly been funded on unproductive sectors, resulting in the government's lack of money and having to take out an additional new loan to pay off the old loans. Further, this has resulted in an increase in the total outstanding public debt and its interest but no improvement in the debt repayment potential. Moreover, while the country is borrowing more for deficit financing, a large portion of the government's budget is being used for debt principal repayment and interest payment. While the government is estimated to earn NPR 1.24 trillion in revenues in FY 2022/23, it plans to pay 15% of its estimated revenue to foreign and domestic creditors. Overall, this negatively impacts the government's ability to finance development activities within the country.

It is also important to analyze the debt situation of the country with regard to the foreign exchange reserve. A country needs to pay off its external debt with its foreign exchange reserve. While external loans are cheaper than domestic loans, external loans carry risk of foreign exchange fluctuations. The debt liability in the domestic currency terms of Nepal is on the rise due to the depreciation of the Nepali rupee against the US dollar. The outstanding debt-to-foreign exchange ratio, which was 26% in 2016/17, increased to 57% in 2020/21. The depleting foreign currency reserve, and the increasing government borrowing from external creditors, could make debt payments in foreign currency increasingly difficult.

This could push the country into the vicious cycle of borrowing more to pay off the existing external debt.

Summary and Conclusion

The public debt management office is currently making several efforts to reduce borrowing and boost the nation's foreign reserve exchange. To stop the mounting debt, the newly passed Public Debt Management Act set a limit on external debt at one-third of the GDP of the prior fiscal year. The government can also raise a maximum internal loan of NPR 256 billion under the new law for the current fiscal year 2022–2023. These measures are intended to prevent the government from borrowing carelessly and to motivate it to pay down its debts on schedule so that it can borrow more money in the future. In the Nepalese economy, public debt is climbing. Public debt is growing at an average pace of 36% in 2019/2020 and 22% in 2020/21. When discussing the breakdown of public debt, external loans account for an average share that is higher than internal loans. The share of internal loans, however, is substantially higher in the latter period than the share of external loans. The economy appears to be growing at a slow pace. One of the main issues facing the Nepalese economy is the country's slow rate of economic growth and high rate of inflation. Therefore, efforts should be made to quicken growth so that more jobs may be created and people's incomes can rise. To achieve this, strategies that raise the amount of overall supply should be used. In order to achieve this, investments should be raised and new technology adoption should be encouraged. The maintenance of price stability should get similar attention.

In addition to introducing policies to help reduce the Government of Nepal's debt, the country needs to also use the borrowed money effectively. Currently, borrowing has mostly been utilized in unproductive sectors. To be able to repay the loans in the long term, the Government of Nepal should use the borrowed money to create a sustainable economy by investing in productive sectors with high levels of efficiency. This is especially more relevant now as Nepal is preparing to graduate from the LDC group in 2026, due to which Nepal may lose its benefits of a lower rate of interest. Therefore, to avoid further increasing Nepal's debt burden after LDC graduation, the country should strategize and use the borrowed money more efficiently.

References

- Acharya, K.P. (1998). "*Burden of public debt in Nepal*". In G.N. Sharma, H. Uprety & D.R. Dahal (Eds.): *Debt Trap and Its Management in Nepal* (p. 29). Kathmandu: Friedrich – Ebert-Stiftung.
- Baliño, T. J. and Sundararajan V., (2008). "*Public Debt Management in Developing Countries: Key Policy, Institutional, and Operational issues*". Financing for Development Office (FFD). Centennial Group Holdings, LLC 2600 Virginia Ave, NW. Retrived from https://www.un.org/esa/ffd/wp-content/uploads/2008/04/20080408_Balino-Sundararajan-paper.pdf accessed in 22.12.2022
- Barro, Robert (1989), "*The Ricardian Approach to budget deficits, Economic Perspectives*". Spring, 1989
- Bhattarai, K. (2012). "*Deficit Financing and Its Impact on the Nepalese Economy*". Civil Service Journal, 33(1), 206-207.
- Chabert, G., Cerisola, M., & Hakura, D. (2022). "*Restructuring debt of poorer nations requires more efficient coordination*". IMF Blog, 7 April. <https://blogs.imf.org/2022/04/07/restructuring-debt-of-poorernations-requires-more-efficient-coordination/> accessed in 29.12.2022
- Government of Nepal. (2022). "*Economic Survey. Kathmandu: Ministry of Finance*". International Monetary Fund, IMF. (2010). *Nepal: Selected Issues*. Washington, D.C.
- Gray, S. and Woo, D. (2000), "*Reconsidering External Financing of Domestic Budget Deficits: Debunking Some Received Wisdom*", IMF- PDP/00/8, International Monetary Fund, Washington D.C.
- Hona, S. (2021). "*Amid the Pandemic, Nepal Takes Key Step toward Debt Transparency*". The World Bank. <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2021/07/15/nepal-takes-key-step-toward-debt-transparency-amid-the-pandemic> accessed in 11.01.2023
- Jensen, L. (2021). "*Sovereign debt vulnerabilities in developing economies. Which countries are vulnerable and how much debt is at risk?*" New

- York: United Nations Development Programme.
<https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/publications/54241%20-%20UNDP%20WP%20Debt%20Vulnerability-web.pdf> accessed in 05.12.2022
- Kemal, A. R. (2002), “*Debt Accumulation and Its Implications for Growth and Poverty*,” Paper presented in the 17th Annual General Meeting of PSDE, held in Islamabad in January 2002.
- Keynes J.M. (1929). “*The German Transfer Problem*”. The Economic Journal 39, March: 1-7.
- Misereor & erlassjahr.de (2022). “*Global sovereign debt monitor 2022*”. Aachen and Düsseldorf: misereor & erlassjahr.de.
<https://erlassjahr.de/wordpress/wp-content/uploads/2022/04/GSDM22-online.pdf> accessed in 27.11.2022
- Rijal, A. (2022). “*Curbing Nepal’s Rising Debt: Current Situation and Implications*”. Nepal Economic Forum. Retrieved from
<https://nepaleconomicforum.org/curbing-nepals-rising-debt-current-situation-and-implications/> accessed in 21.12.2022
- Siddiqui, R. and Malik A. (2002), “*Debt and Economic Growth in South Asia*”. paper presented in the 17th Annual General Meeting of PSDE, held in Islamabad in January 2002
- Smith, E. (2022). “*Global government debt set to soar to record \$71 trillion this year*”: Research. CNBC.” Retrieved from
<https://www.cnbc.com/2022/04/06/global-government-debt-set-to-soar-to-record-71-trillion-this-year-research.html/> accessed in 20.12.2022
- Wilkes, T. (2022). “*Emerging markets drive global debt to record \$303 trillion*” – IIF. Retrieved <https://www.reuters.com/markets/europe/emerging-markets-drive-global-debt-record-303-trillion-iif-2022-02-23/> accessed in 15.12.2022

Issues of improvement in Customs Administration in the Changed Context

✉ Thakur Prasad Bastakoti

Executive Summary

Customs administration has been gradually changing its traditional roles towards making its management more adept, service oriented and transparent in the changed context. This is in response to the need to go on making timely improvements in its role according to changes brought about in international trade, technological development, national needs, bilateral and multilateral commitments, open and to foster a liberal economy. Government of Nepal also seems to have tried for improving government finances through internal resource mobilization for economic development and the minimization of revenue leakage by following those characteristics in state policies and programme. In course of adopting such policies and programme, the government seems to have launched the Sixth Customs Reform and Modernization Plan which has emphasized on (i) trade facilitation, (ii) realistic revenue collection, (iii) protection and security of society, (iv) automated customs system and (v) organizational development and capacity building. The Government is determined to achieve the goal of making the export-import process timely, cost effective and predictable for traders. This article touches the reform subject-areas of customs administration in Nepal that is needed to be addressed as an issue of reform areas in Nepal's revenue administration in the changed context. As the Constitution of Nepal has

✉ Under Secretary, Judicial Council Secretariat. Email :- tpbastakoti@gmail.com

established a federal democratic system of governance in Nepal, peoples' aspiration of positive change on different sectors of public administration hasn't been achieved yet. The writer has tried to explore some of those issues of revenue administration which require to be improved soon in upcoming days in Nepal.

Key Words: Customs Administration, Change attitude, administrative values, Organizational Structure, Federal set up, Regulatory framework, Integrity management etc.

Background

Customs administration is a national institution with a strategic importance in the affairs of any State. Customs is one administration that is in the vortex of globalization of international trade and commerce dealing with and collecting duties and taxes from innumerable export and import houses, clearing and forwarding agents, insurance and survey agents; equally dealing with masses of border peoples trading with each other for their daily livelihoods, not to mention the vast number of tourists that flow into the country. If reform and modernization are not duly implemented with the utmost priority and care, modern concept such as liberalization, globalization and regionalization will be ineffective. In the 21st century customs may be visualized as nation's "eyes and ears" in the international market place for gauging the competitiveness of the national economy. The crying need for reform must, certainly, be the need for reforms in Nepal's human resources mobilization, utilization and development. These are based on certain and specific laws and policies.

Requirement of Revolutionary Change Attitude in Customs Administration

Recruitment and placement, training and retraining, transfer and promotion sub-systems must be re-engineered to suit precise requirements of the customs. To assure integrity a code of conduct is a must with full-fledged programs for compliance by all level of staff, especially focused on supervisory and leadership rungs. For practical implementation of those norms is assured by professional values adopted in the customs organization. Proper and global norms complied laws and policies should be included for that purpose in modern customs related legal standards.

A system of grievance handling should also be incorporated into the personnel administration system to allow for the recourse to immediate justice and for incorporating solidly a system of rewards and punishment and incentives and disincentives. Such provisions should address to all employees to be made alive to market forces and learn to treat all citizens as customers and not people to be administered by rules. This calls forth a revolutionary change in attitude where public servants begin to see themselves as service providers and not simply legal or semi-legal administrators.

Ways of Reform Areas in Customs Administration in Nepal

If we have strict commitment, especially steadfast political commitment as well as professionalism, to achieve world class status in customs administration through reforms, the integrity programme should be closely inter-linked with intelligence, post clearance audit, internal audit, external audit and risk management. There was also recourse to outsourcing for such services like pre-shipment inspection, skills in short supply, warehousing operators, security services, banking services etc.

No world class customs service is possible unless infrastructure is improved and accountability is assured. It requires a new attitude in the Ministry of Finance where expenses are seen as investments and not simply as costs so that adequacy of financial resources is assured, and thus avoid recourse to the informal system of fees or Dastur that has backfired to give a poor social image to customs administration. So rapid is the change in transportation and communication that the days will not be far off when we find customs administration of landlocked Nepal providing transit and trans-shipment services to most of its regional neighbors.

Administrative Values to be Addressed

The work of a Customs professional is changing and is filled with new challenges. Trade networks have grown in complexity and transport and logistics services have been redistributed and optimized, with benefits depending on enhanced reliability and cost reduction. However, the capacity to ensure transparency and monitor the flow of goods has not kept pace with these changes, leading to risks for the general public, in terms of safety and security and most probably also in terms of lost Customs duties and a decrease in quality of service.

Customs officers used to be primarily focused on the physical inspection of goods, and were trained in practical inspection that included legal knowledge, while the business professionals in charge of Customs issues were trained to classify goods and fill in declarations. But today, the increasing complexity of regulatory demands, the reliance on IT and the adoption of new supervision models with integrated risk management and control, all require Customs professionals with specific skills. In this context, Customs Regulations; Supply Chain Management and Logistics and Information Technology and Auditing are three pillars in customs administration to address in upcoming days. Legal provisions should ensure these values as administrative values.

Organizational Structure to Reform in Federal Set Up

A modern customs administration needs an efficient organizational structure capable of delivering the required results effectively and within the resources allocated. The structure cascades from the administration's mission, vision, and strategic priorities.

Customs Within the Government Apparatus

Good practice provides for a customs administration that is established with independence from political direction. The location of the customs administration within government is based on the public administration culture, importance of its fiscal role, and current government strategies and policies. There are three main options:

- (1) customs fully integrated into the parent ministry (Finance) structure,
- (2) autonomous/semi-autonomous customs agency, and
- (3) customs integrated with tax into a revenue authority or other service like passport control/border security agency. These two latter structures are still normally supervised by the minister/Ministry of Finance directly or through the intermediary of an independent board.

The main advantages of full integration into the Ministry of Finance are that it provides the minister, who is responsible for budgetary revenue, with full control over an important revenue-collecting administration and can more easily ensure a

coordinated supervision with tax policy and the administrations enforcing those policies.

A federal administration is the most effective way of collecting revenue for both provincial/local and central governments. Financial resource needs of provincial and local governments should be met through redistribution of revenue by central governments according to a formula agreed and guaranteed by law.

In some countries (Australia, Canada, United States, New Zealand, and somewhat the United Kingdom), customs are partly or fully integrated into a single border control agency. This was done in line with emerging government priorities and the changing balance of customs administration mandates.

Enabling Legal and Regulatory Framework and Transparent Procedures

A modern customs administration requires a clear policy, legal and regulatory framework aligned with national legislation; bilateral, regional and multilateral agreements and international standards, such as the WCO Revised Kyoto Convention on the Simplification and Harmonization of Customs Procedures and the WTO, TFA. The legislative instruments include the customs law that requires the approval of the parliament and the regulations that do not require submission to these bodies. Regulations are therefore more easily updated to reflect current needs. This framework should be supported by transparent and predictable customs procedures.

Customs needs clear and comprehensive legislation that does the following:

- Delineates the competencies of the customs administration
- Identifies responsibilities of the customs administration and the collaborating other government agencies
- Provides guidance, rules of procedure, and empowerment to adequately promote compliance and implement and enforce the provisions of law
- Complies with obligations from international treaties and agreements and good international standards

The customs administration often plays an important role in developing the legislation and regulations, while the parent ministry leads the work by providing guidance and taking the draft instruments further to government for approval and to parliament for adoption when required. This reflects their respective roles, with the ministry responsible for identifying high-level policies for customs administration and customs responsible for implementation.

In preparing new legislation, it is important to consult with stakeholders early in the process and to ensure sufficient time before government and parliamentary review so that customs, the trading community, OGAs and any other interested parties can provide input and prepare for implementation. This preparation frequently includes developing changes to automated systems and training both customs personnel and traders to understand the new provisions. The legislative process may take several years depending on the scale of changes and the capability to manage and absorb them.

Professional and Skilled Customs Workforce

A professional, well-trained, high-performing and ethical customs workforce underpins the customs administration. Customs officials need to have specific knowledge, skills, and behaviors. The customs profession has unique and varied roles, only some of which include customs inspector, customs service officer, import and supply chain security specialist, post-control/clearance auditor, risk targeting officer, intelligence officer, and customs investigator.

Some customs administrations struggle with this focus on professionalizing their workforce. The absence of, for example, clear recruitment standards, standardized job descriptions, competency profiles, meritorious promotion policies, a comprehensive learning and development program, and a professional career path hinders an administration's ability to improve its performance.

Expected Features of an Effective Customs Human Resource Management

A competency-based human resource management framework offers a sound methodology to translate the customs strategic priorities and core values into effective and efficient practices. Competency based management informs workforce planning, facilitates the recruitment and selection of candidates to meet

the organization's needs, and improves the alignment of learning needs to organizational gaps.

A recruit induction training program is a good international practice. There are often two components in this program. Firstly, there is an orientation to the customs administration to become familiar with the administration's vision, mission, operational goals and operating environment. At the same time, recruits need to understand their own role in achieving the mission and goals, their conditions of service, institutional values and ethics and sanctions for wrongdoing. Secondly, other training components develop the knowledge and skills specifically related to the recruits' duties and to their practical application in an operational environment. An induction training program delivered nationally builds a sense of belonging into the organization, enhances the organizational culture, and ensures consistency in delivery of the learning modules.

Specialized training and development modules provide for the enhancement of knowledge and skills in areas such as valuation, classification, risk management, investigative techniques, and others. Such modules allow the customs officer to become more proficient following the induction training and some on-the-job experience. This training may be offered by the customs administration or through bilateral or international organization support, including virtual learning and recorded training sessions. Other specialized training for emerging skills such as data management or data analytics may be obtained from private-sector service providers or local colleges and universities and on the internet. Core value training covering topics such as proper behavior in the workplace, respect for staff and clients, security protocols, harmonious working relations, and integrity is often delivered in short modules and may be repeated at regular intervals to ensure internalization of these principles.

Leadership and management development programs prepare those participating employees to assume more senior decision-making roles. The curriculum is often built around key leadership competencies identified by the national public service, including the ability to drive a shared sense of purpose and lead change; relationship building; integrity and accountability; and the ability to achieve results in a timely, efficient, and effective manner. A good practice in the design of such a program is to consider the distinctive operational challenges faced by customs managers, such as managing remote work, shift operations, and so on.

Increasingly, customs administrations deliver context-based learning, using real-life examples, simulations, and practical experience in addition to knowledge. A good practice is to offer blended and online learning opportunities so that learning modules can be accessed at any time, completed over multiple sessions and accessible from remote

Integrity Management Framework

The risk of corruption within customs administrations is prevalent because of the very nature of customs work, which is directly linked to the collection of money and the discretionary power of officials to enforce a wide range of complex legislative regulations often in remote and largely unsupervised border checkpoints/ points of entry.

The most important institutional factors conducive to a lack of integrity in customs include complex administrative, fiscal and trade policies. Examples of such factors are suspensive regimes, exemptions, free-trade zones, preferential treatment agreements, special taxes and duties; restrictive tax and foreign trade systems; high tax and tariff rates; complex and bureaucratic procedures; and weak transparency and accountability. At the professional level, they may include poor salaries and a lack of effective preventive, investigative, and disciplinary measures.

The prime responsibility for fostering an environment conducive to integrity and to prevent corruption must rest with the highest political leadership. The head of customs and the management team must advocate for transparency and an accountable administration.

Leaders must model the values of the administration through words and actions; demonstrate probity, prudence, and rigorous stewardship of public resources and assets; and create an institutional climate and an incentive structure that fosters high standards of ethics, service, and accountability.

- A professional customs workforce, based on transparent, merit-based selection, appointment, and assignment, that is subject to a code of conduct for which there are sanctions for inappropriate behavior

- An appropriate remuneration and reward system in addition to a career path for deserving officers
- A legal and regulatory framework clearly defining the accountability, transparency, and control environment for the use of public resources
- Transparent procedures and easily accessible information to the public and trade community defining discretionary powers, appeal mechanisms, and service standards
- A streamlined organization structure, based on functional management with separation of duties, providing clear direction, standard operating procedures, and oversight to ensure uniform and consistent actions by all customs staff

Conclusion

A modern customs administration requires sound institutional and professional foundations. Customs policy makers and executives should develop and communicate roadmaps to modernization and embrace international good practices for managing an effective and efficient customs administration. Institutional enabling factors include sustained political support, customs ownership and leadership and a supporting legislative framework. A well-skilled workforce with strong ethical and organizational values is critical.

An appropriate governance framework, the use of strategic management and a functional organizational structure that clearly separates headquarters and field responsibilities, as well as a business continuity and crisis management plan are key to improved performance. Customs should develop a coordinated border management approach with other government agencies, build a cooperative relationship with the national tax authority and foster partnerships with the trading community. Nepalese customs administration requires abovementioned features of customs administration in new context. This will adequately help to reform customs administration which can cause fruitful results in upcoming days.

References:

Baskota, Krishnahari(2011). *Revenue Mobilization and Development Conference, Washington DC*. Ministry of Finance, Kathmandu (available at: <https://www.imf.org/external/np/seminars>, access date:25/12/2022)

Bhansar Souvenir (2078 BS). Department of Customs, Kathmandu.

Customs Reform and Modernization Strategies and Action Plan (CRMSAP)(2017-2021). Department of Customs, Kathmandu.

Rana, Madhukar SJB (2004). Customs Administration Nepal needs radical reforms. *The Himalayan Times*, Kathmandu.

History of Nepal Customs (2019). Department of Customs, Kathmandu.

UNESCAP (2018). Retrieved from <https://www.unescap.org/sites/default/files/AWP%20N0.%2018.pdf>

